

В.І.ГАЛУБОВІЧ

ЭКАНАМІЧНЫ
СТАН, ПОБЫТ
І ГАНДАЛЬ
СТАРАЖЫТНАЙ
БЕЛАРУСІ
(IX-XIII стст.)

АД АЎТАРА

Сярод гуманітарных дысцыплін, якія актыўна ўплываюць на агульнаадукацыйную і фундаментальную падрыхтоўку будучых эканамістаў вышэйшай кваліфікацыі, важнае месца належыць эканамічнай гісторыі Беларусі. Неабходнасць паглыблення гісторыка-эканамічных ведаў абумоўлена не толькі ўзнікшым інтарэсам студэнтаў эканамічных спецыяльнасцяў да гісторыі народнай гаспадаркі Беларусі, але і спробай адабраць з нашай далёкай і блізкай гісторыі тыя каштоўнасці і эканамічныя прынцыпы, якія сябе апраўдалі і вытрымалі выпрабаванне часам, і ўзяць іх на ўзбраенне.

Вывучэнне гісторыі гаспадаркі і яе асобных галін студэнтамі вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноў эканамічнага профілю неабходна і таму, што яна з'яўляецца адной з асноўных крыніц факталагічнага і метадалагічнага забеспячэння ўсіх раздзелаў эканамічнай навукі. Калі статыстычныя і сацыяльныя даследаванні дапамагаюць эканамісту ўявіць карціну сучаснасці, то эканамічная гісторыя — карціну гістарычнага руху ад мінулага да сённяшняга часу, без чаго немагчыма прадбачыць доўгатэрміновыя тэндэнцыі эканамічнага развіцця. Абстрактна-аналітычнае, лагічнае мысленне, якое выходзіць у студэнтаў пры вывучэнні такіх прадметаў, як менеджмент, маркетынг, бухгалтарскі ўлік, аўдыт, аналіз гаспадарчай дзейнасці, банкаўская справа, фінансы, грашовае абарачэнне і інш., трэба абавязкова дапаўняць эмацыянальна-вобразным, асацыятыўным мысленнем, якое выходзіць у менавіта ў працэсе вывучэння гісторыі развіцця народнай гаспадаркі і яе асобных галін.

Гісторыка-эканамічная навука ўплывае на фарміраванне светапогляду і эканаміста-тэарэтыка, і эканаміста-практыка, і эканаміста-выкладчыка, бо выходзіць у іх метадалагічную культуру, крытычнае, альтэрнатыўнае мысленне, перасцерагае ад абсалютызавання і дагматызацыі тэорыі і практыкі, дапамагае набыць навыкі як бы "аб'ёмнага" бачання сацыяльна-эканамічных праблем. Хуткасць, нестандартнасць сучаснага мыслення эканамістаў ва ўмовах рыначнай эканомікі будуць вызначацца не столькі аб'ёмам вузкапрафесійных ведаў, колькі ўсебаковай адукацыяй, высокім узроўнем агульнай культуры, эрудыцыяй, шырынёй кругагляду. Агульнае культурнае развіццё, шырокая гуманітарная падрыхтоўка — гэта каталізатар эканамічнага пазнання.

Забыццё ў недалёкім мінулым гісторыка-эканамічных ведаў адмоўна сказалася на стане канкрэтных эканамічных дысцыплін. На жаль, амаль усе яны не даюць студэнтам уяўлення аб гістарычным развіцці свайго прадмета. Абмежаванае рамкамі сённяшняга дня выкладанне гэтых навук не дае магчымасці будучым спецыялістам зазірнуць не толькі ў мінулае, але і ў будучае сваёй прафесіі. Такая практыка вельмі часта прыводзіць да таго, што выпускнікі эканамічных навучальных устаноў не здольныя да пошуку новых, нетрадыцыйных формаў і метадаў гаспадарання, не падрыхтаваны да якіх-небудзь змен у існуючым гаспадарчым механізме, прывыклі працаваць ў яго нарматыўна-прававых

рамках. Гэты вакуум у пэўнай ступені і можа запоўніць спецкурс па эканамічнай гісторыі Беларусі "Гандаль старажытнай Беларусі" (IX—XIII стст.).

Гандаль адыграў вялікую ролю ў фарміраванні і развіцці феадальных адносін на Беларусі. Менавіта ён садзейнічаў росту таварнай вытворчасці сельскай гаспадаркі і рамяства, развіццю промыслаў, пераўтварэнню прадукту ў тавар, стварэнню рынку. Гандаль абумовіў з'яўленне новых тавараў, якія вырабляліся перш за ўсё для рынку, стаў важнай перадумовай узнікнення на тэрыторыі Беларусі ў сярэднявеччы цэхавай сістэмы арганізацыі рамеснай вытворчасці і фальваркава-паншчынай сістэмы ў сельскай гаспадарцы.

Вывучэнне гісторыі развіцця гандлю на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст. належыць да адной з важных праблем генезісу феадальных адносін і ўключае ў сябе шэраг сацыяльных, эканамічных, культурных і палітычных пытанняў. Гісторыя гандлю як галіны народнай гаспадаркі Беларусі патрабуе асвятлення ступені грамадскага падзелу працы, стану таварнай вытворчасці і промыслаў як галоўных перадумоў развіцця тавараабмену, а таксама структуры гандлю, яго асноўных напрамкаў і формаў, гандлёвых сувязяў, цэн, попыту, грашовага абарачэння, узроўню камерцыйнага права і іншых пытанняў. Профіль вучэбнага дапаможніка і абмежаванасць аб'ёму паставілі аўтар перад неабходнасцю надаць галоўную ўвагу менавіта гэтым пытанням.

Храналагічныя рамкі вучэбнага дапаможніка абмежаваны IX—XIII стст. Гэта тлумачыцца тым, што адзначаныя стагоддзі ахопліваюць перыяд складвання, развіцця і распаду першых раннефеадальных дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі сучаснай Беларусі — Полацкага, Тураўскага, Пінскага, Берасцейскага, Гарадзенскага, Навагродскага, Лідскага і іншых старажытных княстваў і зямель.

Крытычнае ўспрыманне спадчыннага эканамічнага вопыту дапаможна маладым эканамістам выявіць, якія ідэйныя і матэрыяльныя элементы мінулага перайшлі ў сучаснае, у якіх выпадках страчаныя сувязі павінны быць адноўлены і ад якіх элементаў вытворчых адносін і эканамічнай ідэалогіі патрэбна зараз жа адмовіцца.

Падрыхтаваны аўтарам вучэбны дапаможнік "Эканамічны стан, побыт і гандаль старажытнай Беларусі" (IX—XIII стст.) з'яўляецца адной з першых спроб перагледзець многія застарэлыя погляды на гісторыю народнай гаспадаркі Беларусі, якія ўсталяваліся ў гісторыка-эканамічнай навуцы.

Аўтар будзе ўдзячны ўсім, хто прышле свае заўвагі і пажаданні па адрасе: 220672, Мінск-70, Партызанскі праспект, 26. Беларускі дзяржаўны эканамічны ўніверсітэт, кафедра эканамічнай гісторыі.

ГЛАВА 1

ЭКАНАМІЧНЫ СТАН І ПЕРАДУМОВЫ РАЗВІЦЦЯ ГАНДЛЮ НА БЕЛАРУСІ Ў IX—XIII стст.

1.1. РОСТ СЕЛЬСКАГА СПАДАРЧАЙ ВЫТВОРЧАСЦІ

IX—XIII стст. увайшлі ў гісторыю народнай гаспадаркі Беларусі як перыяд устойлівага росту сельскагаспадарчай вытворчасці, што ў значнай ступені было абумоўлена спрыяльным геаграфічным асяроддзем. Не адбывалася рэзкіх змяненняў у клімаце Беларусі, які адыгрываў у тыя гады адну з галоўных роляў у развіцці земляробства і жывёлагадоўлі. Так, IX—XI стст. характарызаваліся мноствам ападкаў, а XII—XIII стст. — мяккімі дажджлівымі зімамі. У Іпацьеўскім летапісе пад 1190 г. гаворыцца, што ўзімку ў Пінску было так цёпла, што растаў увесь снег і пачалося бездарожжа, якое перашкодзіла войску кіеўскага князя дайсці да зямлі Літоўскай.

У цэлым клімат Старажытнай Беларусі быў спрыяльным для развіцця сельскай гаспадаркі. На поўдні і захадзе Беларусі цёплы перыяд працягваўся 250—260 дзён, у цэнтры — 230—235, на поўначы і паўночным усходзе — 225—227 дзён. Колькасць ападкаў, якая выпадала, была дастатковай для земляробства і жывёлагадоўлі, але прыкладна раз у 10 гадоў назіралася павышаная вільготнасць.

На думку многіх айчынных і замежных навукоўцаў, клімат у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе ў IX—XIII стст. быў увогуле блізкім да сучаснага, цёплым, з вялікай колькасцю атмасферных ападкаў.

Першарадную ролю ў сельскагаспадарчай вытворчасці адыгрываюць глебы. Нягледзячы на тое, што працэс глебаўтварэння адбываецца пастаянна, за апошнія 800—900 гадоў істотных змен у якасці глебы на тэрыторыі Беларусі не адбылося.

Па механічным складзе ўсе глебы Беларусі падзяляюцца на суглінкавыя, пылавата-суглінкавыя, супясчаныя і пясчаныя. У залежнасці ад месца ўтварэння яны падзяляюцца на дзярновыя (утварыліся пад лугавой травяністай

расліннасцю), падзолістыя (пад лясной расліннасцю), балотныя (пад былымі балотамі).

На тэрыторыі Беларусі пераважаюць дзярнова-падзолістыя глебы. У IX—XIII стст. яны займалі значную частку тэрыторыі сучасных Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і Брэсцкай абласцей. Гэтыя глебы характарызуюцца мяккай структурай, у цэлым яны ўрадлівыя, але даволі адчувальныя да засухі і павышанай вільготнасці.

Самымі ўрадлівымі глебамі на тэрыторыі Беларусі з'яўляюцца дзярновыя, якія ў асноўным размешчаны ў Слуцка-Нясвіжска-Навагародскім рэгіёне. У IX—XIII стст. найбольш урадлівыя глебы былі на Тураўшчыне і Полаччыне. Па знешнім выглядзе дзярновыя глебы нагадваюць чарназём. Глебы поймаў рачных далін па ўрадлівасці блізка падыходзяць да дзярновых.

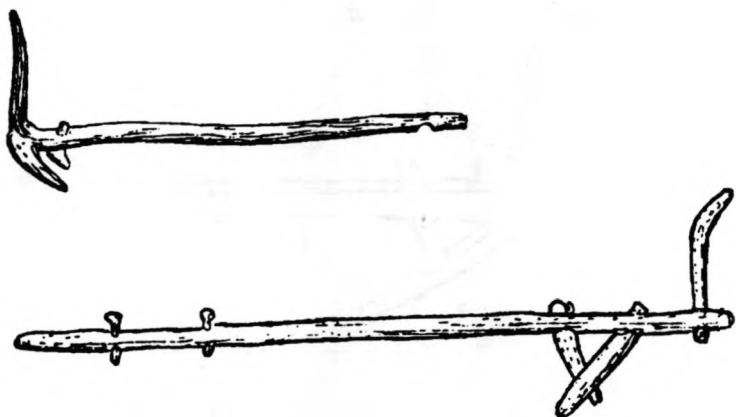
Такім чынам, у IX—XIII стст. і клімат, і глебы Беларусі былі прыдатнымі для земляробства і жывёлагадоўлі.

Якімі ж прыладамі працы апрацоўвала глебу ў тыя часы насельніцтва Старажытнай Беларусі?

Вядома, што ўзровень развіцця земляробства заўсёды вызначаецца менавіта прыладамі працы. Прылады, якімі карысталася ў той час насельніцтва Беларусі, умоўна можна падзяліць на дзве асноўныя групы: 1) якія прыводзіліся ў дзеянне з дапамогай цяглавай сілы хатняй жывёлы; 2) ручныя. Галоўную ролю адыгрывалі прылады працы першай групы, бо яны былі больш прадукцыйнымі і імі апрацоўвалася большая частка раллі.

Ад ворыўных прылад працы IX—XIII стст. да нашага часу дайшлі толькі жалезныя рабочыя наканечнікі, якія ў вялікай колькасці знаходзяць навукоўцы падчас археалагічных раскопак. Яны маюць розныя масу, форму і памеры, бо ў той час яшчэ не вырабляліся стандартныя прылады працы, як не вырабляліся яны, дарэчы, і ў больш познія часы. Акрамя таго, на форму і памеры маглі паўплываць вартасць жалеза, якое каштавала тады вельмі дорага, аплата працы рамесніка, якая таксама залежала ад велічыні і формы той ці іншай прылады працы.

Але, нягледзячы на разнастайнасць вагі, формаў і памеру, рабочыя наканечнікі ворыўных прылад працы можна падзяліць на чатыры тыпы: 1) наральнікі для рала; 2) лемяхі для плугоў; 3) сошнікі для сох; 4) наканечнікі для рыдлёвак. Адпаведна з гэтым можна вызначыць чатыры асноўныя віды прылад працы для апрацоўкі глебы, якімі карысталася ў IX—XIII стст. насельніцтва Беларусі: 1) рала; 2) плуг; 3) саха; 4) рыдлёўка.

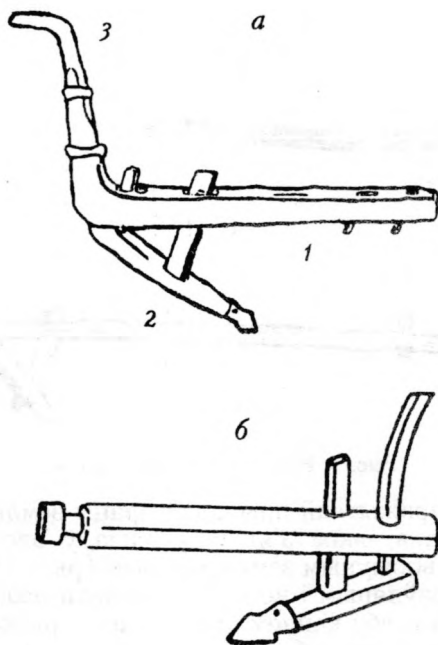
Рыс. 1. Віды старажытнага рала

Самай старажытнай прыладай працы земляроба Беларусі было рала, якое з'явілася яшчэ ў эпоху бронзы, адначасова з ворыўным земляробствам (рыс. 1). Спачатку рала было драўляным і не мела жалезнай рабочай часткі. Яно ўзорвала глебу канцом драўлянага стрыжня, так званнага ральніка, які выраблялі з самых цвёрдых парод дрэва, выбіраючы пры гэтым і самыя моцныя яго часткі, напрыклад камель. Такія прылады працы захаваліся на Палессі нават да XIX ст., але ў той час яны выкарыстоўваліся ўжо як культыватары па мяккай глебе.

У I ст. н.э. на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца рала з жалезным рабочым наканечнікам. Яго выраблялі з жалезнай пласціны, якая выкоўвалася ў выглядзе трохвугольніка. Верх трохвугольніка быў нізам наральніка, а бакі асновы загіналіся і ўтваралі ўтулку. Верх наральніка быў заўсёды роўным, каб ворная зямля не замаруджвала рух рала.

Драўлянае рала з жалезным наральнікам было для свайго часу значным дасягненнем у агра-тэхніцы. У параўнанні з ралам без жалезнай рабочай часткі яно было буйным крокам наперад, бо давала магчымасць больш глыбока і якасна апрацоўваць значна большыя плошчы зямлі, падняць прадукцыйнасць працы і ўраджайнасць.

Рала з вузкалапатачным жалезным наральнікам у IX—XIII стст. было найбольш простым тыпам з ліку старажытных ворыўных прылад працы селяніна Беларусі. Характэрнай рысай такога тыпу наральнікаў было тое, што іх утулка была значна шырэй рабочай часткі, што выключала

Рыс. 2. Рала з вузка- (а) і шырокакапатачным (б) наральнікам:

1 — сцябло; 2 — ральнікі; 3 — трымак

магчымасць ужываць яго ў гарызантальным становішчы. Такое рала не магло падразаць глебу, як гэта робіць плуг, а толькі ўзрыхляла яе (рыс. 2, а).

Старажытнае рала складалася з трох частак: сцябло, ральнік і трымак. Асновай рала было сцябло, якое выраблялі з жэрдкі даўжынёй каля 3 м і таўшчынёй каля 8—10 см. Каля паловы метра ад задняга канца сцябла пад вуглом у 45° прымацоўваўся ральнік, які ўяўляў сабой драўляную чурку таўшчынёй 5—6 см і даўжынёй 50 см. На ральнік яго ўтулкай насоўвалася жалезная рабочая частка — наральнік. У канцы сцябла была ручка-трымак, з дапамогай якога ажыццяўлялася кіраванне ралам. Спераду сцябла меліся прыстасаванні для запрагання вала або каня.

Прадукцыйнасць працы пры выкарыстанні рала з жалезным рабочым наканечнікам хоць і значна ўзрасла, але ў цэлым была ўсё ж такі невысокай. Шырыня баразны не перавышала 8—10 см. Яшчэ больш прадукцыйнасць працы дапамагло павысіць павелічэнне колькасці ральнікаў. Так

з'явіліся ралы з дзвюма, а потым і з трыма ральнікамі. У адрозненне ад рала з адным ральнікам двух- і трохзубыя ралы мелі дадатковую дэталю — калоду. Калода выраблялася з моцнага дрэва памерамі 1 м у даўжыню і 15—20 см у шырыню. У калоду пад вуглом 45° устаўляліся два ці болей ральнікі, яшчэ адзін прымацоўваўся да сцябла. Трымак у такім рале адсутнічаў, бо глыбіню баразны можна было рэгуляваць шляхам націскання на калоду рукой ці паклаўшы на калоду пэўны груз.

Шматзубае рала мела не вельмі шмат пераваг над адназубым. Як і апошняе, яно рабіла неглыбокія баразны, узрыхляла толькі верхні пласт, не падразала яго і не знішчала карані пустазелля. Таму тыя дзялянкі ворнай зямлі, якія апрацоўваліся ралам, хутка зарасталі бур'янам і пустазеллем, што адмоўна ўплывала на рост культурных раслін.

Агратахнічныя недакладнасці наральнікаў з вузкай рабочай часткай абумовілі з'яўленне ў другой палове I тысячагоддзя н.э. больш дасканалай ворнай прылады працы — рала з шырокалапатачным наральнікам. Паверхня гэтага наральніка была, як правіла, пакатай, бо лязо было трохі загнута ўніз. Прымацоўваўся такі наральнік ужо не да сцябла, а да спецыяльнага гарызантальнага полаза (рыс. 2, б).

Характэрнай рысай такіх наральнікаў было тое, што іх рабочая частка, так званая лапатка, была заўсёды шырэй утулкі, што дазваляла выкарыстоўваць яго ўжо ў гарызантальным становішчы. Рала з шырокалапатачным жалезным наральнікам не толькі ўзрыхляла верхні пласт зямлі, але і падразала яго, знішчаючы пры гэтым карані пустазелля.

Амаль адначасова са з'яўленнем рала з шырокалапатачным наральнікам у летапісах згадваецца і плуг. Яго непасрэдным папярэднікам было менавіта рала з шырокалапатачным жалезным наральнікам. Пераўтварэнне рала ў плуг адбывалася шляхам удасканалення прылады для адвалу ўзаранай зямлі ў прыладу для пераварочвання пласта зямлі.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі плуг з'явіўся ўжо ў IX ст., аб чым сведчаць археалагічныя знаходкі чэрасла і наральнікаў для плуга ў Давід-Гарадокскім раёне Брэсцкай вобласці. Плуг быў безумоўна больш дасканалай прыладай працы для ворыўнага земляробства, чым рала. Яго выкарыстанне падкрэслівае высокі ўзровень эканамічнага развіцця Старажытнай Беларусі.

Неабходна таксама падкрэсліць, што як на тэрыторыі Старажытнай Беларусі, так і на тэрыторыі ўсёй Усходняй і Заходняй Еўропы працэс развіцця і ўдасканалення сель-

скагаспадарчых прылад працы, як сведчаць пісьмовыя крыніцы і археалагічныя даследаванні, быў у той час у асноўным аднолькавым.

Рабочыя часткі старажытнага плуга — лемяхі па сваёй форме нагадвалі шырокалапатачныя наральнікі, але адрозніваліся ад іх значна большай шырынёй лапаты. Памеры асобных лемяхоў дасягалі даўжыні 35 см, шырыні 17 і шырыні ўтулкі — 15 см. Каб падняць і павярнуць вялікі пласт зямлі, патрэбны былі дадатковыя прыстасаванні — паліца і чэрасло. Менавіта апошнія з'яўляецца адметнай рысай старажытнага плуга. Чэрасло выраблялі ў выглядзе жалезнага нажа даўжынёй каля 5 см і шырынёй каля 8 см. Чэрасло вертыкальна разразала пласт зямлі, лемех гарызантальна падразаў пласт глебы, падымаў і пераварочваў яго.

У X—XII стст. плуг працягваў удасканальвацца. З'явілася прэдняе кола, да якога прымацоўваўся прэдні край дышла. Колавы перадок надаў трываласць усёй сістэме, дзякуючы чаму плуг стаў рабіць роўныя барозны. У той час выкарыстоўваліся плугі як з колавым перадком, так і з бясколавыя. Звычайна з плугам працавала два чалавекі: адзін накіроўваў плуг, другі вадзіў каня ці вала.

Плуг быў больш прадукцыйнай прыладай працы, чым рала з шырокалапатачным наральнікам. Аднак найбольшае значэнне плуга вынікае з рэзка ўзросшай якасці апрацоўкі глебы. Як вядома, галоўная мэта апрацоўкі глебы — зрабіць яе больш спрыяльнай для вырошчвання той ці іншай культурнай расліны. Гэта дасягалася ўзворваннем глебы плугам і перамешваннем верхняга і ніжняга пластоў з дапамогай паліцы, вынаходніцтва якой было вельмі важным дасягненнем таго часу.

Дзякуючы рыхленню глебы на большую, чым раней, глыбіню, пераварочванню падрэзанага верхняга пласта і яго перамешванню з ніжнім ворыва набывала такую структуру, якая спрыяла раўнамернаму пранікненню і размеркаванню ў глебе вільгаці, паветра і цяпла. Пры такіх умовах у глебе хутчэй адбываюцца біяхімічныя працэсы, якія ўзбагачаюць яе карыснымі рэчывамі. Акрамя таго, апрацоўка глебы плугам дапамагала весці больш эфектыўную барацьбу з пустазеллем.

Аднак з вынаходствам плуга насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. не адмаўляецца і ад рала. Плуг падымаў і пераварочваў пласт зямлі, аднак не заўсёды мог яго добра ўзрыхліць, асабліва калі зямля ўзорвалася ўпершыню ці пасля перапынку, напрыклад пры апрацоўцы аблог. У

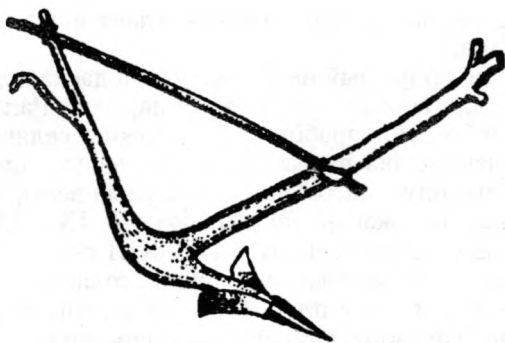
гэтых выпадках пасля плуга прымянялася яшчэ і рала, а потым і барана.

Старажытны плуг быў не толькі больш дасканалай прыладай працы для ворыва, але і больш дарагой. Рала, у тым ліку і шматзубае, мог зрабіць амаль кожны селянін, ды і жалеза для наральніка патрабавалася не вельмі шмат. Для таго каб зрабіць плуг, патрэбны былі пэўныя веды, майстэрства і значная колькасць жалеза, якое ў IX—XIII стст. каштавала даволі дорага. Таму ў IX—XIII стст. мець плуг мог дазволіць сабе далёка не кожны селянін Беларусі. Акрамя таго, у той час у плуг звычайна запрагалі адну або дзве пары коней ці валоў, а такую колькасць рабочай жывёлы мела не кожная сялянская гаспадарка. Гэта было адной з прычын таго, што значная колькасць сялянскіх гаспадарак Беларусі ў IX—XIII стст. не меда магчымасцяў набыць плуг і адпаведную колькасць цяглавай сілы для яго і была вымушана апрацоўваць свае палеткі ралам.

У IX—XIII стст. разам з ралам і плугам сялянствам Беларусі прымянялася і такая прылада, як саха. Далейшы рост гарадоў і іх насельніцтва, развіццё рамяства і гандлю патрабавалі ўсё большай колькасці сельскагаспадарчай прадукцыі. Дасягнуць гэтага ў той час было магчыма як шляхам інтэнсіўным, у прыватнасці ўдасканалення прылад працы і сістэм земляробства, што патрабавала значнага часу, так і экстэнсіўным, напрыклад павелічэння ворыва за кошт вырубленага лесу, што давала даволі хуткую аддачу. Для ўзрыхлення глебы пасля вырубкі лесу і яго спальвання выкарыстоўваліся прымітыўныя прылады працы, якія былі больш зручнымі ў такіх умовах. Менавіта такой прыладай і стала саха з жалезнай рабочай часткай — сошнікам.

Увогуле саха прымянялася там, дзе пераважалі лёгкія глебы з тонкім пластом урадлівай зямлі, для якіх глыбокае ўзурванне, пераварочванне і перамешванне глебы з дапамогай плуга былі нават шкоднымі і таму выкарыстанне плуга было немэтазгодным. Павышэнне прадукцыйнасці працы дасягалася прымяненнем шматзубых сох.

Сохі, якімі карысталася насельніцтва Беларусі ў той час, вызначаліся рознымі памерамі, формамі, тымі ці іншымі асалівасцямі канструкцый. Але ў цэлым іх можна ўмоўна падзяліць на сохі, якія працуюць: 1) пад вуглом да зямлі і толькі зверху ўзрыхляюць глебу; 2) у гарызантальным становішчы да зямлі і знізу падразаюць пласт глебы. Да першай групы належалі сохі з сіметрычна ўмацаванымі сашнікамі, да другой — з асіметрычнымі сашнікамі.

Рыс. 3. Беларуская сошка

Прыкладам адназубай сахі з'яўляецца беларуская сошка, якая існавала на Палессі яшчэ і ў XIX ст. Яе асноўнымі элементамі былі: рагач — моцны дубовы ствол з тоўстым на канцы і загнутым коранем, да якога прымацоўвалася ручка, так званая мыліца. На сук у камеля насоўваўся невялікі лемех — сашнік, па баках якога прымацоўваліся дзве паліцы ў выглядзе выгнутых дошчачак для адкідвання зямлі (рыс.3). Да пярэдняга канца рагача прымацоўваліся аглоблі, у якія запрагалі каня або вала.

Ад сошкі мала чым адрознівалася саха, якая звычайна была толькі большых памераў і мела больш доўгі рагач. Сохі былі адна- і двухзубыя (рыс. 4).

Акрамя адзначаных прылад працы, з дапамогай якіх сяляне Беларусі апрацоўвалі глебу, у той час існаваў і шэраг іншых. Адной з іх была барана. Яе прымянялі для таго, каб разбіць вялікія кавалкі глебы пасля ўзворвання, ачысціць ворную зямлю ад карэнняў пустазелля і загарнуць зерне зямлёй. Барана на Беларусі была вядома ў X ст., аб чым сведчаць старажытныя пісьмовыя крыніцы і даныя археалагічных раскопак.

Найбольш старажытнай і простаай бараной была сукаватка, або валакуша, ці, як называлі яе на Беларусі, "вершаліна", "астрога". Такая барана ўяўляла сабой частку ствала моцнага яловага дрэва (рыс. 5, а). Да старажытных і вельмі простых барон адносіцца і смык-барана, якая складалася з некалькіх сукаватых ялін, у якіх галіны з аднаго боку зусім адсякаліся, а з другога — завастраліся.

Сяляне Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст. апрацоўвалі глебу з дапамогай і больш удасканаленых барон, такіх як, напрыклад, барана-пляцёнка (рыс. 5, б). Яна

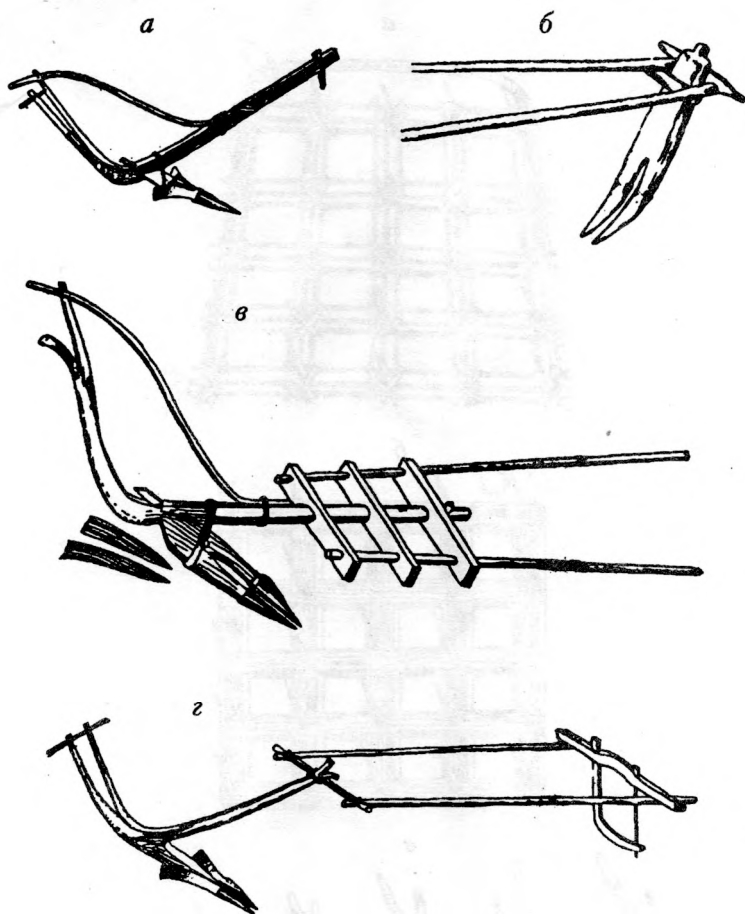
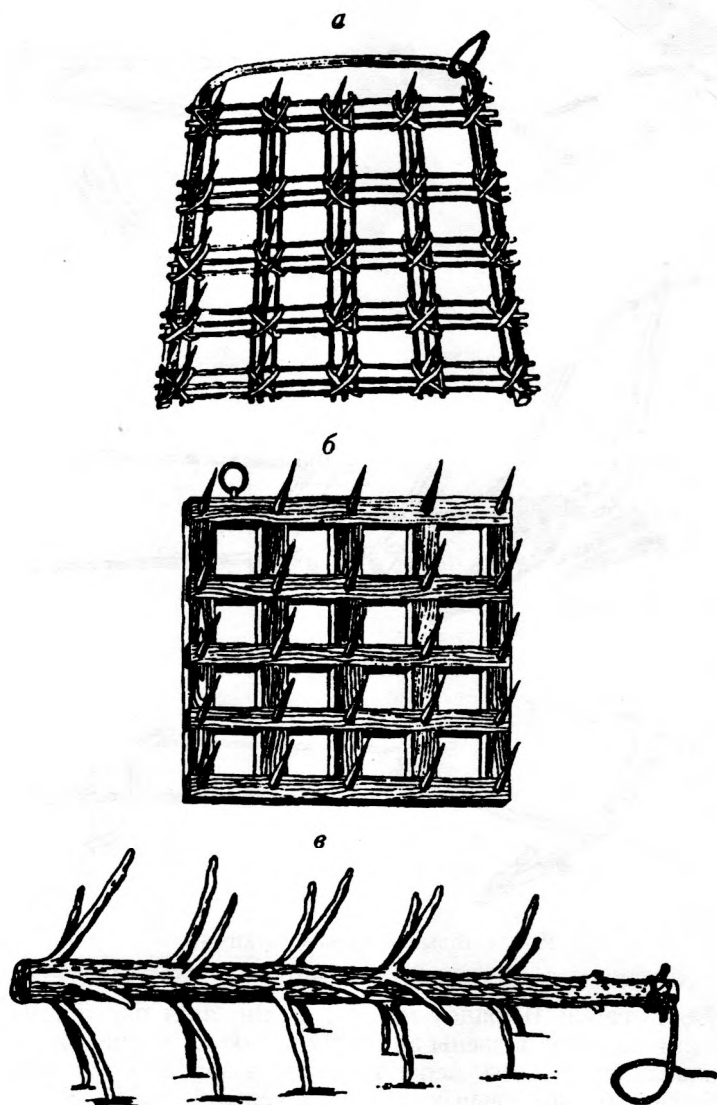

Рис. 4. Види сох (рєканструкция):

а — адназубая; б, в — двухзубая (для каня); г, д — двухзубая для вала

ўяўляла сабой 10 радоў моцных галін, якія пад прамым вуглом былі пакладзены адна на другую. У месцах перакрываўванняў галіны перапляталіся лазой і ўстаўляліся дубовыя або ясеневыя калкі, якіх усяго было 25. З трох бакоў барану-пляцёнку агінаў тоўсты дугападобны прут, які спераду ўтвараў дугу, да якой прымацоўваліся прысасаванні для цяглавай жывёлы.

Акрамя бараны-пляцёнкі сяляне выраблялі бароны з масіўных цэсаных брускоў, трывала ўмацаваных паміж

Рыс. 5. Тыпы барон

сабой з дапамогай рамы, з моцнымі драўлянымі зубамі. Такія бароны былі шырока распаўсюджаны на Беларусі на працягу ўсяго перыяду феадалізму (рыс. 5, в).

Аралі і баранавалі на Беларусі з дапамогай цяглавай сілы коней або валоў. Як правіла, запрагалі адразу адну або дзве пары жывёл, што было характэрна і для больш позняга часу. Менавіта ў гэты перыяд на Беларусі пачала складацца асаблівасць выкарыстання цяглавай сілы хатняй жывёлы: на захадзе больш прымяняліся валы, на ўсходзе — коні.

І конская і валовая вупраж амаль не адрознівалася ад сучаснай. Галоўным элементам валовай вупражы было ярмо, а конскай — хамут. У славян хамут упершыню нагадваецца ў старажытных пісьмовых крыніцах пачынаючы з XI ст., з гэтага часу існуе і ярмо. Хамут з дапамогай аглобляў, рамянёў і вяроўак прымацоўваўся да прылад працы або колаў, а ярмо з дапамогай доўгага драўлянага дышла злучалася з той ці іншай прыладай працы.

Акрамя прылад працы, з дапамогай якіх аралі і баранавалі глебу і якія прыводзіліся ў дзеянне з дапамогай цяглавай сілы, насельніцтва Беларусі карысталася рознымі відамі ручных прылад для апрацоўкі глебы — матыкамі, рыдлёўкамі. Удзельная вага гэтых дапаможных сельскагаспадарчых прылад працы была безумоўна меншай, чым прылад для ворыва, але іх роля была даволі значная. На асобных дзялянках, перш за ўсё ў гарадах, матыкі і рыдлёўкі былі нават асноўнымі земляробчымі прыладамі. Незаменнымі былі матыкі і рыдлёўкі пры лядна-агнявой сістэме земляробства, бо толькі з дапамогай іх можна было ўзрыхліць глебу каля пнёў.

Старажытныя драўляныя матыкі мелі розныя формы і памеры, але ў асноўным усе былі падобныя адна на адну і ўяўлялі сабой прамую або трохі сагнутую палку даўжынёй каля 1 м з адным ці двума сукамі на канцы. Такія прымітыўныя матыкі існавалі на Беларусі яшчэ і ў XIX ст.

Больш дасканалай была матыка з жалезнай рабочай часткай. Такія матыкі сталі вядомы на Беларусі з VIII ст. Яе жалезная рабочая частка была невялікая, даўжыня ляза — каля 15 см. У цэлым у IX—XIII стст. на Беларусі існавала больш 20 тыпаў драўляных матык з жалезнай рабочай часткай (рыс. 6).

Рыдлёўка на Беларусі спачатку называлася "рыдля". У старажытнасці іх выраблялі з дрэва, як правіла, з дуба, з ручкай даўжынёй каля 1 м. Улічваючы, што драўляная рыдля вельмі хутка прытуплялася і псавалася, на яе пачалі насаджаць падковападобны жалезны наканечнік. Знутры гэты наканечнік меў спецыяльны паз, куды ўстаўлялася драўляная рыдлёўка, праз адтуліны наканечнік цвікамі пры-

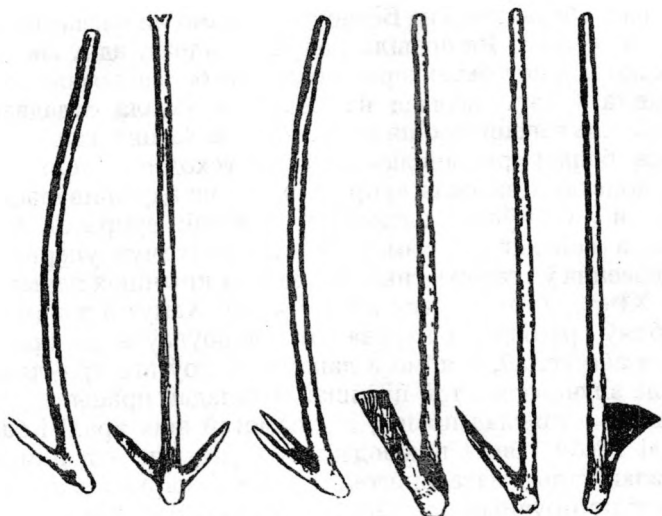

Рис. 6. Старажытныя матыкі

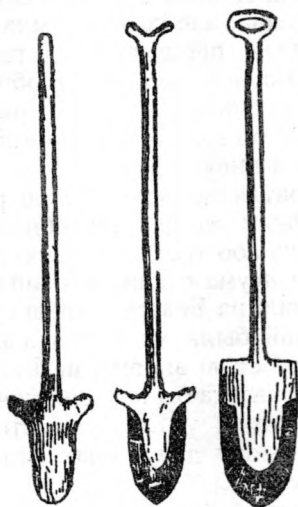

Рис. 7. Старажытныя рыдлёўкі

мацоўваўся да яе. Драўляная рыдлёўка з жалезным рабочым наканечнікам ужо стала называцца "жалязняк" (рыс. 7).

Асноўным прызначэннем ручных земляробчых прылад працы ў IX – XIII стст. была апрацоўка глебы на агародах

у гарадах і сельскай мясцовасці, а таксама на будаўнічых работах.

Такім чынам, на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX — XIII стст. існавала шмат разнастайных прылад працы па апрацоўцы глебы. Дзякуючы цяглавай сіле валоў і коней выкарыстоўваліся рала, плуг, саха і сошка, ручнымі прыладамі былі матыка і рыдля. У пачатку I тысячагоддзя на тэрыторыі Беларусі з'яўляецца рала з вузкалапатачным жалезным наканечнікам, у другой палове — рала з шырокалапатачным жалезным наканечнікам. У IX — XIII стст. насельніцтва Старажытнай Беларусі ўжо карыстаецца плугам. У лясных раёнах з'яўляюцца розныя віды сох. Ручнымі прыладамі працы былі матыкі і рыдлі. Аднак з'яўленне новых, больш дасканалых прылад працы не прыводзіла да адмовы ад выкарыстання старых, больш прымітыўных, якія існавалі раней. І тыя і другія працягвалі адначасова прымяняцца ў сельскай гаспадарцы. Усе разам гэтыя прылады працы стваралі тэхнічную базу сельскагаспадарчай вытворчасці Беларусі ў IX — XIII стст., якая ў цэлым забяспечвала параўнальна высокую для таго часу якасць апрацоўкі глебы, што было галоўнай перадумай росту ўраджайнасці палёў і таварнасці сельскай гаспадаркі.

У цеснай сувязі з развіццём сельскагаспадарчых прылад працы знаходзілася і ўдасканаленне сістэм земляробства. Найбольш старажытным земляробствам было матыжнае. Яно характарызавалася пастаянным вырошчваннем тых ці іншых сельскагаспадарчых культур на зямельных дзялянках, якія знаходзіліся каля жылля. Але з цягам часу гэтыя дзялянкі страчвалі ўрадлівасць, іх пакідалі і апрацоўвалі новыя. Праз пэўны час, калі людзі вярталіся да старых дзялянак, яны бачылі, што іх урадлівасць аднавілася. Так на практыцы насельніцтва пераконвалася ў тым, што ўрадлівасць глебы можна аднавіць, калі даць ёй нейкі час адпачыць. Развіццё сістэмы замляробства на працягу многіх стагоддзяў ад лядна-агнявой да травапольнай як раз і праяўлялася ў зменах суадносін часу эксплуатацыі і адпачынку глебы і чарговасці сельскагаспадарчых культур на зямлі.

Ворыўнае земляробства было вядома насельніцтву Старажытнай Беларусі ўжо ў першыя стагоддзі н.э. З дапамогай рала з вузкалапатачным жалезным наканечнікам сяляне маглі апрацоўваць адносна вялікія на той час плошчы зямлі. Аднак ворыўнае земляробства патрабавала ад сялян увагі і пэўных захадаў па аднаўленні структуры глебы і яе ўрадлівасці. Так з'явілася аблога. калі частка раллі пасля

страты ўрадлівасці пакідалася і значны час не апрацоўвалася, зарастала травой, ператваралася ў сенажаці і пашы, а потым зноў распрацоўвалася і эксплуатавалася да таго часу, пакуль давала ўраджай.

Працягласць эксплуатацыі зямельных плошчаў пры абложнай сістэме залежала ад розных фактараў, галоўным чынам ад якасці глебы і тэхнікі яе апрацоўкі. Там, дзе глебы былі больш урадлівымі, пяць гадоў запар сеялі жыта, проса, авёс, ячмень і пшаніцу. Пасля гэтага дзялянцы давалі тры гады адпачыць, а потым скошвалі траву і зноў пачыналі апрацоўваць. Там, дзе глебы былі менш урадлівымі, пасля трох гадоў эксплуатацыі зямлі давалі ёй адпачынак на 7—10 гадоў, потым зноў апрацоўвалі і эксплуатавалі 3 гады.

Але абавязковай умовай абложнай сістэмы земляробства была наяўнасць вялікіх плошчаў свабоднай зямлі. Таму для IX—XIII стст., перыяду ранняга феадалізму на тэрыторыі Беларусі, калі зямля ў асноўным ужо знаходзілася ў прыватнай уласнасці феадалаў, абложная сістэма не была пануючай у сельскагаспадарчай вытворчасці.

Аблога аднаўляла ўрадлівасць глебы прыродным шляхам, выключна за кошт сіл самой прыроды. Гэты працэс патрабаваў доўгага часу, вялікіх плошчаў свабодных і прыдатных для земляробства зямель, а таксама вялікіх намаганняў земляроба. Таму далейшае развіццё земляробства і жывёлагадоўлі патрабавала з'яўлення ў IX—XIII стст. больш дасканалай сістэмы земляробства, пры якой працэс аднаўлення ўрадлівасці глебы рэгуляваў бы сам вытворца сельскагаспадарчай прадукцыі. Паляпшэнне апрацоўкі глебы больш дасканалымі прыладамі працы прывяло да з'яўлення паравой сістэмы земляробства, або папару. Аднак у IX—XIII стст. працягвалі прымяняцца і больш прымітыўныя сістэмы земляробства.

У насельніцтва сучаснай Беларусі найбольш старажытнай сістэмай земляробства было лядна-агнявое. Пры такой сістэме дзялянкі змяняліся праз 3—4 гады. Дарэчы, лядная сістэма была ўласцівая ўсім народам Еўропы на пэўным этапе іх развіцця. У гэтых адносінах насельніцтва Старажытнай Беларусі ў першай палове I тысячагоддзя нічым не адрознівалася ад сваіх заходніх суседзяў. Аднак элементы лядна-агнявой сістэмы захаваліся на тэрыторыі асобных раёнаў Беларусі, напрыклад на Палессі, нават да XIX ст.

Першым крокам пры лядна-агнявой сістэме земляробства быў выбар дзялянкі. Найлепшымі лічыліся землі з сугліністымі ці супясчанымі глебамі, роўныя ці трохі

нахіленай плоскасці, якія добра асвятляліся сонцам і захоўваліся ад халодных паўночных вятроў. На дзялянцы павінна было расці як мага менш вялікіх дрэў, лепшым лічылася, калі рос тонкі, але густы лес з бярозы, альхі, лазы, арэшніку, елкі. Адметнай рысай, якая ўказвала на добрыя якасці глебы, з'яўлялася наяўнасць у лесе маліны, чарніц, суніц, брусніц, дурніц, а таксама грыбоў, розных траў, асабліва канюшыны і вікі.

Найбольш адказнай справай лядна-агнявой сістэмы земляробства было спальванне лесу. Для гэтага выбіраўся сухі дзень з невялікім ветрам. Звалены лес падпальвалі з падветранага боку, полымя раўнамерна размяркоўвалі па ўсёй дзялянцы з дапамогай доўгіх жэрдак. Пры гэтым сяляне ўважліва сачылі за тым, каб агонь пранікаў на глыбіню не менш 5 см, бо толькі ў такім выпадку можна было паспяхова змагацца з пустазеллем. Попел з дапамогай грабель рассоўвалі па ўсёй плошчы. Калі дзялянку рыхтавалі пад пасевы азімых, тады лес палілі восенню, а калі пад пасевы яравых — вясной. Падсечка і спальванне лесу патрабавалі ў сярэднім 90 рабочых дзён на 1 га зямлі.

Спаліўшы лес, дзялянку рыхтавалі для пасеву: збіралі рэшткі дрэў, узрыхлялі глебу, потым сеялі і баранавалі. Такая дзялянка эксплуатавалася не больш трох — чатырох гадоў запар, а потым яна закідвалася. Да яе звярталіся толькі тады, калі яна зноў зарастала лесам, якога было дастаткова, каб зноў спаліць, выпаліць пустазелле і ўдобрыць глебу.

Асноўнымі прыладамі працы пры лядна-агнявой сістэме былі жалезная сякера, матыка, адна- і шматзубая саха.

Праца селяніна пры лядна-агнявой сістэме земляробства была вельмі цяжкай, але і ўраджай у першыя гады быў для таго часу вельмі высокім. Нездарма менавіта ў той час нарадзілася прымаўка: "Што пасеяў на ляды, усе роўна, што ў закраны". Ураджай сам-25—30 або 19—28 ц/га не быў выключным. У літаратуры маюцца даныя аб ураджаях сам-60—80 і нават сам-100. Нават пры крытычных адносінах да гэтых лічбаў трэба ўсё ж такі мець на ўвазе, што пэўныя падставы для высокага ўраджаю былі. Гэта і цалінныя лясныя глебы, якія былі добра ўдобрены лясным перагноем і попелам, і адсутнасць пустазелля пасля спальвання лесу. Але такія высокія ўраджаі былі толькі першыя год — два, потым звычайнымі былі ўраджаі сам-8—12, сам-3—5, сам-2—3, бо такія глебы вельмі хутка спустошваліся і іх закідвалі на доўгія гады.

Высокай ураджайнасці пры лядна-агнявой сістэме магчыма было дамагчыся толькі змарнаваўшы шмат часу. Для апрацоўкі аднаго гектара зямлі пры такой сістэме земляробства неабходна было каля 70 рабочых дзён у год, а пры ворыўным земляробстве з дапамогай цяглавай сілы жывёл на апрацоўку аднаго гектара хапала 10 рабочых дзён у год. Відавочна, што, нягледзячы на даволі значныя ўраджаі, прадукцыйнасць працы пры лядна-агнявой сістэме не толькі не перавышала, а, наадварот, была значна меншай, чым пры ворыўным земляробстве. У IX—XIII стст. лядна-агнявога земляробства на тэрыторыі Старажытнай Беларусі як сістэмы ўжо не існавала. У працэсе паступовага развіцця сельскай гаспадаркі яно было выціснута ворыўным. Але набытая пры лядна-агнявой сістэме практыка расчысткі лясных угоддзяў пад ворыўнае земляробства працягвала шырока прымяняцца, бо эканамічнае развіццё патрабавала павелічэння вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі, дабіцца якога можна было шляхам павышэння прадукцыйнасці працы і пашырэння пасяўных плошчаў. Павышэнне прадукцыйнасці працы адбывалася ў той час за кошт удасканалення прылад працы і сістэмы земляробства, а пашырэнне пасяўных плошчаў — шляхам расчысткі лясных дзялянак.

Расчыстка лясных дзялянак пад ворыўнае земляробства ў X—XII стст. шырока выкарыстоўвалася і ў Заходняй Еўропе, аб чым сведчаць шматлікія пісьмовыя крыніцы. Даволі часта ў дакументах таго часу феодалы дазвалялі сялянам звальваць і спальваць лес у сваіх уладаннях з мэтай павелічэння плошчы ворыўных зямель. Аднак такую практыку нельга прымаць за лядна-агнявую сістэму земляробства, характэрнай асаблівасцю якой была кароткатэрміновая эксплуатацыя вызваленых ад лесу дзялянак.

Такім чынам, у IX—XIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі лядна-агнявая і абложная сістэмы земляробства прымяняліся толькі ў якасці спосабу асваення новых зямельных плошчаў для ворыўнага земляробства і толькі ў некаторых асобных раёнах. Пануючай сістэмай быў папар з двух- і трохпольным севазваротам.

Узнікненне на тэрыторыі Беларусі двухпольнай сістэмы навукоўцы адносяць да VI—VII стст. н.э. Двухпольная сістэма была больш прадукцыйнай, чым папярэдняя. Ворыўныя землі пасля аднагадовага адпачынку было значна лягчэй апрацаваць у параўнанні з тымі, якія шмат гадоў знаходзіліся ў аблозе. Больш высокая была і ўраджай-

насць, лепш апрацоўвалася глеба, шырэй пачынаюць прымяняцца арганічныя ўгнаенні.

У XII—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі пачынае выкарыстоўвацца і трохпольная сістэма земляробства, калі адна частка раллі засявалася азімымі, другая — яравымі культурамі, а трэцяя была пад парам. Чаргаванне азімых і яравых культур, сістэматычны папар, прымяненне арганічных угнаенняў дазвалялі зберагчы структуру глебы і ўзбагаціць яе карыснымі рэчывамі.

Звестак аб выкарыстанні арганічных угнаенняў на Беларусі ў пісьмовых крыніцах IX—XIII стст. няма, аднак уласцівасці гэтых угнаенняў былі добра вядомы старажытным земляробам нашай краіны. Прымаўка "Дай зямлі, і яна табе дасць" сваімі каранямі зыходзіць да пачатку з'яўлення ворыўнага земляробства, была даволі распаўсюджанай сярод усходніх славян і адлюстроўвае практычную мудрасць нашых продкаў.

Такім чынам, у IX—XIII стст. найбольш распаўсюджанай сістэмай земляробства была двухпольная сістэма пры яўнай тэндэнцыі яе выцяснення ў XII—XIII стст. трохпольнай. Разам з тым на поўначы Беларусі і на Палессі прымяняліся элементы лядна-агнявой і абложнай сістэм. Спалучэнне і суіснаванне ўсіх гэтых сістэм пры панаванні папару было характэрнай з'явай і для больш позніх перыядаў фэадальнай гаспадаркі Беларусі. Такое становішча было характэрным і для краін Заходняй Еўропы, дзе ў IX—XIII стст. суіснавалі адны і тыя ж сістэмы земляробства — папар з двух- і трохпольным севазваротамі і больш прымітыўныя — лядна-агнявая і абложная.

Крыніцай аграцэхнічных ведаў на Беларусі ў IX—XIII стст. быў практычны вопыт, які назапашваўся стагоддзямі і перадаваўся з пакалення ў пакаленне. Сяляне добра ведалі ўплыў якасці апрацоўкі глебы і арганічных угнаенняў на ўраджай, снегу на палях, майскіх дажджоў і г.д. Веснавую сяўбу і азімых пачыналі па меры прылёту ці адлёту тых ці іншых птушак.

Спосаб сяўбы на Беларусі ў той час нічым на адрозніваўся ад спосабаў, якія ўжываліся ў Еўропе. Селянін перакідваў цераз плячо кораб ці торбу з зернем, ішоў па раллі, браў рукой зерне і раўнамерна раскідваў яго па ўсёй плошчы ворыўнай зямлі. Асабліва ўвага пры гэтым удзялялася таму, каб не заставалася агрэхай — незасеяных кавалкаў зямлі. Пасля сяўбы сяляне займаліся праполкай, зберагалі пасевы ад патравы хатняй жывёлай, ляснымі звярамі і птушкамі.

Відавочна, што старажытныя земляробы Беларусі ў IX—XIII стст. валодалі значнымі для таго часу ведамі ў галіне сельскагаспадарчай вытворчасці. Той шырокі пералік сельскагаспадарчых культур, якія вырошчваліся на Беларусі ў гэты час, патрабаваў даволі значных агранамічных ведаў, таму што розныя культуры раслі на розных глебах, у розныя тэрміны, засяваліся і ўбіраліся рознымі спосабамі. Усе гэтыя веды земляробы Старажытнай Беларусі павінны былі прымяняць на практыцы.

Сяляне Беларусі вырошчвалі шмат культурных раслін: жыта, пшаніцу, ячмень, авёс, проса, грэчку, гарох, бабы, лён, каноплі. На агародах вырошчвалі агуркі, капусту, цыбулю, часнок, буракі, моркву, розную зеляніну, у садах раслі пладовыя дрэвы.

Але найбольш важнымі і распаўсюджанымі культурамі на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. былі жыта, пшаніца, ячмень і авёс. Менавіта гэтыя культуры былі асноўнымі крыніцамі існавання насельніцтва і яго галоўным багаццем.

Галоўнай зерневай культурай было жыта. Другой па важнасці і распаўсюджанасці злакавай культурай была пшаніца. Сяляне вырошчвалі азімую і яравую пшаніцу. Пры археалагічных раскопках сустракаюцца два сарты пшаніцы — мяккая і цвёрдая. У параўнанні з сучасным зерне пшаніцы таго часу было дробным. Разнавіднасцю пшаніцы была полба. На Беларусі, дзе прыродныя ўмовы былі менш спрыяльнымі для пшаніцы, пасевы пад ёю саступалі пасевам пад жытам. Да ліку найстаражытнейшых злакавых культур належалі таксама ячмень і авёс, аднак авёс цаніўся ў 2 разы танней за жыта.

Проса вырошчвалі адначасова з жытам і пшаніцай. У IX—XIII стст. проса займала значную частку палёў, асабліва на новых, толькі што вызваленых ад лесу дзялянках, якія былі вельмі спрыяльнымі для яго вырошчвання. Прадукт перапрацоўкі проса — пшано — быў адным з асноўных прадуктаў харчавання насельніцтва Беларусі ў той час.

Пра грэчку на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. звестак у пісьмовых крыніцах мала, але пры археалагічных раскопках у Гродна знойдзена зерне грэчкі, якое датуецца X—XII стст.

З бабовых культур сяляне і гараджане вырошчвалі гарох і бабы, якія былі асабліва папулярнымі ў святароў.

Культуры льну і канпель на Беларусі шмат упамінаюцца пісьмовымі крыніцамі таго часу. Назва месяца "кастрычнік" у беларускай мове бярэ свой пачатак са старажытных часоў,

калі наступае час мяць і трапаць лён, адыходы ад гэтага працэсу і мелі назву "кастрыца". Лён і каноплі мелі пэўнае значэнне і ў харчаванні насельніцтва Старажытнай Беларусі, бо з насення гэтых культур выраблялі алей.

У IX—XIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі было развіта агародніцтва, якім займаліся не толькі сельскія жыхары, але і гараджане. Нездарма пра гарады сярэднявечча казалі, што яны напалову заселеныя, напалову засеяныя. З агародніцкіх культур разводзілі капусту, рэпу, мак, агуркі, гарбузы, буракі, моркву, рэдзьку, цыбулю, часнок, хмель, які ўжо ў той час выкарыстоўваўся пры гатаванні розных напояў.

У садах раслі яблыні, слівы, грушы і вішні. Вырошчванне плодовых дрэў пачалося на Беларусі даўно, яшчэ ў пачатку I тысячагоддзя. Асаблівую ўвагу развядзенню садоў надавалі царква і манастыры. Найбольш распаўсюджаным плодовым дрэвам была яблыня.

Як бачна, колькасць культурных раслін, якія разводзіла насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст., была даволі вялікай. У той час вырошчваліся амаль усе тыя культуры, якія былі вядомы і ў больш позні, і ў цяперашні час. У наступныя стагоддзі іх колькасць павялічылася ў асноўным за лік тых, якія былі завезены ў Еўропу з Амерыкі.

Увесь цыкл сельскагаспадарчых работ завяршаўся зборам ураджаю. У той час, як і цяпер, збор ураджаю быў вельмі важнай і адказнай справай земляроба. Асаблівую важнасць пры гэтым набывалі тэрміны работ, бо жніво абмежавана часам, калі ўраджай ужо паспеў і яшчэ не пачаў асыпацца. У гэты абмежаваны час ад земляроба патрабаваліся вялікія намаганні і напружаная праца.

Галоўнай прыладай працы пры зборы ўраджаю ў IX—XIII стст. быў серп, які ўзнік разам з земляробствам. Серп увесь час удасканалваўся як за лік матэрыялу, з якога вырабляўся, так і формай. Найбольш старажытнымі сярпамі ўсходніх славян з'яўляюцца сярпы, якія былі знойдзены археолагамі каля в. Чапліна Лоеўскага раёна Гомельскай вобласці (датуюцца II ст. да н.э. — III ст. н.э.).

У IX—XIII стст. сярпы мелі ўжо больш дасканалую форму, блізкую да сучаснай. Іх даўжыня па прамой лініі ад пяты да канца ляза хісталася ад 25 — да 35 см, шырыня ляза — ад 1,8 да 3,5 см. Сярпы ў той час вырабляліся з жалеза, але на рабочую частку ляза наварваліся сталёвыя пласціны.

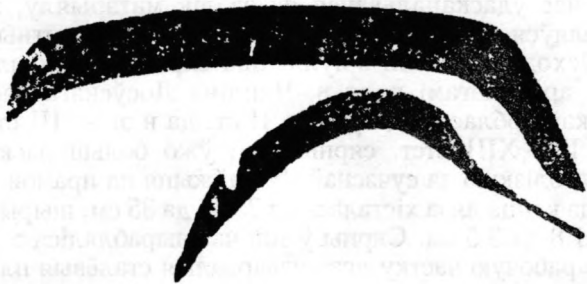
Важнае значэнне для эфектыўнасці работы сярпа мае яго форма. Найбольш зручнай з'яўляецца форма, калі вугал

рэзання складае каля 50°. У сярпах, якія выкарыстоўваліся ў той час на Беларусі, формы вельмі блізкія да ідэальнай. Сучасныя сярпы адрозніваюцца ад сярпоў таго часу ў асноўным толькі якасцю сталі і знешнім афармленнем.

Сярпамі карысталіся пры збіранні азімай збажыны і большасці яравых. У той час існавала павер'е, што грэх касіць азімыя касой. Сярп лічыўся жаночай прыладай працы, але для паскарэння жніва мужчыны таксама нярэдка браліся за сярпы.

Другой асноўнай прыладай працы на жніве была каса, але яна ў IX—XIII стст. значна адрознівалася ад сучасных. Па форме яна нагадвала прымітыўны сярп з малым загібам ляза, якое ў сваёй сярэдняй частцы было прамое. Канец ляза быў злёгку загнуты або прамы. Гэта так званая каса-гарбуша. На Беларусі косы-гарбушы з'явіліся ў другой палове I тысячагоддзя. Рала з шырокалапатачным наральнікам і каса-гарбуша ўзніклі хутчэй за ўсё адначасова, што стала яшчэ адным доказам пэўнага прагрэсу ў сельскагаспадарчай вытворчасці, які адбываўся напярэдадні ўтварэння першай раннефеадальнай дзяржавы на тэрыторыі Беларусі — Полацкага княства.

Каса-гарбуша належала да ўдарна-рэжучых прылад працы, бо яна не падразала расліны, як сучасныя сярп ці каса, а падсякала іх пры ўдары. Таму пры ўборцы хлеба, які мог пачаць асыпацца пры ўдары, каса-гарбуша была непрыдатная. Найбольш адчувальнымі для ўдараў былі пшаніца, жыта і проса, менш — ячмень, авёс і гарох. Хутчэй за ўсё меўавіта гэтыя культуры і ўбіралі ў IX—XIII стст. з дапамогай касы-гарбушы. Дарэчы, гэтыя культуры збіралі з дапамогай касы і ў больш позні час. Але галоўным назначэннем касы-гарбушы была нарыхтоўка сена для жывёлагадоўлі (рыс. 8).

Рыс. 8. Каса-гарбуша і сярп

Выкарыстанне касы-гарбушы патрабавала вялікай фізічнай сілы, таму касілі толькі мужчыны. У той час каса-гарбуша становіцца толькі мужчынскай прыладай.

Апрацоўка сабранага хлеба праводзілася на Беларусі як і ў больш познія часы. Зжаты хлеб звязвалі ў снапы. Снапы складвалі ў бабкі па 15 у кожны. Чатыры бабкі складалі капу. Ёсць падставы думаць, што капа ў той час налічвалі менавіта 60 снапоў, бо традыцый у той час было называць капой такую меру, якая ўключае ў сябе 60 адзінак.

Капы звозіліся да гумна, дзе хлеб прасушваўся і захоўваўся. Гумно як месца захоўвання хлеба вельмі старанна ахоўвала ў той час існуючымі законамі. За падпал гумна "Руская праўда" ўводзіла вельмі цяжкую кару: "Ажэ зажгуть гумно... то на грабеж дом его". За крадзеж хлеба з гумна "Руская праўда" накладвала даволі вялікі штраф у памеры 3 грыўны і 30 кун. Нагадаем, што конь тады каштаваў 3 грыўны, а карова — 2.

На гумне быў ток, які ўяўляў сабой роўную ўтрамбаную пляцоўку, дзе малацілі і ачышчалі зерне. Сяляне малацілі зерне цэпам, які складаўся з дзвюх частак — цап'ё і біч. Цап'ё — гэта доўгая драўляная ручка, да якой прымацоўваўся біч — рабочая частка цэпа (рыс. 9). Пад ударамі біча па снапах зерне высыпалася з каласоў. Пасля гэтага зерне выбіралі з саломы і ачышчалі. Для гэтага хлеб перасыпалі на ветры, падкідвалі рыдлёўкамі ўверх, прасейвалі з дапамогай сіта або рэшата.

У IX—XIII стст. хлеб захоўвалі на гумнах, у засеках, спецыяльных ямах, драўляных бочках, мяхах, плеченых з лазы корабах, а таксама ў вялікіх гліняных карчагах, у якіх змяшчалася больш пуда зерня.

Даволі пашыраным спосабам захоўвання хлеба на Беларусі ў IX—XIII стст. былі спецыяльныя ямы. Звычайна кожная сялянская сям'я мела адну ці некалькі ям для захоўвання хлеба. Ямы былі розных формаў, глыбіні і памераў — цыліндрычныя, квадратныя, конусападобныя, некаторыя глыбіней да 3 м. Сцены носяць сляды рыдлёвак, якімі яны былі выкапаны. Некаторыя ямы абмазваліся глінай і абпальваліся. Дно засцілалася бярозавай або сасновай карой.

Рис. 9. Цэп

Зерне малолі на ручных жорнах, аднак далёка не кожная сялянская сям'я ў той час мела свае ўласныя жорны. Старажытныя жорны мелі форму двух кругоў дыяметрам ад 30 да 50 см і таўшчынёй ад 5 да 10 см. Рабочая частка верхняга круга была трохі вогнутай унутр, ніжняга, наадварот, трохі выпуклай. Жорны вырабляліся з граніта, пясчаніку або вапняку.

Важным пытаннем з'яўляецца час узнікнення на тэрыторыі сучаснай Беларусі вадзяных млыноў. У Заходняй Еўропе вадзяныя млыны згадваюцца ў пісьмовых крыніцах X—XII стст., у старажытнарускіх — у другой палове XIII ст. Аднак, улічваючы даволі трывалыя эканамічныя ста-сункі, якія існавалі ў той час паміж насельніцтвам Беларусі, рускімі княствамі і краінамі Заходняй Еўропы, можна меркаваць, што вадзяныя млыны з'явіліся на тэрыторыі Беларусі ў XII ст. Але значнага распаўсюджвання яны ў той час не атрымалі, асноўную ролю ў памале зерня адыгрывалі ручныя млыны (рыс. 10).

У IX—XIII стст. з мукі насельніцтва Беларусі выпякала хлеб. Печаны хлеб штукамі прадаваўся на базарах. Адзін з відаў хлебных вырабаў меў назву "каўрыжка", ён вырабляўся ў форме трохвугольніка. З прасеянай пшанічнай мукі выпякалі салодкія пірагі з мёдам і макам. Да хлебных вырабаў трэба аднесці і круглы каравай.

Акрамя хлеба з мукі прыгатаўлялі кісель і квас, у той час яны былі аднымі з найбольш распаўсюджаных страў. Квас умелі вырабляць з яблык. З ячменнай мукі варылі піва.

Зерне перараблялі на крупы, з якой варылі кашу. Менавіта каша і хлеб былі ў IX—XIII стст. асноўнай ежай насельніцтва Беларусі. Для перапрацоўкі зерня на крупы выкарыстоўвалі ступы (рыс. 11). Найбольш пашыраным відам круп было пшано. Крупы вырабляліся з зерня пшаніцы, грэчкі і іншых культур.

З тэхнічных культур ільну і канпель выраблялі валокны і алей. Каноплі і лён з карэннем вырывалі з зямлі і калатушкамі выбівалі зерне. Потым каноплі замочвалі ў вадзе, а лён расцілалі на лугах. Праз пэўны

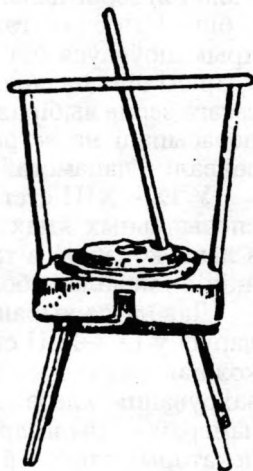

Рис. 10. Старажытны ручны млын

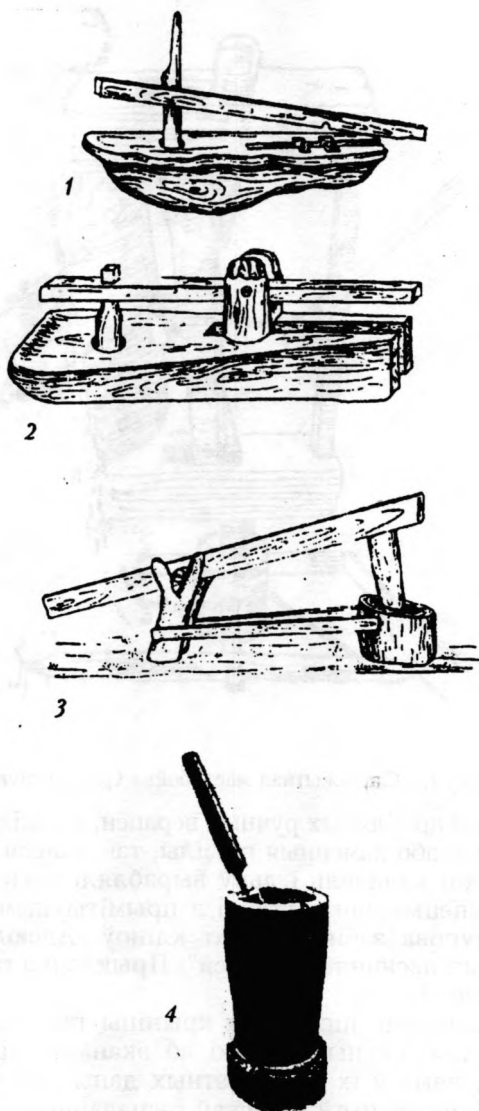
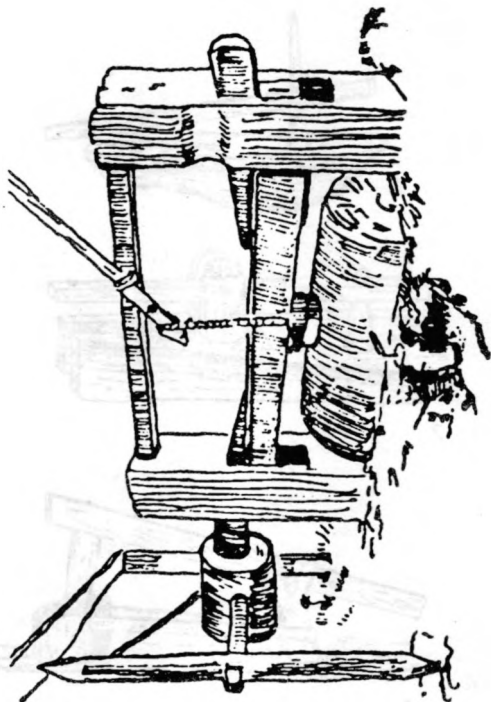

Рис. 11. Драўляныя ступы XIII ст. (рэканструкцыя):

1, 2 — нажныя; 3, 4 — ручныя

час валокны ўжо добра аддзяляліся ад сцябла, іх высушвалі, мялі і расчэсвалі драўлянымі ці касцянымі грэбнямі. Пралі

Рыс. 12. Старажытная маслабойка (рэканструкцыя)

з дапамогай драўляных ручных верацён, на якія насаджваліся гліняныя або каменныя грузілы, так званыя прасліцы.

З сям'яні канпель і льну выраблялі алей. Для гэтага рабіліся спецыяльныя станкі з прымітыўнымі прэсамі, у якія паступова забівалі шмат кліноў. Адсюль і пайшла назва гэтага дзеяння "біць алей". Прыкладна так выціскалі і воск (рыс. 12).

Старажытныя пісьмовыя крыніцы таго часу ўтрымліваюць вельмі скупыя звесткі аб эканамічным жыцці на Беларусі, няма ў іх і канкрэтных даных аб узроўні прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы.

Грамадскі падзел працы, які стаў вынікам далейшага прагрэсу ў галіне вытворчасці, становіцца паўплываў на рост вытворчасці сельскай гаспадаркі і рамяства. Ад кожнай галіны гаспадаркі патрабавалася пастаянна павялічваць прадукцыйнасць працы для задавальнення патрэб усё

большай колькасці людзей, якія былі занятыя ў іншых галінах.

Аддзяленне рамяства ад земляробства адбылося на тэрыторыі сучаснай Беларусі яшчэ ў першай палове I тысячагоддзя н.э. Гэта адразу павялічыла вытворчасць тавараў на продаж. Выкарыстанне рала з жалезным наральнікам давала магчымасць селяніну вырабляць сельскагаспадарчай прадукцыі больш, чым яму было неабходна. З дапамогай абмену селянін мог набыць сабе неабходную рэч рамеснай вытворчасці. Таму ёсць падставы меркаваць, што гандаль сельскагаспадарчымі прадуктамі існаваў на тэрыторыі Беларусі ўжо ў першай палове I тысячагоддзя н.э.

Доказам росту прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы, развіцця грамадскага падзелу працы з'яўляецца рост гарадоў на Беларусі ў IX—XIII стст. як цэнтраў рамяства і гандлю. Менавіта гарадское насельніцтва было адным з галоўных спажывцоў сельскагаспадарчай вытворчасці. Але гараджане Беларусі ў IX—XIII стст., як і гараджане Заходняй Еўропы, не былі поўнаасцю адарваны ад выдзення сельскай гаспадаркі, што, безумоўна, абмяжоўвала попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю. Гарадскія рамеснікі мелі свае агароды, хатнюю жывёлу, але ўласнай працай поўнаасцю задаволіць патрэбы ў прадуктах харчавання гараджане ўсё ж не маглі. Значную колькасць прадуктаў харчавання і сыравіны яны атрымлівалі шляхам абмену.

У пэўнай ступені ўзровень прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы характарызуюць колькасць і працягласць неўраджайных гадоў на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. У Заходняй Еўропе ў IX—XIII стст. неўраджай і, як следства, галодныя гады выпадалі даволі часта. Толькі на працягу XI ст. у краінах Заходняй Еўропы пісьмовыя крыніцы адзначаюць каля 30 галодных гадоў.

На тэрыторыі сучаснай Беларусі неўраджайныя і галодныя гады былі ў IX—XIII стст. не вельмі частай з'явай. Па даных летапісаў і археалагічных даследаванняў за перыяд з 1162 па 1250 г. яны адбываліся толькі 8 разоў і працягваліся год — два. Прычынамі неўраджаяў былі засухі, паводкі, град, суровыя зімы, нашэсце саранчы, але галоўнымі прычынамі былі войны і міжфеадальныя ўсобицы.

Такім чынам, нягледзячы на тое, што ў перыяд феадалізму ў краінах Заходняй і Усходняй Еўропы тэхнічны ўзровень земляробства быў для свайго часу параўнальна высокім, у цэлым ён быў усё ж такі недастатковым, каб

поўнасю пазбегнуць неспрыяльнага ўплыву на ўраджай стыхійных з'яў, войнаў і міжфеадальных усобіц.

Прадукцыйнасць працы расла ў адпаведнасці з удасканаленнем прылад працы, назапашваннем вопыту і ведаў земляроба. У IX—XIII стст. беларускі селянін мог за адзін працоўны дзень, выкарыстоўваючы пэўныя прылады працы, узараць $1/5$ га зямлі або забаранаваць $1/2$ га, засеяць 4 га, абмалаціць ураджай з $1/5$ га. Максімальная плошча зямлі, якую магла апрацаваць у той час адна сялянская сям'я, састаўляла 7—8 га. Такую плошчу зямлі можна было апрацаваць адным плугам.

Каб засеяць такую плошчу, патрабавалася 8 пудоў зерня на 1 га. Гэтая норма захоўвалася на Беларусі на працягу амаль усяго перыяду феадалізму.

Пра ўраджайнасць палёў на Беларусі ў IX—XIII стст. старажытныя пісьмовыя крыніцы сведчанняў не маюць. З улікам некаторых звестак у старажытных рускіх летапісах аб ураджайнасці ў суседніх рускіх княствах можна меркаваць, што на Беларусі яна складала прыкладна сам-3—5. Такі ўраджай лічыўся высокім, а сам-2,5—3 — сярэднім, ці 25—26 пудоў, альбо 3—4 ц/га.

Але пры гэтым неабходна ўлічваць той факт, што такі ўраджай здымалі не з усёй плошчы ворыўных зямель, а толькі з той, якая засявалася. Неабходна мець на ўвазе, што плошча зямлі, якая засявалася ва ўмовах двухпольнай сістэмы, была ўдвая менш усёй раллі. У такіх умовах сярэдняя ўраджайнасць з 1 га раўнялася ўжо не 25—26, а 50—52 пудам, або 8—8,3 ц/га, сам-6. Такая ўраджайнасць была трохі менш за тую, якая была ў паўднёвых чарназёмных раёнах Маскоўскай дзяржавы ў XIV—XVI стст., аб чым дастаткова даных у пісьмовых крыніцах таго часу.

Відавочна, што ў IX—XIII стст. узровень прадукцыйнасці працы ў земляробстве Беларусі даваў магчымасць атрымліваць значную колькасць прыбавачнага прадукту. На падставе даных аб сярэдняй ураджайнасці з адзінкі зямельнай плошчы і велічыні плошчы зямлі, якую магла апрацаваць адна сялянская сям'я, можна прыблізна падлічыць і агульную колькасць прадукцыі, якую атрымлівала сялянская гаспадарка. Калі зыходзіць з таго, што ў сялянскай гаспадарцы засявалася 4 га азімымі пры ўраджайнасці каля 50 пудоў з гектара, то ўвогуле такая гаспадарка атрымлівала 200 пудоў, або 32 ц, азімага хлеба. Трэба пры гэтым улічваць і ўраджай яравых. Такая колькасць значна перавышала патрэбнасці сям'і, якая складалася ў той час

звычайна з 6 — 7 асоб, а таксама затраты, якія былі звязаны з вядзеннем гаспадаркі.

Такім чынам, земляробства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX — XIII стст. дасягнула ўжо такога ўзроўню прадукцыйнасці, калі яно давала значна больш прадукцыі, чым гэта было неабходна для спажывання самім сялянам і іх сем'ям і пакрыцця выдаткаў на вядзенне гаспадаркі. Прыбавачны прадукт у земляробстве быў той асновай, на падставе якой развіваўся знешні і ўнутраны гандаль, рамяство, грашовае абарачэнне, сродкі зносін, адбываўся далейшы прагрэс у культурным жыцці, умацоўваліся феадальныя адносіны, расла маёмасная і сацыяльная дыферэнцыяцыя грамадства.

У IX — XIII стст. земляробства было безумоўна галоўнай галіной сельскай гаспадаркі Старажытнай Беларусі. Другой па важнасці галіной была жывёлагадоўля. Старажытныя пісьмовыя крыніцы і археалагічныя даследаванні сведчаць аб тым, што ў раннефеадальны перыяд насельніцтва Беларусі разводзіла коней, валоў, кароў, авечак, коз, свіней, хатнюю птушку.

Аднак, нягледзячы на тое, што жывёлагадоўля забяспечвала сялян і гараджан каштоўнымі мяса-малочнымі прадуктамі харчавання, а рамесную вытворчасць — каштоўнымі відамі сыравіны (скурай і воўнай), жывёлагадоўля ў гаспадарчым жыцці Старажытнай Беларусі не адыгрывала рашаючую ролю. Адной з прычын гэтага былі не вельмі спрыяльныя ўмовы для развядзення жывёлы ў вялікай колькасці. У густых лясах, якімі была пакрыта ў той час уся тэрыторыя сучаснай Беларусі, было мала лугоў і пашаў. Папар з двух- і трохпольным севазваротамі быў вельмі слаба звязаны з жывёлагадоўляй. Акрамя таго, хатняя жывёла ў першую чаргу становілася ахвярай рабавання ў ходзе шматлікіх войнаў і феадальных міжусобіц. Але і ў гэтай галіне сельскай гаспадаркі таксама ствараўся прыбавачны прадукт, які шляхам тавараабмену паступаў на знешні і ўнутраны рынак.

Станоўчы ўплыў на рост сельскагаспадарчай вытворчасці аказвала ў той час сельская абшчына, якая выконвала важныя гаспадарчыя функцыі. Ва ўмовах раннефеадальнага ладу дробная сялянская гаспадарка без падтрымкі сельскай абшчыны ўвогуле існаваць не магла. Без карыстання абшчыннымі землямі — пашамі, лугамі, лясамі, водамі і балотамі — не маглі развівацца дапаможныя промыслы сялян. Асабліва важным было існаванне сельскай абшчыны для жывёлагадоўлі, якая забяспечвала гас-

падарку цяглавай сілай, а сялянскую сям'ю — мясам і малаком. Адным словам, сельская тэрытарыяльная абшчына была такой арганізацыяй эканамічнага жыцця сельскага насельніцтва, дзякуючы якой падтрымлівалася жыццяздольнасць дробных сялянскіх гаспадарак.

З прыпыненнем абшчынных перадзелаў зямлі, якія, аднак, працягваліся ў шэрагу раёнаў Беларусі яшчэ і ў XII—XIII стст., селянін меў права карыстацца той зямлёй, якую апрацоўваў. Выкарыстоўваць зямлю для іншых мэт селянін права не меў. Кожная сялянская гаспадарка павінна была прытрымлівацца пэўнага севазвароту, які быў агульным для ўсёй абшчыны, сеяць азімыя і яравыя толькі на тых плошчах, якія былі прызначаны для гэтага. Землі пад парам і пасля збору ўраджаю ператвараліся ў пашы агульнага карыстання, дзе пасвілася худаба. Абшчына пільна сачыла за тым, каб пасеў і збор ураджаю праводзіліся кожнай сялянскай гаспадаркай ва ўстаноўленыя тэрміны, рэгулявала правілы карыстання абшчыннымі землямі.

Уся іншая зямля, якая не была занята пад ворыва, сенажаці і сядзібы, знаходзілася ў агульным карыстанні ўсіх членаў абшчыны. Кожны меў роўнае права паляваць, лавіць рыбу, збіраць у лесе дары прыроды, нарыхтоўваць паліва і лесаматэрыялы для будаўніцтва.

У IX—XIII стст. сельская абшчына Беларусі была важнай формай сацыяльнай арганізацыі сялян, якая супрацьстаяла феодалам і іх намаганням павысіць эксплуатацыю да таго ўзроўню, які пагражаў бы прадукцыйным сілам сельскай гаспадаркі.

Сяляне ў той час дзяліліся на дзве асноўныя катэгорыі: 1) вольныя члены сялянскай абшчыны, якія былі эканамічна самастойнымі і неслі абавязкі толькі перад дзяржавай у асобе князя ў форме натуральнай, адпрацовачнай або грашовай рэнты; 2) феадальна залежныя сяляне, якія не мелі эканамічнай самастойнасці і трапілі тым ці іншым шляхам у залежнасць да феодала. Іх гаспадарка залежала ад волі і патрэб феодала. Пануючай у той час была натуральная рэнта, існавала і рэнта адпрацовачная. Вядома была ўжо і грашовае рэнта, аднак як форма даніны.

У IX—XIII стст. адзінкамі падаткаабкладання былі плуг або саха як мера зямельнай плошчы і дым як гаспадарчая адзінка. У эканамічных адносінах гэтыя адзінкі былі аднолькавымі і адзначалі індывідуальную сялянскую гаспадарку, якая апрацоўвала пэўную плошчу сельскагаспадарчых угоддзяў.

У пісьмовых крыніцах таго часу звестак аб памерах сялянскага землекарыстання няма. Але навукоўцы прыйшлі да высновы, што селянін у IX—XIII стст. мог апрацаваць плошчу зямлі каля 8 га. Разам з папарам плошча ў сялянскіх гаспадарках была каля 14 га. Менавіта такой была плошча аднаго плуга ці сахі як зямельнай меры.

Трэба, аднак, падкрэсліць, што гэтая плошча ў той час адпавядала максімальным нормам сялянскага землекарыстання, але разам з тым яна адпавядала і найбольш поўным магчымасцям гаспадаркі селяніна Беларусі. Такую плошчу зямлі магла апрацаваць адна сялянская гаспадарка, якая мела неабходныя прылады працы, дастатковую колькасць цяглавай сілы і два-тры працаздольных члены сям'і, якія маглі ўвесь свой час аддаць працы на палетках.

Але памеры сялянскага землекарыстання ўвесь час скарачаліся. Асабліва гэты працэс набыў сілу з сярэдзіны XI ст., калі феадалы пачалі значна пашыраць свае землеўладанні за кошт сялянскага землекарыстання, што прыводзіла да змяншэння памераў сялянскіх надзелаў. Таму адначасова з плугам як мерай зямельнай плошчы ўзнікае і такая мера, як рала. Рэальныя суадносіны паміж гэтымі адзінкамі падаткаабкладання пакуль невядомы, але шэраг навукоўцаў лічыць, што плошча рала была ўдвая менш, чым плошча плуга ці сахі.

Натуральны характар сялянскай гаспадаркі ні ў якім разе не адзначаў, што ўся прадукцыя, якая выраблялася ў ёй, спажывалася на задавальненне ўласных патрэб сялянскай сям'і. Існуючы ўзровень прадукцыйнасці працы, памеры плошчы, ураджайнасць, магчымасці сялянскіх гаспадарак даюць падставу дапусціць, што каля трэцяй часткі ўсёй прадукцыі сялянскай гаспадаркі было прыбавачным прадуктам. Частка яго прысвойвалася феадалам, а частка ішла на абмен для забеспячэння гаспадаркі ўсімі тымі неабходнымі таварамі, якія сялянамі не вырабляліся.

Прыбавачны прадукт ствараўся і ў гаспадарках феадалаў. Ужо ў IX ст. на тэрыторыі Старажытнай Беларусі існаваў клас феадалаў, які падзяляўся па сваім маёмасным і сацыяльным стане на розныя групы, цесна звязаныя паміж сабой сістэмай феадальных адносін. Юрыдычна вярхоўным уласнікам зямлі на тэрыторыі княстваў і зямель Старажытнай Беларусі быў князь, а залежныя ад яго больш дробныя феадалы валодалі меншымі землямі.

У сваіх уладаннях феадалы мелі ўласныя гаспадаркі, якія былі заснаваны на працы залежных сялян. На працы

залежных сялян існавалі царкоўныя і манастырскія землеўладанні. Крыніцамі росту феадальнага і царкоўнага землеўладання былі княжацкія падараванні, захоп свабодных абшчынных зямель, скарачэнне сялянскага землеўладання, захопы ў выніку ваенных дзеянняў і г.д.

Эканамічным цэнтрам феадальнай вотчыны быў двор феадала, які быў добра ўмацаваны і падобны на заходне-еўрапейскі замак. Характэрнай рысай феадальных двароў на Беларусі ў IX—XIII стст. было аб'яднанне гаспадарчых функцый з адміністрацыйнымі і ваеннымі. Асноўнымі крыніцамі абагачэння класа феадалаў у той час былі феадальная рэнта і таварная вытворчасць ва ўласных гаспадарках, перш-наперш вытворчасць хлеба.

Такім чынам, у IX—XIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавалі спрыяльныя ўмовы для развіцця сельскай гаспадаркі і росту вытворчасці прадукцыі земляробства і жывёлагадоўлі. Па меры росту попыту на таварны хлеб узрастала значэнне феадальных гаспадарак, але галоўную ролю ў вытворчасці таварнай сельскагаспадарчай прадукцыі адыгрывалі ў той час дробныя сялянскія гаспадаркі. Каля трэцяй часткі ўсёй прадукцыі сялянскай гаспадаркі было прыбавачным прадуктам, значная частка якога паступала на абмен, што стымулявала развіццё рамяства, промыслаў, знешняга і ўнутранага гандлю, шляхоў і сродкаў зносін, грашовага абарачэння на тэрыторыі Старажытнай Беларусі.

Пытанні для паўтарэння

1. Дайце характарыстыку кліматычных умоў і глеб Беларусі ў IX—XIII стст.

2. Якія групы і віды прылад працы ведалі старажытныя земляробы Беларусі? Апішыце іх.

3. Калі на тэрыторыі сучаснай Беларусі з'явіліся рала, плуг і саха? У чым іх адрозненне і адметныя рысы?

4. Што Вы ведаеце аб ручных прыладах працы ў земляробстве Беларусі таго часу? Якая роля належала кожнай з іх?

5. Ахарактарызуйце сістэмы земляробства, якія існавалі ў той час на Беларусі. У чым іх адметныя рысы, адрозненне і перавага?

6. Што Вы ведаеце аб ураджайнасці на Беларусі ў IX—XIII стст.? Якія крыніцы сведчаць аб гэтым?

7. Пералічыце культуры земляробства таго часу. Што вырабляла з іх насельніцтва Старажытнай Беларусі?

8. Што ўключае ў сябе паняцце "рост прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы"?

9. Якая роля належала ў той час жывёлагадоўлі?

10. Чаму развіццё сельскай гаспадаркі ў IX—XIII стст. было важнай перадумовай развіцця гандлю на Беларусі?

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.
2. Воронин Н.Н. Древнее Гродно // Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1954. Вып. 41.
3. Гуревич Ф.Д. Сельское хозяйство и промыслы древнерусского Новогрудка // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М., 1965. Вып. 104.
4. Довженко В.И. Землеробство Древней Руси. До середины XIII ст. Киев, 1961.
5. Зверуго Ч.Г. Верхнее Понёманье в IX—XIII вв. Мн., 1989.
6. Зеленин Я.Г. Русская соха, ее история и виды. Очерк из истории русской земледельческой культуры. Вятка, 1907.
7. Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. Мн., 1979.
8. Пашуто В.Т. Голодные годы в Древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Мн., 1962.
9. Петров В.П. Подсечное земледелие. Киев, 1968.
10. П'якоў П.П. Аб часе з'яўлення ворнага земляробства на тэрыторыі Беларусі // Беларускія старажытнасці. Матэрыялы канф. па археалогіі БССР і сумежных тэрыторый. Мн., 1972.
11. Сергпутовский А.К. Земледельческие орудия Белорусского Полесья // Материалы по этнографии России. СПб., 1910.
12. Третьяков П.Н. Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т.1. Материальная культура. М.;Л., 1948.

1.2. РАЗВІЦЦЁ РАМЯСТВА ў IX—XIII стст.

Важнай перадумовай развіцця гандлю ў IX—XIII стст. стала далейшае разгортванне рамеснай дзейнасці насельніцтва Старажытнай Беларусі, прадукцыя якой адыгрывала важную ролю ў нашырэні таварных сувязяў таго часу. Менавіта ў гэты перыяд ствараюцца ўсе асноўныя віды прылад працы і інструментаў, значная частка якіх дажыла да нашых дзён і выкарыстоўваецца ў тэхніцы і быццё.

Адным з самых распаўсюджаных відаў рамяства ў IX—XIII стст. была вытворчасць жалеза і яго апрацоўка. Зараджэнне рамяства па апрацоўцы металаў адбылося яшчэ ў VII—VIII стст., бо менавіта ў гэты час назіраецца якасны зрух у тэхніцы апрацоўкі металаў, з абшчыны выдзяляюцца спачатку рамесныя сем'і, а потым і самастойныя майстры, для якіх рамяство становіцца ўжо асноўным заняткам. Гэта быў толькі першы этап тэхнічнага прагрэсу, бо ў дакласавым грамадстве збыт рамеснай прадукцыі быў абмежаваны і не выходзіў за рамкі абшчыны. Гэтыя абставіны не садзейнічалі як агульнаму росту рамяства, так і яго спецыялізацыі.

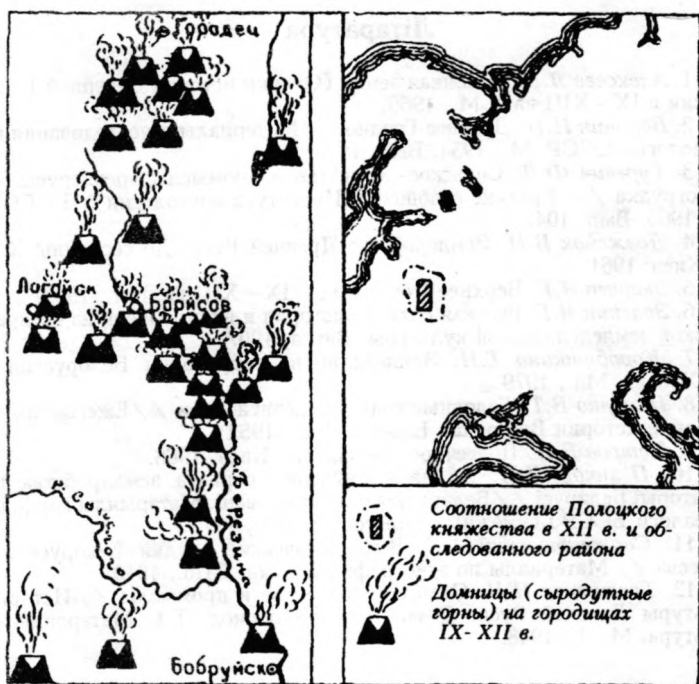

Рис. 13. Карта распаўсюджвання домніц у Полацкім княстве IX—XII стст. (Складзена акад. Б.А.Рыбаковым.)

У IX—XIII стст., на этапе ранняга федалізму, калі на тэрыторыі сучаснай Беларусі пачынаюць складвацца першыя дзяржаўныя ўтварэнні, рамкі збыту рамеснай вытворчасці значна пашыраюцца і, як следства, паглыбляюцца дыферэнцыяцыя і спецыялізацыя рамяства. У гэты час наступае новы этап тэхнічнага прагрэсу, бо ствараюцца новыя прылады працы, новыя тэхнічныя і тэхналагічныя прыёмы. У самастойнае рамяство ператвараецца ў IX ст. і такі старажытны від гаспадарчай дзейнасці, як вытворчасць жалеза і апрацоўка металаў.

Трэба, аднак, адзначыць, што калі ў эпоху жалезнага веку вытворчасцю жалеза займаліся на Беларусі амаль у кожным паселішчы, то з узнікненнем гарадоў ёю сталі займацца ў асноўным вясковыя рамеснікі, якія жылі бліжэй да сыравіны. Гарадскія рамеснікі шляхам тавараабмену, а потым і гандлю набывалі жалеза ў выглядзе зліткаў — так званых крыц — на мясцовых кірмах, на

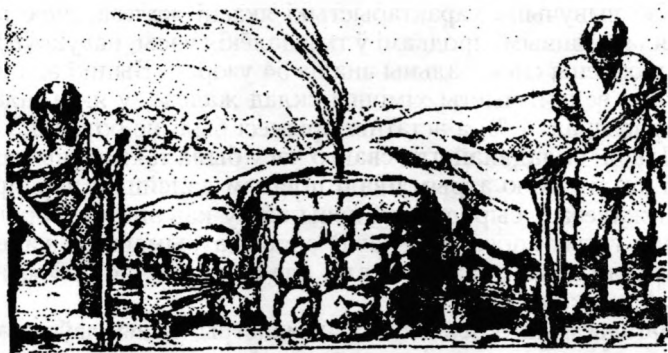
пракоўвалі яго і з дапамогай шэрага кавальскіх аперацый выраблялі розныя прадметы. Рэшткі старажытных домніц і кузняў знойдзены археолагамі пры раскопках амаль усіх старажытных гарадоў Беларусі (рыс. 13).

Асновай тэхнікі вытворчасці жалеза і сталі ў той час было прамое аднаўленне жалеза з жалезнай руды. Гэты спосаб вытворчасці жалеза і сталі, які ў гісторыка-эканамічнай і тэхнічнай літаратуры атрымаў назву "сырадутны", стаў, дарэчы, адным з найбуйнейшых вынаходніцтваў у гісторыі сусветнай гаспадаркі і на працягу амаль 3000 гадоў, да з'яўлення чугуналіцейных печаў, быў адзіным спосабам атрымання чорных металаў.

Першыя наземныя сырадутныя печы на тэрыторыі Беларусі з'явіліся прыкладна ў V ст. н.э. Да гэтага жалеза аднаўлялі ў ямах ці ў гаршках на вялікіх кастрах. Аб'ём першых печаў не перавышаў 0,15–0,2 м³. К канцу VIII ст. наземныя сырадутныя печы дасягалі памераў 1 м у дыяметры.

Старажытныя домніцы будаваліся двух тыпаў: 1) наземныя (на паверхні зямлі); 2) зямлянчныя (на падлозе зямлянак).

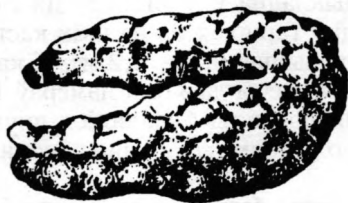
Сырадутныя печы былі стацыянарнымі збудаваннямі і працавалі пры дапамозе штучнай падачы паветра, якое падавалася мяхамі і вогнетрывалымі сопламі. Каб дастаць гатовую крышу, у пярэдняй сценцы домніцы рабілі спецыяльную адтуліну. Сцены вырабляліся з гліны або каменя, таўшчыня іх была ад 12 да 20 см. Форма печы была круглая, авальная ці цыліндрычная, вышынёй ад 0,8 да 1,2 м. Унутраны дыяметр такой печы дасягаў 60–80 см, а яе ўмяшчальнасць раўнялася 0,3–0,45 м³. У XIII ст. з'яўляюцца больш

Рыс. 14. Старажытная домніца (рэканструкцыя)

дасканалыя тыпы сырадутных печаў, якія па сутнасці былі пераходнымі да чугуналіцейных домніц (рыс. 14).

Жалезныя руды на тэрыторыі Старажытныі Беларусі былі распаўсюджаны паўсюдна. Па хімічным складзе гэта былі ў асноўным бурыя жалезнякі. У залежнасці ад месца ўтварэння жалезныя руды сустракаліся трох відаў: балотныя, азёрныя і лугавыя. Галоўнымі кампанентамі такой руды былі аксід жалеза і крэмызём. У неапрацаваным выглядзе гэтыя руды для сырадутнай вытворчасці былі непрыгоднымі, таму старажытным металургам Беларусі прыходзілася іх абагачаць. Абагачэнне адбывалася шляхам прасушвання, абпальвання, здраблення, прамыўкі, прасейвання. У якасці паліва выкарыстоўваўся драўняны вугаль.

Рыс. 15. Крыца

Сумесь раздробленай руды і драўнянага вугалю засыпалася ў печ, дзе пры тэмпературы вышэй 1150 °С ператваралася ў металічнае жалеза. Жалеза атрымлівалася ў цвёрдым стане ў выглядзе рыхлай крыцы. Па заканчэнні плаўкі крыцу вымалі з печы і кавалі молатамі, у працэсе чаго выдзяляўся шлак, а крыца рабілася больш цвёрдай. Таварныя крыцы мелі форму тоўстай круглай аладкі дыяметрам ад 14 да 17 см і масай ад 2 да 6 кг (рыс. 15).

Каб вывучыць характарыстыкі якасці жалеза, якое выраблялася нашымі продкамі ў тыя далёкія часы, навукоўцамі быў зроблены спектральны аналіз 54 узораў. Вынікі аналізу паказалі вельмі чысты хімічны склад жалеза, у якім шлакі не перавышалі 1 %, а астатнія прымесі былі не болей 0,5 %.

Даволі складанай для свайго часу была тэхніка вытворчасці сталі, якую атрымлівалі шляхам далейшай перапрацоўкі жалеза ў сырадутнай печы або ў кавальскім горане. Акрамя гэтых спосабаў існаваў спосаб атрымання з жалеза так званай цэментаванай сталі, але ён у той час быў менш распаўсюджаны.

Нагадаем, што першабытныя майстры па выплаўцы жалеза былі адначасова і кавалямі. З узнікненнем гарадоў

Рис. 16. Прылады працы кавалёў старажытнага Полацка

адбылося размежаванне спецыяльнасцяў, кавальства вылучылася ў самастойнае рамяство, якое ў X—XI стст. размежавалася на гарадское і сельскае. Гарадскія рамеснікі, якія абслугоўвалі феадалаў і царкву, былі звязаны з рынкам, выраблялі больш складаную прадукцыю, бо вымушаны былі пастаянна ўдасканальваць сваё майстэрства, засвойваць тэхнічныя дасягненні сваіх суседзяў. Праз гандаль яны мелі магчымасць знаёміцца з новымі ўзорамі і тэхнічнымі знаходкамі.

Нягледзячы на тое, што ў параўнанні з дрэвам, глінай, льном, лазой і іншымі шырокадаступнымі матэрыяламі жалеза спажывалася ў больш абмежаваных памерах і каштавала значна даражэй, асартымент кавальскіх вырабаў у IX—XIII стст. быў даволі шырокі, а вырабы гарадскіх кавалёў Беларусі таго часу ўражвалі сваёй разнастайнасцю. Археалагічныя раскопкі ў Полацку, Мінску, Віцебску, Заслаўі, Слуцку, Пінску, Ваўкавыску, Тураве і іншых гарадах Беларусі далі шматлікія знаходкі розных інструментаў і прылад

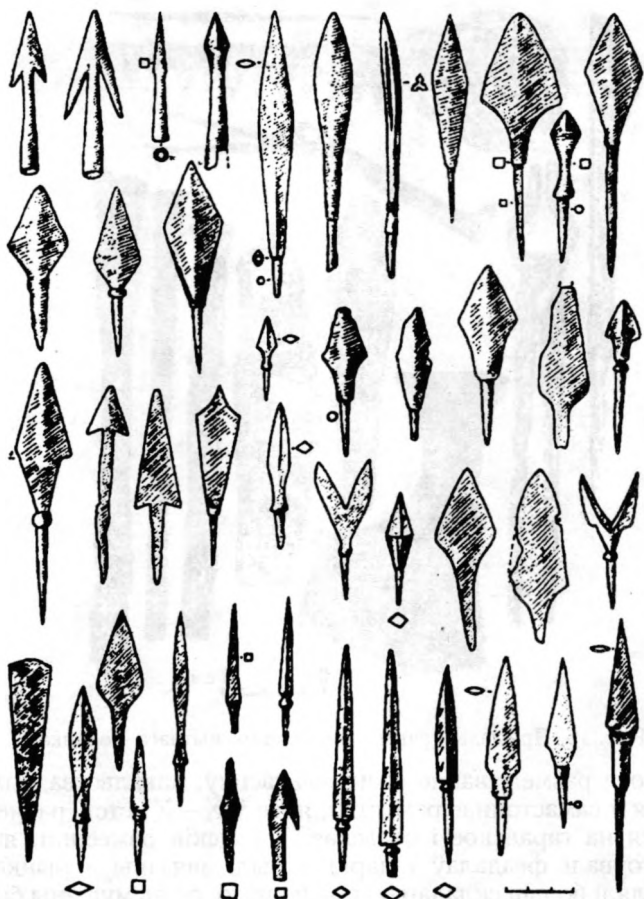

Рис. 17. Наканечнікі стрэл

працы (рыс. 16), зброі (рыс. 17, 18), бытавых прадметаў (рыс. 19), вупражы для каня (рыс. 20) і г.д. Аб тым, што гэтыя рэчы былі зроблены рукамі мясцовых рамеснікаў, сведчаць разнастайныя кавальскія інструменты — кавадлы, молаты, малаткі, цвікарні, соплы ад кузнечных горнаў, клешчы, зубілы, прабойнікі. Усюды трапляюцца земляробныя прылады працы — косы, матыкі, сярпы, сашнікі, наральнікі, інструменты для апрацоўкі дрэва — сякеры, долаты, цеслы, пілы. Прадметы бытавога і гаспадарчага прызначэння прадстаўлены рознымі замкамі і ключамі да іх

(рыс. 21), нажамі, лыжкамі, спражкамі і інш. Вельмі часта знаходзяць цвікі.

Металаграфічныя аналізы металічных прылад працы і разнастайных вырабаў з жалеза і сталі паказваюць, што рамеснікі Старажытнай Беларусі ні ў чым не саступалі рамеснікам суседніх усходнеславянскіх княстваў, якія ўтварыліся пасля распаду Кіеўскай Русі, а гарадскія кавалі зрабілі ў гэты час значны крок наперад як у тэхніцы апрацоўкі металаў, так і ў тэхналогіі. Яны шырока прымянялі гарачую коўку, у тым ліку і гарачую штампоўку, паянне, зварку, цэментאцыю або тэрмахімічную апрацоўку сталі, абточку на тачыльным коле, абпілоўку напільнікам, рэзку, паліроўку, інкрустацыю, насечку, пакрыццё жалеза каляровымі металамі і шмат іншае.

У іншым становішчы знаходзіліся сельскія кавалі. Адсутнасць навейшых прылад, кантактаў з вырабамі замежных майстроў і нават майстрамі бліжэйшых гарадоў станоўчага ўплыву на сельскіх рамеснікаў не аказвалі. Таму сельскае кавальства было ў той час на значна ніжэйшым узроўні, сельскія кавалі прымянялі больш простую тэхналогію і забяспечвалі самыя неабходныя патрэбы сялян у прасцейшых прыладах працы і прадметах бытавога прызначэння — сашніках, наральніках, матыках, цвіках, падковах і г.д.

У старажытных кавалёў Беларусі кузня размяшчалася ў асобным памяшканні. Там знаходзіўся кузнечны горан, паветранадуўныя мяхі, шматлікі інструмент, кавадлы, тачылы і г.д. Форма кавальскіх прылад была вельмі блізкай да сучаснай.

Складанай была і тэхналогія металаапрацоўкі, асабліва пры вытворчасці прадметаў, да рабочых частак якіх прад'яўляліся высокія патрабаванні. У прыватнасці, зброя (стрэлы, мячы, дзіды, кінжалы, баявыя тапары, шлемы, шпоры), прылады працы (косы, сярпы, матыкі, нажы, нажніцы, тапары, гарпуны), інструменты (зубілы, напільнікі, такарныя разцы, свёрлы, пілы, долаты, стамескі, цеслы, скоблі) і г.д. Усе гэтыя вырабы ў якасці сваіх рабочых частак мелі тэрмічна апрацаваную сталь.

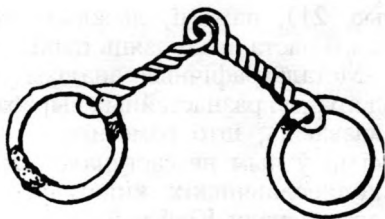
У IX—XIII стст. рамеснікі Беларусі прымянялі чатыры спосабы вытворчасці сталёнага ляза: 1) уварванне; 2) наварванне; 3) выраб цэльнага сталёнага ляза; 4) цэментаванне паверхні жалезнага ляза. Найбольш распаўсюджа-

Рыс. 18.
Баявы
тапор

Рыс. 19. Нажніцы

Рыс. 20. Цуглі

най тэхналогіяй была наварка стальнаго ляза на жалезную рабочую частку. На другім месцы была тэхналогія выраблення цэльнастальнай прылады, на трэцім — тэхналогія ўварвання стальнаго ляза ў рабочую частку.

Хаця жалеза было вельмі пластычным і вырабы з яго не ламаліся, усё ж рабочыя часткі зброі, прылад працы і інструмента не мелі неабходнай цвёрдасці і хутка тупіліся. Вырабы ж са сталі, наадварот, былі цвёрдымі, але па прычыне яе крохкасці не надта трывалымі. Таму ўжо ў старажытнасці кавалі навучыліся зварваць жалеза са сталлю, калі выраблялі тыя ці іншыя прылады працы або інструмент з жалезнай асновай і стальной рабочей часткай. У IX—XIII стст. такая тэхналогія была адной з самых распаўсюджаных у апрацоўцы металаў на Беларусі. Акрамя таго, традыцыйным і даўнім спосабам злучэння дэталей кавальскіх вырабаў былі заклёпкі.

Асабліва цяжкай і складанай была аперацыя зваркі жалеза з высокаўглеродзістай сталлю. Складанасць гэтай аперацыі заключалася ў тым, што трэба было вельмі дакладна вызначыць тэмпературу зваркі жалеза і сталі, таму што тэмпературы для іх розныя і хістаюцца ў вельмі вузкіх межах, а таксама ў хуткасць коўкі. Мікраструктурнае вывучэнне зварных швоў паказала, што тэхніка зваркі старажытных майстроў Беларусі стаяла на высокім тэхнічным узроўні.

Рыс. 21. Замкі і ключы да іх

Гэта добра засвоеная і тонка распрацаваная тэхналогія зваркі дала магчымасць кавалям вырабляць высакаякасныя прылады працы, зброю і інструменты. Рамеснікі па апрацоўцы металаў, якія эмпірычна засвоілі многія ўласцівасці жалеза і сталі і ўплыў на гэтыя ўласцівасці розных рэжымаў нагрэву і ахалоджвання, стварылі тонкую тэхналогію тэрмічнай апрацоўкі сталі. Ужо ў X ст. рамеснікі па апрацоўцы металаў валодалі амаль усімі тонкасцямі загартоўкі сталі або яе змякчэння, ці адпускання. Суцэльная або лакальная тэрмічная апрацоўка стала шырока практыкавацца таксама з X ст.

Адным з найбольш складаных відаў рамяства па апрацоўцы металаў у Старажытнай Беларусі была вытворчасць спружынных замкоў. Гэта даволі складанае прыстасаванне выраблялася з мноства асобных металічных дэталей колькасцю да 40 штук. Спружыны рабіліся з вельмі тонкіх палосак жалеза і сталі, потым тэрмічна апрацоўваліся і злучаліся паміж сабой і з дэталямі замка пры дапамозе паяння.

У якасці прыпою старажытныя замочнікі спажывалі чыстую медзь, радзей медзь з дабаўленнем свінца. У той час замочнікі ўжо добра ведалі ўласцівасці расплаўленай медзі, якая валодала высокай цякучасцю і ўтварала з жалезам надзейныя і трывалыя злучэнні. Награванне прыпою і дэталей замка адбывалася ў спецыяльным горане альбо сасудзе, які перад гэтым сам награвалася ў горане ці пры дапамозе паяльнай трубкі, якой шырока карысталіся ювеліры. Пры гэтым майстры прымянялі і флюсы, якія рабілі шво вельмі чыстым. Аб трывалых, роўных і вельмі чыстых швах сведчаць і мікраскапічныя даследаванні. Гатовыя замкі пакрываліся тонкім слоём медзі.

Такая складаная для свайго часу тэхналогія паяння дазваляла замочнікам атрымліваць трывалыя злучэнні жалезных і сталёвых дэталей і вырабляць надзейныя ахоўныя механізмы.

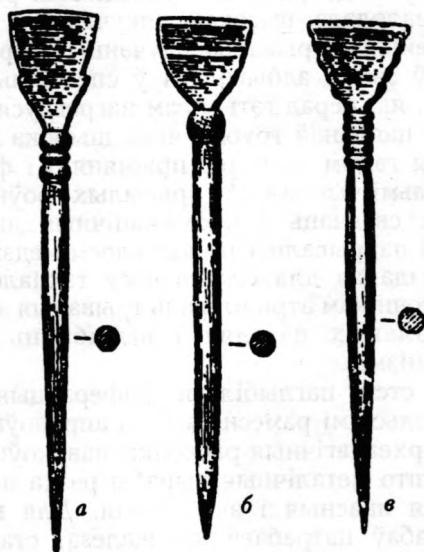
У X—XI стст. паглыбілася дыферэнцыяцыя паміж гарадскімі і сельскімі рамеснікамі па апрацоўцы металаў. Праводзячы археалагічныя раскопкі, навукоўцы прыйшлі да высновы, што металічныя вырабы рэзка падзяляюцца на так званыя якасныя і звычайныя. Для вытворчасці якасных вырабаў патрабаваліся жалеза, сталь, зварка, тэрмічная апрацоўка і шмат іншых тэхнічных і тэхналагічных прыёмаў. Для вырабу звычайных прадметаў хапала і простае кузнечнае коўкі.

Якасныя прылады працы і інструменты сяляне Старажытнай Беларусі атрымлівалі ад гарадскіх рамеснікаў у

працэсе тавараабмену і гандлю. На долю сельскіх рамеснікаў па апрацоўцы металаў прыходзілася каля 40 відаў вырабаў, вытворчасць якіх не патрабавала складаных тэхналагічных прыёмаў, а на долю гарадскіх — больш 150 відаў прадметаў з жалеза і сталі.

Відавочна, што ў X—XI стст. адбывалася далейшае раздзяленне і спецыялізацыя гарадскіх і сельскіх рамеснікаў Беларусі ў галіне апрацоўкі чорных металаў. Як следства, паглыбілася спецыялізацыя гарадскіх рамеснікаў. У XI—XII стст. толькі ў Полацку сярод рамеснікаў па апрацоўцы металаў налічвалася 16 спецыяльнасцяў, сярод якіх былі майстры па вырабе сярпоў, кос, тапароў, нажоў, зброі, цвікоў, замкоў, ювелірных упрыгажэнняў і г.д.

Такім чынам, ёсць усе падставы зрабіць высновы аб тым, што ў Старажытнай Беларусі, як і на тэрыторыі Заходняй Еўропы і ў IX—XIII стст., назіраецца вылучэнне спецыяльнасцяў, што ў сваю чаргу патрабавала арганізацыі рамеснай вытворчасці. У XII—XIII стст. пачынаюць узнікаць інстыт-

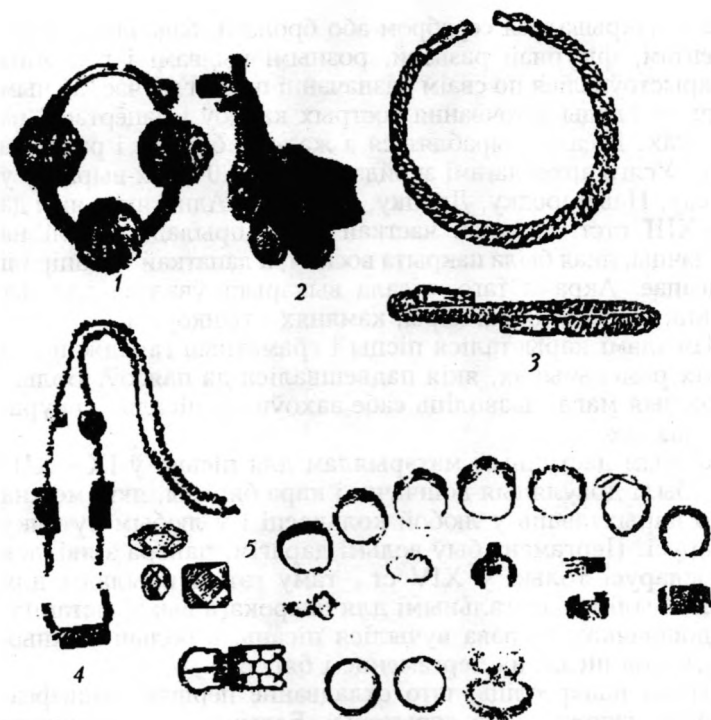

Рыс. 22. Старажытныя пісалы Беларусі:

а — бронзавае з Навагародка (IX—XIII стст.);

б — жалезнае з Друцка (XII ст.); в — жалез-

нае з сярэбраным пакрыццём з Навагародка
(XI—XII стст.)

Рыс. 23. Вырабы ювеліраў Беларусі XI—XIII стст.:

- 1 — залатое скроневое калыцо; 2 — сярэбраная падвеска;
3 — сярэбраны бранзалет; 4 — пацеркі; 5 — пярсцёнкі
з золата, серабра і бронзы; 6 — спражкі, паясныя кольцы

уты вучнёўства, зараджаюцца зачаткі рэгламентацыі рамеснай вытворчасці і прафесіянальных арганізацый рамеснікаў, якія ў будучым пераўтварыліся ў цэхі.

Дзякуючы археалагічным даследаванням сёння добра вядомыя і вырабы старажытных майстроў па апрацоўцы металаў, так званыя "пісалы", з дапамогай якіх шырока распаўсюджвалася пісьменнасць сярод насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. Яны мелі выгляд заостранага стрыжня з лапаткай на супрацьлеглым канцы (рыс. 22). Лапаткі пісалаў былі розных формаў і памераў, што залежала ад густу майстра, маёмнага стану пакупніка і моды таго часу. Пісалы заўсёды ўпрыгожваліся. Каля асновы лапаткі стрыжня вырабляўся ў форме яблыка, розных валікаў, ромбікаў.

Пісала пакрывалася серабром або бронзай, аздаблялася арнаментам, фігурнай разьбой, рознымі выявамі і г.д. Яны выкарыстоўваліся по сваім назначэнні працяглы час, аб чым сведчаць сляды заточвання вострых канцоў і пацёртасці на лапатках. Пісалы вырабляліся з жалеза, бронзы і радзей з косці. Усяго археолагамі знойдзена каля 20 такіх вырабаў у Мінску, Навагарадку, Друцку, Браславе. Адносяцца яны да XI—XIII стст. Вострай часткай гэтай прылады пісалі на дошчачцы, якая была пакрыта воскам, а лапаткай — заціралі напісанае. Акрамя таго, пісала выкарыстоўвалася для напісання на берасцянай кары, камянях і тынкоўцы.

Пісаламі карысталіся пісцы і граматыныя гараджане на вузкіх раменьчыках, якія падвешваліся да паясоў. Больш заможныя маглі дазволіць сабе захоўваць пісалы ў скураных чахлах.

Самым даступным матэрыялам для пісьма ў IX—XIII стст. былі драўляныя дошчачкі і кара бярозы, якія можна было нарыхтаваць у любой колькасці і ў любым куточку Беларусі. Пергамент быў вельмі дарагім, папера з'явілася на Беларусі толькі ў XIV ст., таму гэтыя прылады для пісьма былі недасягальнымі для шырокага выкарыстання. На дошчачках з дрэва вучыліся пісаць, а больш важныя дакументы пісалі на пергаменце і бяросце.

Трэба падкрэсліць, што складванне першай раннефеадальнай дзяржавы на тэрыторыі Беларусі — Полацкага княства, развіццё народнай гаспадаркі, асабліва рамяства, гандлю, грашовага абарачэння, сродкаў і шляхоў зносінабумовілі неабходнасць распаўсюджвання пісьменнасці. На наш погляд, разам з хрысціянскай рэлігіяй у аднолькавай ступені садзейнічала развіццю пісьменнасці сярод насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. і яго гаспадарчая дзейнасць.

Адной з галін металаапрацоўчай вытворчасці з'яўляецца ювелірнае рамяство, якое ў IX—XIII стст. унесла вялікі ўклад у развіццё культуры беларускага народа. Знойдзеныя археолагамі на тэрыторыі Беларусі рэчы з золата, серабра, медзі, бронзы, розных сплаваў, косці, шкла сведчаць не толькі аб высокім узроўні майстэрства рамеснікаў, прыкладнога мастацтва, але і аб развіцці гандлёвых адносін, шляхоў зносінаў, грашовага абарачэння.

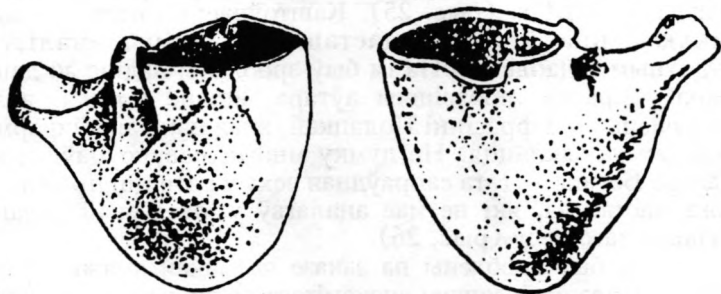
Калі балотнай, азёрнай і лугавой жалезнай руды было ў дастатковай колькасці (нават яшчэ ў канцы XIX ст. на балотнай рудзе працаваў чугунаплавільны завод у Барысаўскім павеце), то радовішчаў каляровых металаў у той

час знойдзена не было. Золата, серабро, медзь і іншыя каляровыя металы прывозіліся з-за межаў Беларусі.

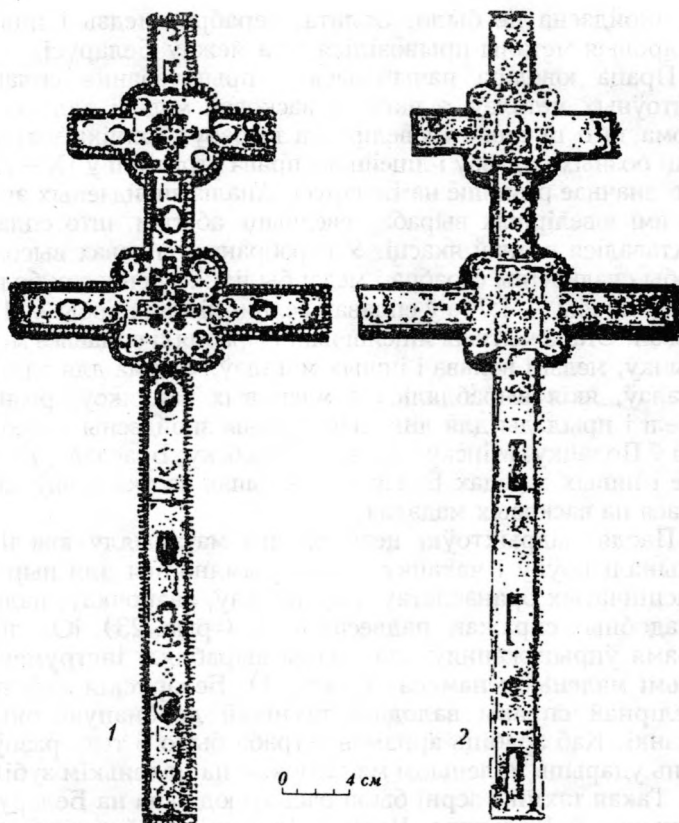
Праца ювеліра пачыналася з прыгатавання сплаваў каштоўных металаў, з якіх па васковай мадэлі адлівалася форма таго ці іншага ювелірнага вырабу. Тэхніка вытворчасці розных сплаваў і ліцейная справа атрымалі ў IX—XIII стст. значнае развіццё на Беларусі. Аналіз знойдзеных археалагамі ювелірных вырабаў сведчыць аб тым, што сплавы рыхтаваліся рознай якасці. У сярэбраных сплавах высокай пробы суадносіны серабра і медзі былі 1:2, у сплавах больш нізкай пробы — 1:7, а ў сплавах вельмі нізкай пробы — 1:14 і ніжэй. Старажытныя ліцейшчыкі выраблялі сплавы з медзі і цынку, медзі і волава і іншых металаў. Форма для адліўкі металаў, якія вырабляліся з мясцовых вапнякоў, розныя тыгелі і прылады для ліцейнай справы знойдзены археолагамі ў Полацку, Мінску, Друцку, Віцебску, Браславе, Барысаве і іншых гарадах Беларусі. Большая частка рэчаў адлівалася па васковых мадэлях.

Пасля падрыхтоўкі неабходнага матэрыялу ювеліры пачыналі коўку і чаканку, якія прымяняліся для вырабу пласцінчатых бранзалетаў, пярсцёнкаў, званочкаў, падковападобных спражак, падвесак і г.д. (рыс. 23). Ювеліры акрамя ўпрыгажэнняў для працы выраблялі інструменты вельмі маленькіх памераў (рыс. 24). Беларускія майстры ювелірнай справы валодалі тэхнікай дробнапуансоннай чаканкі. Каб зрабіць арнамент, трэба было 6 тыс. разоў удзень ударыць маленькім малаточкам па маленькім зубільцы. Такая тэхніка зерні была распаўсюджана на Беларусі, а таксама ў Польшчы, Чэхіі і Славакіі, Ноўгарадзе, але амаль не прымянялася ў Кіеве.

Яркім прыкладам высокага ўзроўню майстэрства старажытных беларускіх ювеліраў быў знакаміты крыж Еф-

Рыс. 24. Ліялы-тыгелі гродзенскіх ювеліраў

Рыс. 25. Крыж Лазара Богшы:

1, 2 — вонкавы і адваротны бок адпаведна

расінні Полацкай, выкананы полацкім майстрам Лазарам Богшай у 1161 г. (рыс. 25). Каштоўнасць гэтага вырабу заключаецца ў высокамастацкай тэхніцы эмалі, у цудоўным аздабленні. На ім быў зроблены надпіс аб даце вырабу крыжа, прозвішчы аўтара, кошыце крыжа, волі заказчыцы — Ефрасінні Полацкай, якая напісана ў форме складанага заклічання. На думку многіх навукоўцаў, твор Лазара Богшы — гэта сапраўдная вежа ў развіцці прыкладнага мастацтва, які не мае аналагаў у ювелірнай справе Еўропы таго часу (рыс. 26).

Крыж быў зроблены па заказе полацкай княжны Ефрасінні Полацкай, унучкі знакамітага полацкага князя Уся-

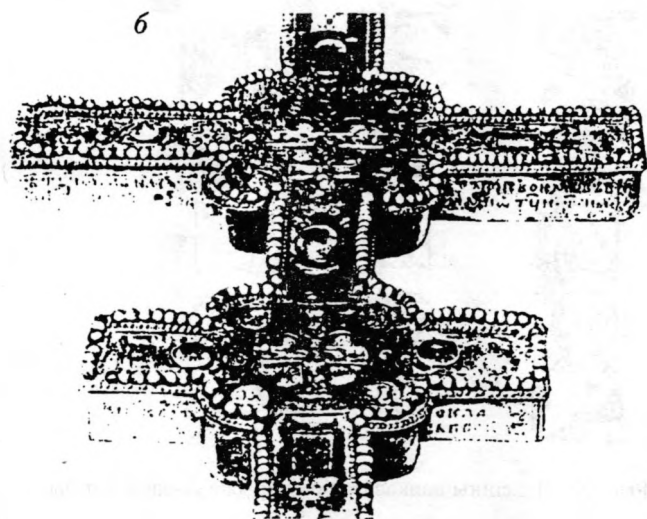
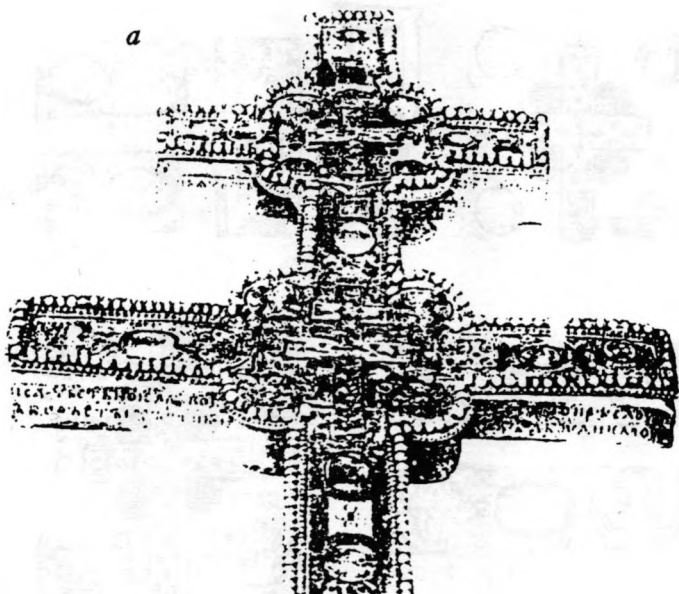
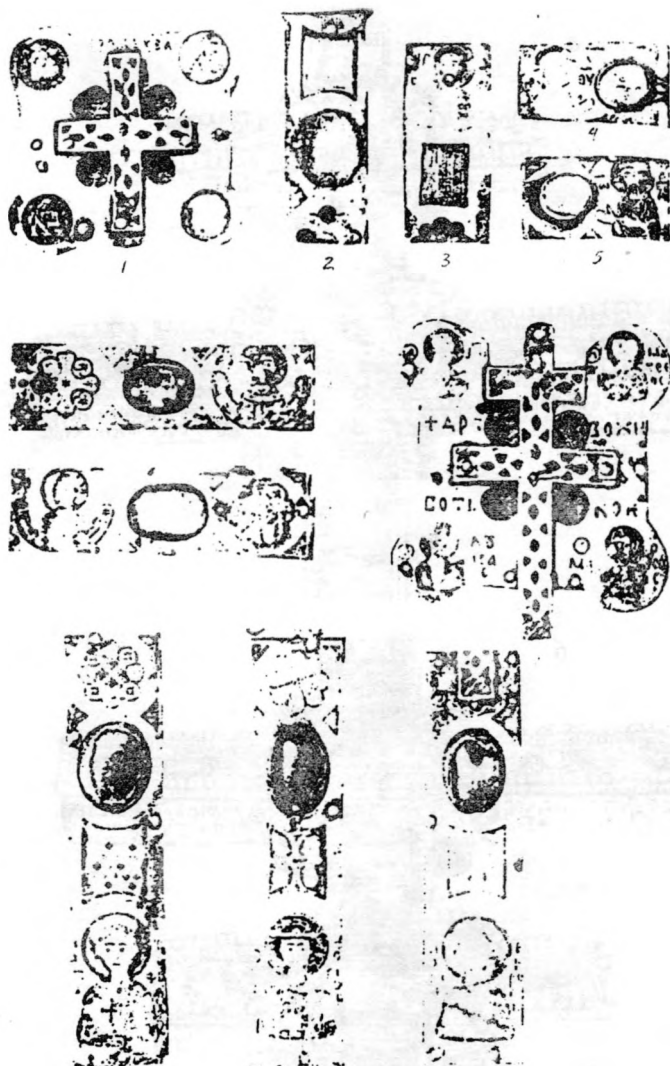

Рис. 26. Крыж Лазара Богшы знізу (*a*) і зверху (*б*)

Рыс. 27. Пласціны вонкавага боку крыжа Лазара Богшы

слава Полацкага для Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра ў Полацку. Даўжыня крыжа — 51 см, верхняе перакрываўанне — 14 см, ніжняе — 21 см. Аснова гэтага шасціканечнага крыжа зроблена з кіпарысу, на якую набіты залатыя, сярэ-

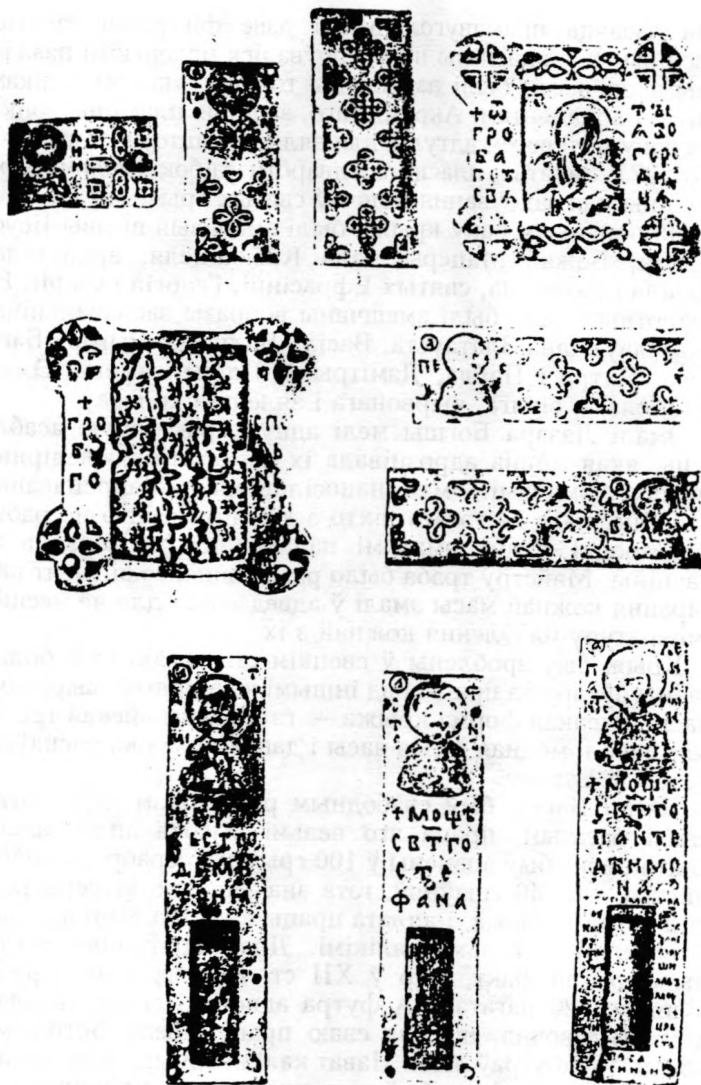

Рис. 28. Пласціны адваротнага боку крыжа Лазара Богшы

браныя і пазалочаныя пласціны. Вонкавы бок крыжа мае дзевяць прамавугольных і дзве фігурныя залатыя пласціны, а таксама два невялічкія крыжыкі ў цэнтры верхняга і ніжняга перакрываванняў. На адваротным баку меліся так-

сама дзевяць прамавугольных і дзве фігурныя залатыя пласціны. Усе пласціны прымацоўваліся маленькімі пазалочанымі цвічкамі, былі аздаблены тонкімі эмалямі з лікамі святых і арнаментам. Акрамя таго, залатыя пласціны вонкавага боку мелі восем адтулін для вялікіх каштоўных камянёў (рыс. 27). Залатыя пласціны адваротнага боку мелі чатыры адтуліны для захоўвання мошчаў святых (рыс. 28).

На вонкавым баку крыжа былі эмалевыя выявы Ісуса Хрыста, Божай Мацеры, Іана Крысціцеля, архангелаў Міхаіла і Гаўрыіла, святых Ефрасінні, Георгія і Сафіі. На адваротным баку былі змешчаны вобразы заснавальнікаў праваслаўя Іана Златауста, Васіля Вялікага, Рыгора Багаслова, Пятра і Паўла, Дзмітрыя і Панцелеймона. Эмалі былі белага, сіняга, чырвонага і зялёнага колераў.

Эмалі Лазара Богшы мелі адну характэрную асаблівасць, якая моцна адрознівала іх ад астатніх ювелірных вырабаў з эмалямі. Эмалі наносіліся на ўжо апрацаваныя пласціны, чаго да гэтага ніхто з ювеліраў яшчэ не рабіў. Перагародкі паміж эмалямі напайваліся непасрэдна на пласціны. Майстру трэба было разлічыць каэфіцыент расшырэння кожнай масы эмалі ў адведзеным для яе месцы і тэмпературу плаўлення кожнай з іх.

Крыж быў зроблены ў свецкім стылі, які быў больш знаёмы аўтару па працы над іншымі ювелірнымі вырабамі. Шасціканечная форма крыжа — гэта візантыйская традыцыя, даволі модная ў тых часы і даволі шырока распаўсюджаная ў Еўропе.

Лазар Богша быў свабодным рамеснікам, пры гэтым даволі багатым, праца яго вельмі высока аплатавалася: Кошт крыжа быў ацэнены ў 100 грыўняў серабра, а работа майстра — у 40 грыўняў, гэта значыць у 8 кг серабра. І кошт самога крыжа, і аплата працы ювеліра былі для таго часу вельмі і вельмі вялікімі. Для параўнання можна прывесці той факт, што ў XII ст. адна грыўня серабра раўнялася 20 нагатам. А футра адной лісы каштавала 5 нагат. Відавочна, што за сваю працу Лазар Богша мог набыць 160 футраў лісы. Нават калі вылічыць тых грошы, якія майстар павінен быў выплаціць сваім памочнікам, а яна наўрад ці перавышала $1/3$ частку вартасці работы, сума, якая заставалася ў рамесніка, усё роўна была вельмі вялікай.

Уражвае і надпіс-закляцце Ефрасінні Полацкай аб тым, што той, хто вынесе крыж з манастыра або прадасць яго, будзе навек пракляты ўсімі святымі.

Безумоўна, праца над крыжом Ефрасінні Полацкай патрабавала ад Лазара Богшы першакласнага майстэрства, складаных тэхнічных і тэхналагічных прыёмаў, што паставіла яго на адно з першых месцаў сярод сусветных майстроў таго часу. На жаль, гэта святыня беларускага народа знікла са спецыяльнага сховішча Магілёўскага гістарычнага музея пры захопе горада нямецкімі акупантамі ў 1941 г.

Старажытныя рамеснікі Беларусі займаліся вырабам ювелірных прадметаў не толькі з каляровых металаў, але і са шкла і косці. У другой палове XIII ст. у Полацку была наладжана вытворчасць шкляных бранзалетаў. Полацкія бранзалеты значна адрозніваліся ад кіеўскіх, бо яны вырабляліся са свінцова-крэменязёмнага шкла з дабаўленнем тытану. Полацкія бранзалеты хутка выціснулі кіеўскія, якія да гэтага былі шырока распаўсюджаны на Беларусі.

Акрамя полацкіх майстроў вытворчасцю бранзалетаў займаліся рамеснікі Мінска і Друцка. У асноўным полацкія, мінская і друцкія майстры выраблялі бранзалеты карычневага, сіняга, фіялетавага, зялёнага, бірузовага і жоўтага колераў, але перавага аддавалася сіняму і зялёнаму. Разнастайнымі былі і формы бранзалетаў: гладкія, плоскія, кручаныя, вітыя і г.д.

Адным з самых упадабаных матэрыялаў для рамеснікаў Беларусі ў IX—XIII стст. была косць. З косці выраблялі грэбні, ручкі для нажаў, лыжак, шахматныя фігуркі, плоскія пласціны для ўпрыгожвання адзення, калчанаў для стрэл і іншыя рэчы. Як і ў апрацоўцы каляровых металаў, так і ў апрацоўцы косці рамеснікі Беларусі прадэманстравалі тонкае ювелірнае майстэрства, высокі мастацкі густ, шырокі круггляд.

Сярод шматлікіх знаходак вырабаў з косці беларускімі археолагамі знойдзены сапраўдныя шэдэўры кастарэзнага майстэрства. Асабліва ўражваюць рэшткі аздаблення калчанаў для стрэл, якія былі знойдзены пры археалагічных раскопках Мсціслава, Мінска і Друцка і адносяцца навукоўцамі да XIII ст. Гэтыя ўпрыгажэнні зроблены з ласінага рога і пакрыты вельмі тонкім арнамантам з прамых і касых ліній, квадратаў, трохвугольнікаў, ромбаў, крыжыкаў, а таксама вобразамі двухгаловых пачвар, чалавечых галоў і г.д.

Асабліва складаны арнамент нанеслі мсціслаўскія кастарэзы. Дванаццаць элементаў арнамента з розных геаметрычных фігур не падобныя адзін на другі, хоць і супадаюць у розных дэталях. Выказваецца меркаванне, што гэтыя вельмі каштоўныя ўпрыгажэнні былі зроблены роз-

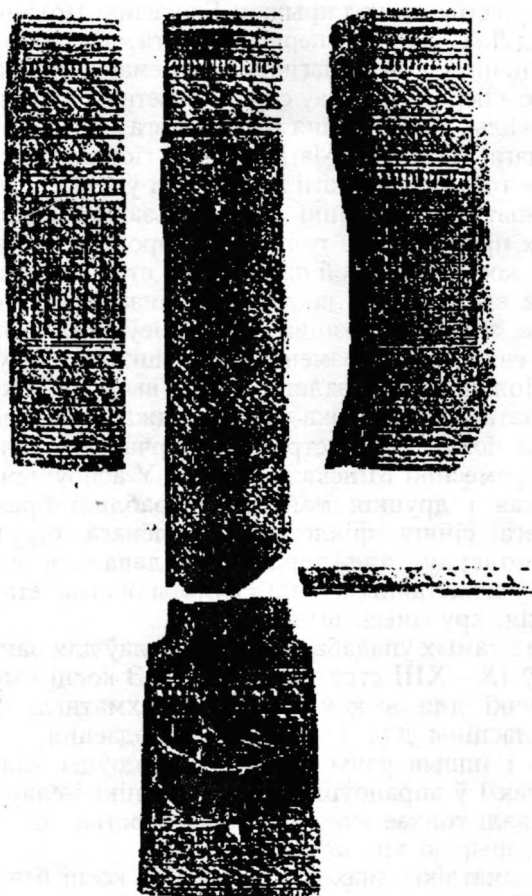
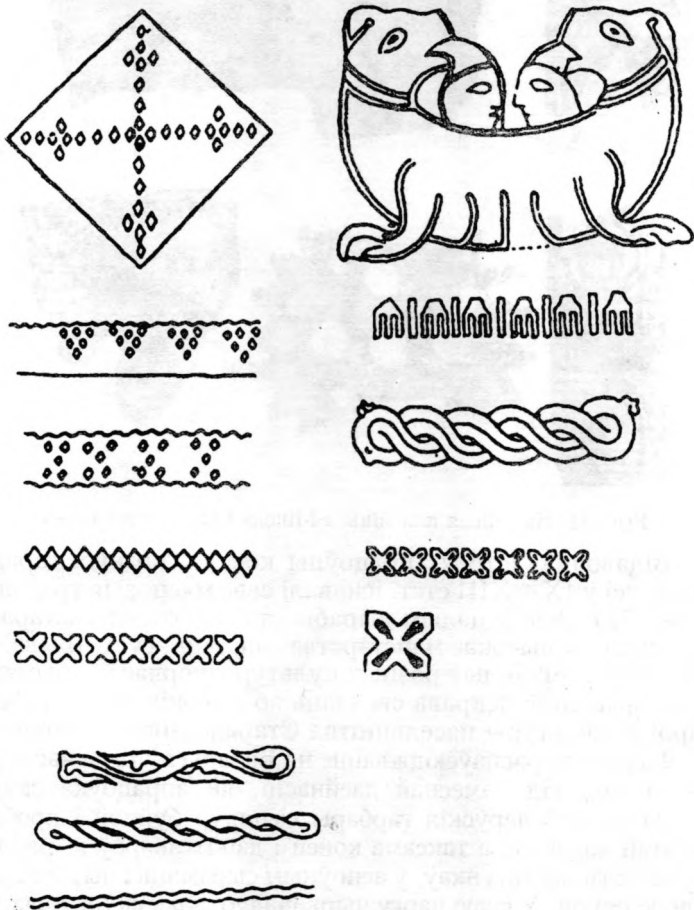

Рис. 29. Касцяныя пласціны з Мсціслава

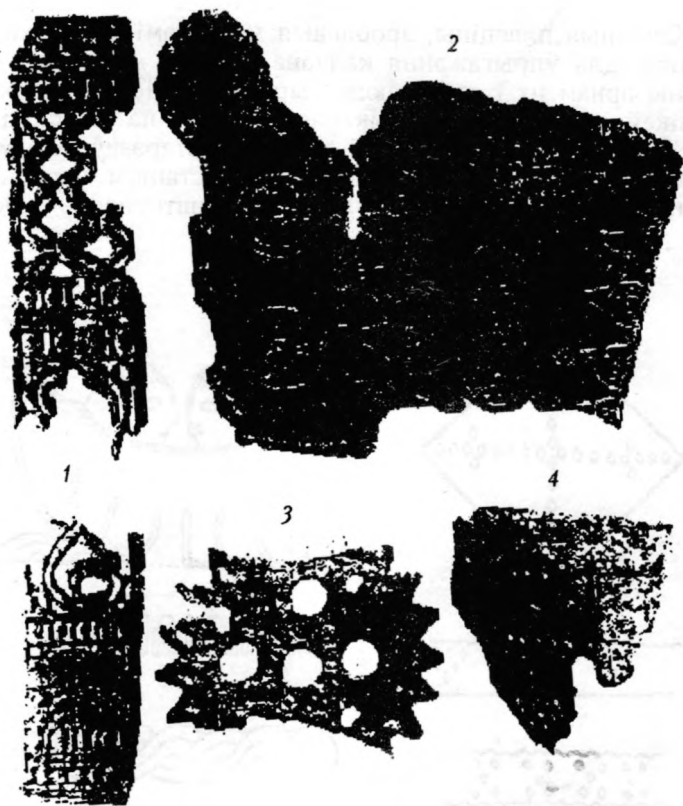
нымі майстрамі, бо маюцца мастацкія асаблівасці і розныя падыходы да тэхнікі апрацоўкі косці (рыс. 29).

Неабходна адзначыць, што аналагаў вырабам мсціслаўскіх кастарэзаў ва Усходняй Еўропе няма. Па-першае, мсціслаўскія кастарэзы валодалі ўжо больш складанай ювелірнай тэхнікай — прарэзвалі контур вобраза, а не вымалі фон. Па-другое, яны творча ўспрынялі дасягненні майстроў з Візантыі, Заходняй Еўропы і Арабскага Усходу і распрацавалі арыгінальныя ўзоры арнаменту, якія больш нідзе не сустракаліся (рыс. 30).

Касцяныя пласціны, зробленыя майстрамі з Мінска і Друцка, для ўпрыгажэння калчанаў маюць менш разнастайны арнамент і саступаюць вырабам мсціслаўскіх рамеснікаў як па тэхніцы выканання, так і па мастацкім ўзроўні. Але вырабы мінскіх і друцкіх кастарэзаў таксама выкананы арыгінальна, на высокім мастацкім узроўні, маюць вялікую навуковую і мастацкую каштоўнасць (рыс. 31).

Рыс. 30. Фрагменты арнаменту касцяных пласцін з Мсціслава

Рыс. 31. Касцяныя пласціны з Мінска (1), Друцка (2—4)

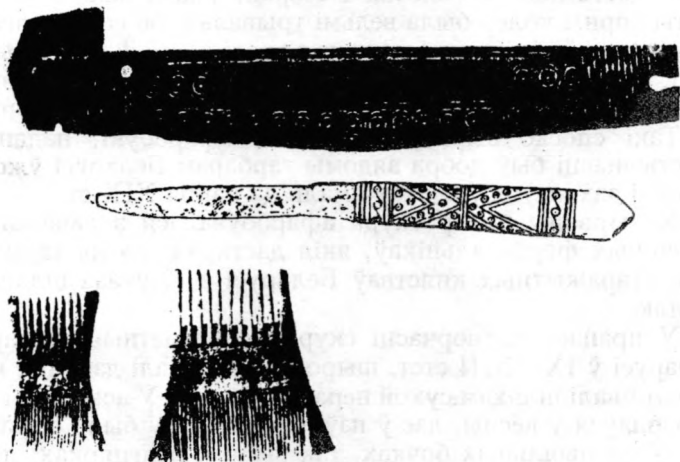
Відавочна, што ў апрацоўцы косці ў розных гарадах Беларусі ў IX—XIII стст. існавалі свае мясцовыя традыцыі (рыс. 32). Але ў цэлым вырабы старажытных кастарэзаў Беларусі, іх высокае майстэрства, мастацкі густ, трывалыя сувязі і ўзаемаўплыў розных культур, творчае ўспрыманне іх дасягненняў яскрава сведчаць аб высокім для таго часу ўзроўні культуры насельніцтва Старажытнай Беларусі.

Шырокае распаўсюджванне на Беларусі ў гэты час атрымалі і такія від рамеснай дзейнасці, як апрацоўка скуры. Старажытнабеларускія гарбары са шкур буйной і дробнай рагатай жывёлы, а таксама коней і дзікіх звяроў выраблялі скуры розных гатункаў, у асноўным сырамяць і чырвонадубленую скуру. У сваю чаргу чырвонадубленая скура падзялялася ў залежнасці ад якасці апрацоўкі на прасцяк і юхт.

Сырамяць выраблялі даволі проста. Шкуру ачышчалі ад валасоў з дапамогай касы або спецыяльнай прылады, так званага тупіка (рыс. 33), а потым разразалі на палосы. Палосы нацягвалі на слупы, добра змазвалі дзёгцем і доўгі час выцягвалі пры дапамозе моцнага кала. Потым палосы скручвалі ў рулон, клалі на калоду і білі па скуры драўляным молатам, так званай чакухай.

Чырвонадубленую скуру выраблялі шляхам залення вапнай з попелам. Мэта залення заключалася ў тым, каб аблягчыць ачыстку скуры ад валасоў. Заленне скуры адбывалася ў драўляных скрынях прамавугольнай формы. Пасля залення праводзілі дубленне расліннымі дубіцелямі, каб папярэдзіць яе гніенне. Потым скуру мялі, зноў дубілі і зноў мялі, пасля чаго яна набывала амаль аднолькавую таўшчыню без разрываў, дзірак і г.д.

Узоры прасцяка, якія былі знойдзены археолагамі пры раскопках старажытных беларускіх гарадоў, уяўляюць сабой даволі груба апрацаваную, крохкую, неафарбаваную, цёмную і нетрывалую скураную прадукцыю. Аднак гэта ні ў якім разе не сведчыць аб нізкім узроўні гарбарнага рамяства ў Старажытнай Беларусі. Проста такі гатунак скуры быў вельмі таным і знаходзіў попыт на рынку сярод самага масавага пакупніка — сялян. У IX—XIII стст., калі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ўжо выразна

Рыс. 32. Вырабы полацкіх кастарэзаў

Рыс. 33. Тупік для ачысткі воласу

Беларусі ўжо выразна наглядалася класавая дыферэнцыяцыя, унутраны і знешні рынак патрабаваў як таннай нізкакаснай чырвонадубленай скуры-прасцяку, так і больш высакаякаснай — юхту. Менавіта дабротны юхт — найбольш яркі сведка высокага майстэрства гарбароў Старажытнай Беларусі.

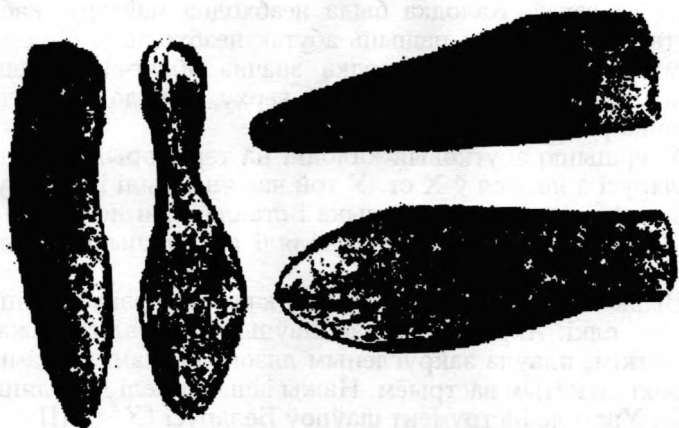
Мяккасць і эластычнасць юхту надаваліся шляхам заквашвання скуры ў кіслых хлебных растворах, так звананага мякчэння кісялём, якое, як і дубленне, праводзілася ў драўляных скрынях. Пасля гэтага зноў праводзілі дубленне карой лазы, дуба, асіны, бярозы, елкі і іншых дрэў, разміналі драўлянымі молатамі і скура рабілася асабліва мяккай і эластычнай.

Калі прасцяк звычайна не фарбаваўся і меў як бы натуральную афарбоўку, якую надавалі раслінныя дубільныя матэрыялы, то юхт фарбавалі ў чорны колер, радзей у чырвоны. У якасці аднаго з дадаткаў пры фарбаванні ў чорны колер гарбары выкарыстоўвалі солі жалеза, якіх было дастаткова ў балотах і азёрах. Такая афарбоўка ў густы чорны колер была вельмі трывалай, бо солі жалеза, уступаючы ў хімічную рэакцыю з расліннымі фарбавальнікамі, утваралі на паверхні скуры трывалыя і ўстойлівыя да розных уздзеянняў, нерастваральныя ў вадзе злучэнні.

Такі спосаб вырабу юхту, яго афарбоўкі, надання эластычнасці быў добра вядомы гарбарам Беларусі ўжо ў XI ст. і захаваўся ў вёсках амаль да канца XIX ст.

У чырвоны колер скура афарбоўвалася з дапамогай раслінных фарбавальнікаў, якія дастаўляліся на тэрыторыю старажытных княстваў Беларусі з Каўказа шляхам гандлю.

У працэсе вытворчасці скуры старажытныя гарбары Беларусі ў IX—XIII стст. шырока спажывалі дзёгаць, які атрымлівалі шляхам сухой перагонкі кары. У асноўным ён вырабляўся ў вёсцы, дзе ў пэўным дастатку было сыравіны. У спецыяльных бочках, так званых дзягцярках, дзёгаць перавозілі ў горад, дзе і рэалізоўвалі на кірмашах.

Рыс. 34. Дрэўляныя калодкі XII—XIII стст. з Мінска

Узоры юхту гарбароў Беларусі XI—XIII стст. добра захаваліся і, нягледзячы на такі доўгі час знаходжання ў зямлі, не страцілі сваёй мяккасці, эластычнасці, колеру і нават захавалі пах дзёгцю.

Спецыяльна для падэшваў гарбары Полацка, Мінска, Гародні, Слуцка і іншых гарадоў Беларусі выраблялі больш тоўстую і трывалую скуру.

Гарбары мелі свае майстэрні, памеры якіх залежалі ад маёмнага стану рамесніка. Археалагамі знойдзены рэшткі адной з такіх майстэрняў у Полацку, плошча якой перавышала 25 м². Такая майстэрня была даволі вялікай для свайго часу і ў ёй працаваў не адзін чалавек.

Амаль усе гарбары былі і шаўцамі, але сталі назірацца першыя прыметы аддзялення гарбарнага рамяства ад шавецкага.

На сённяшні дзень археалагамі Беларусі знойдзены дэталі прыкладна ад 600 экзэмпляраў старажытнага абутку, некаторыя ўзоры абутку захаваліся амаль цалкам. Знойдзены таксама інструменты шаўцоў — абутковыя калодкі, раскройныя нажы, шылы, іголки.

Спачатку рамеснік, які спецыялізаваўся на вытворчасці скуранага абутку, вырабляў калодку — своеасаблівую мадэль нагі. Менавіта драўляная калодка ўнесла сапраўдны пералом у тэхналогію шавецкага рамяства. Яе з'яўленне сведчыць аб тым, што вытворчасць абутку стала ўжо спецыяльнасцю, асобным відам рамяства, калі абутак стаў выраб-

ляцца на заказ. Калодка была неабходна майстру, каб у адсутнасці заказчыка пашыць абутак неабходнага памеру і формы. Акрамя таго, калодка значна аблягчала пашыў абутку, прымацаванне падэшвы да верху, на калодцы абутак старанна распаўляўся (рыс. 34).

Упершыню абутковыя калодкі на тэрыторыі сучаснай Беларусі з'явіліся ў Х ст. У той час яны былі індывідуальнымі формамі нагі заказчыка і стандартамі не з'яўляліся. З дапамогай калодак выраблялі як мужчынскі, так і жаночы абутак.

Вырабляліся калодкі з аднаго кавалка дрэва — ліпы, бярозы, елкі. Акрамя калодак шаўцы карысталіся нажаўмі з кароткім, плаўна закругленым лязом, шылаўмі з прамым ці трохі загнутым вастрыём. Нажаўмі і шылаўмі мелі драўляныя ручкі. Увогуле інструмент шаўцоў Беларусі IX—XIII стст. мала чым адрозніваецца ад прылад працы саматужнікаў-шаўцоў XIX—XX стст.

Верх абутку вырабляўся з цэлага кавалка скуры, таму пры раскроі скуранага матэрыялу, каб пазбегнуць памылкі і выкраіць неабходную загатоўку, шаўцы Беларусі ўжо ў Х ст. карысталіся выкрайкаўмі дэталёў абутку. Без плоскіх выкраек было немагчыма зрабіць форму абутку ўстойлівай, дэталі — сіметрычнымі, а таксама добра падагнаць часткі абутку адна да другой. Акрамя таго, пры дапамозе выкраек больш эканомна расходваўся каштоўны скураны матэрыял, больш эфектыўна ўлічваліся такія якасці скуры, як мяккасць, гібкасць, цягучасць, таўшчыня і г.д. Выкрайкаўмі, як правіла, вырабляліся з больш таннага матэрыялаў — тканіны, бяросты, радзей з больш таннага гатункаў скуры.

Дэталі абутку пры дапамозе шылаў сшываліся льнянымі навошчанымі ніткаўмі, так званай дратвай. Швы былі двухнітачнымі, што дазваляла даволі трывала прымацоўваць адну дэталёў абутку да другой. Прымянялі і патайныя швы, якія на паверхню скуры не выводзілі. Падэшва прышывалася да верху абутку прама на калодцы.

Выкарыстанне драўляных калодак у шавецкім рамястве Старажытнай Беларусі дазваляла вырабляць трывалы, зручны і прыгожы для свайго часу абутак. Разнастайныя інструменты і прылады працы павышалі прадукцыйнасць працы шаўцоў і сведчылі аб высокім прафесіянальным узроўні іх майстэрства.

Абутак таго часу можна ўмоўна падзяліць на пяць асноўных тыпаў.

1. Поршні. Гэта быў найбольш просты абутак, які нават не шыўся, а згінаўся з аднаго кавалка мяккай скуры. Па перыметры скураной загатоўкі рабіліся адтуліны для раменьчыкаў, пры дапамозе якіх поршні прымацоўваліся да нагі ніжэй калена. Галоўка поршняў рабілася ажурнай. Як від абутку поршні атрымалі распаўсюджванне на Беларусі з XI ст.

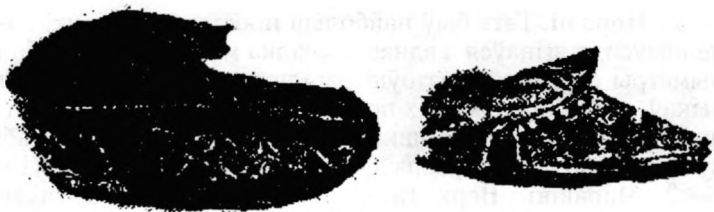
2. Чаравікі. Верх гэтага віду абутку вырабляўся з цэлага кавалка скуры, радзей з некалькіх кавалкаў, якія потым сшываліся патайнымі ці вываротнымі швамі і, як правіла, упрыгожваўся ўзорамі. Прасцейшы ўзор уяўляў сабой шэраг ліній і рысак, больш складаны — геаметрычны ці раслінны арнамент. Чаравікі мелі падкладку з тканіны, якая акуратна прышывалася знутры. Падкладка рабіла чаравікі больш цёплымі, трывалымі і зручнымі, бо ахоўвала нагу ад націрання швамі. Некаторыя чаравікі мелі крыху загнуты ўверх насок. Як правіла, яны фарбаваліся ў чорны колер. Вышыня стаячых борцікаў чаравікаў рабілася такой, каб закрыць шчыкалатку нагі. Ніжэй шчыкалаткі чаравікі сцягваліся раменьчыкамі, якія завязваліся ззаду. У XI—XIII стст. чаравікі былі ўлюбёным відам абутку гараджан Беларусі (рыс. 35).

3. Туфлі. Гэты абутак закрываў нагу ніжэй шчыкалаткі і ў адрозненне ад чаравікаў туфлі не мелі стаячых борцікаў. Туфлі пачалі вырабляцца на Беларусі ў XII—XIII стст.

4. Паўбоцікі. Гэты абутак адрозніваўся ад чаравік тым, што меў невысокія халявы. Звычайна паўбоцікі вырабляліся з двух кавалкаў скуры. Пярэдня дэталёў паўбоцікаў у сваёй ніжняй частцы служыла галоўкай і вышэй пераходзіла ў невысокую халяву. Задняя дэталёў у сваёй ніжняй частцы ўтварала мяккі заднік і вышэй таксама пераходзіла ў халяву. Паўбоцікі афарбоўваліся не толькі ў чорны, але і ў чырвоны колер. Такі від абутку атрымаў распаўсюджванне на Беларусі з XI ст. (рыс. 36).

5. Боты. Найбольш старадаўні від абутку, які вырабляўся старажытнымі шаўцамі Беларусі ўжо ў X ст. Перады і заднікі ботаў вырабляліся з мяккіх, але тоўстых і шчыльных скур. Абцасы ў абутку таго часу адсутнічалі, яны ўпершыню з'явіліся на Беларусі ў XIV ст.

Жаночы абутак у той час істотных адрозненняў ад мужчынскага не меў. Неабходна звярнуць увагу на такі цікавы факт, што ў Полацку — сталіцы першай раннефеадальнай дзяржавы на тэрыторыі сучаснай Беларусі археолагамі не знойдзены нават рэшткі такога старадаўняга віду абутку, як лапці. А між тым фізіка-хімічныя ўмовы

Рыс. 35. Чаравікі з Мінска (а) і Полацка (б)

як лыка, з якога вырабляліся лапці, даволі добра захаваўся. Вядомы беларускі археолаг Г.В.Штыхаў зрабіў вывад аб тым, што насельніцтва старажытнага Полацка такі від абутку, як лапці, не ўжывала і не вырабляла.

Рыс. 36. Паўбоцікі

Па форме і тэхналогіі вытворчасці абутак Старажытнай Беларусі меў шмат агульнага з абуткам Ноўгарада, Пскова, Смаленска і іншых старажытных рускіх гарадоў.

Акрамя абутку шаўцы Беларусі ў IX — XIII стст. выраблялі са скуры шмат іншых рэчаў — ножны для кінжалаў, чахлы для нажоў, кашалькі розных формаў, мячы для гульняў і інш. Гэтыя вырабы прызначаліся для шырокіх слаёў гараджан і сялян.

У XI ст. сярод рамеснікаў, якія займаліся апрацоўкай скуры і вырабам з яе розных рэчаў, вызначыўся падзел працы. Ужо існавалі кажамякі, чабатарнікі, хамутнікі, сяд-

зельнікі. Наяўнасць такой даволі вузкай спецыялізацыі сярод гарбарна-шавецкага рамяства Старажытнай Беларусі пераканаўча сведчыць аб яго таварнай вытворчасці, высокім узроўні і значнай ролі ў развіцці народнай гаспадаркі.

Да ліку аднаго з самых распаўсюджаных відаў рамяства на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст. адносілася апрацоўка дрэва. З дрэва будавалі жыллё і гаспадарчыя пабудовы, гарадскія ўмацаванні, разнастайныя механізмы, транспартныя сродкі, шматлікія прылады працы, мэблю, розную пасуду. Драўніну выкарыстоўвалі для ацяплення і асвятлення жылля. Вырабы з дрэва былі шырока прадстаўлены ў той час на ўнутраным і знешнім рынку.

У X—XII стст. у галіне дрэваапрацоўкі існавала больш 10 спецыяльнасцяў. Гэта плотнікі, сталяры, бондары, токары па дрэве, карабельнікі, сярод якіх вызначыліся будаўнікі асобнага тыпу рачных суднаў — учанікі і г.д. У сваёй працы прадстаўнікі гэтых прафесій выкарыстоўвалі больш 13 відаў рознага інструмента — тапары, пілы, цяслы, долаты, скоблі, свёрлы, стамескі, такарныя разцы, рубанкі і г.д.

Жылыя і гаспадарчыя пабудовы як на вёсцы, так і ў гарадах будаваліся ў той час, як правіла, з дрэва. Перавага драўляных пабудов была абумоўлена тым, што на Беларусі і ў той час былі даволі халодныя зімы, сырыя восень і вясна, што патрабавала будаваць сухое і цёплае жыллё. Акрамя таго, большая частка сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст. была пакрыта вялікімі лясамі, якія былі багатыя танным будаўнічым матэрыялам.

Са старажытных часоў на тэрыторыі Беларусі жыллё будавалася з круглых акораных бярэнаў, так званага кругляка. Нярэдка зруб рубілі прама ў лесе, а потым па частках перавозілі на тое месца, дзе меркавалі будаваць хату. У ніжняй частцы бярэнаў рабілі паз, з дапамогай якога вянцы падганяліся адзін да другога. Злучалі вянцы ў просты вугал, ці чашку. Такая тэхналогія будаўніцтва была найбольш распаўсюджана на Беларусі ў IX—XIII стст. (рыс. 37).

У асноўным пры будаўніцтве жылых і гаспадарчых пабудов выкарыстоўвалася сасна, потым елка. З дубу выраблялі аснову падмурка і ніжнія вянцы. Асіна ў той час лічылася дрэвам нядобрым і будаваць з яе хаты і хлявы не раілі.

Традыцыйнай формай арганізацыі працы ў будаўніцтве жылля сялян і гараджан, гаспадарчых і культавых пабудов, замкаў і палацаў феадалаў была талака. Яна была замацавана ў звычайным праве, з'яўлялася вельмі ўдалай

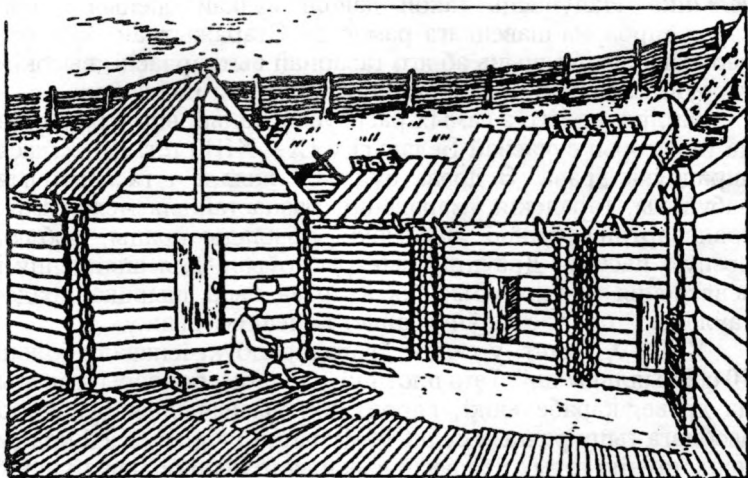
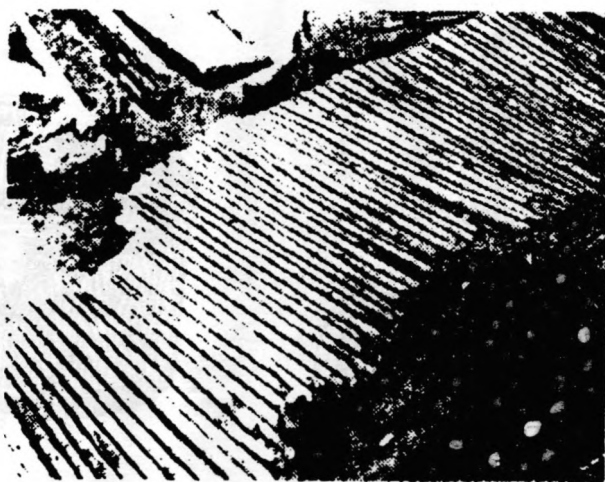

Рис. 37. Двор гараджаніна (рэканструкцыя)

формай не толькі ўзаемадапамогі, але і перадачы вытворчага вопыту нашчадкам.

Рис. 38. Хата селяніна (рэканструкцыя)

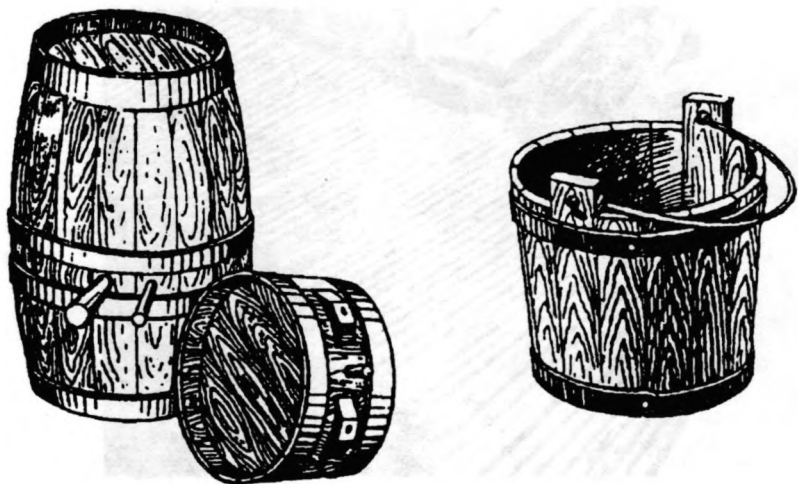

Рыс. 39. Вулічная маставая XI ст.

У IX—XIII стст. будавалі пераважна пяцісценныя драўляныя дамы з двух пакояў плошчай 40—60 м² або дамы з адным пакоем плошчай 20—50 м² (рыс. 38). Будаваліся дамы і значна большай плошчы, што залежала ад матэрыяльнага становішча гаспадара. Вокны ў дамах у той час рабіліся невялічкімі, вышынёй у адно-два бярвяна. Яны завешваліся рагожамі ці закрываліся дошкамі. Шкляныя вокны на Беларусі з'явіліся ў XIV ст. Дахі дамоў накрываліся саломай або драўлянай дранкай, радзей дошкамі. Дошкі выраблялі шляхам расколвання бярэнаў на плахі пры дапамозе дубовых і кляновых кліноў. Пілы ў гэтай справе пачалі выкарыстоўвацца пазней — у другой палове XIV — першай палове XV ст.

Вуліцы старажытных беларускіх гарадоў былі даволі вузкімі, іх шырыня не перавышала 6 м. На такіх вуліцах дзве сустрэчныя падводны не заўсёды маглі раз'ехацца. Акрамя таго, вуліцы гарадоў у той час пакутвалі ад дажджоў і грунтовых вод, таму старадаўнія будаўнікі пакрывалі іх драўлянымі насціламі.

Першыя драўляныя насцілы на вуліцах гарадоў Старажытнай Беларусі з'явіліся яшчэ ў XI ст. Вуліцы Мінска, Полацка і іншых гарадоў захавалі рэшткі такіх драўляных насцілаў. Яны былі знойдзены і даследаваны археолагамі. Старыя насцілы пры гэтым не разбіраліся, а на іх зверху

Рыс. 40. Вырабы бондараў Беларусі IX—XIII стст. (рэканструкцыя):

1 — барылка; 2 — баклага; 3 — вядро

ўкладваліся новыя. Адна вуліца старажытнага Мінска захавала 13 такіх насцілаў, якія ўкладваліся адзін на другі ў перыяд з XI па XIV ст. (рыс. 39).

Неабходна падкрэсліць той факт, што вуліцы многіх гарадоў Полацкага княства былі замощчаны раней, чым многія гарады Заходняй Еўропы. У раннім сярэднявеччы рымскія маставыя былі закінуты, а новыя ў Заходняй Еўропе доўга не будаваліся, за выключэннем Візантыі, арабскай Іспаніі і гарадоў-рэспублік Паўночнай Італіі. Першая маставая ў Парыжы пабудавана ў 1184 г., у Германіі — у пачатку XIV ст., у Англіі — у 1417 г.

Будаўнічыя работы ў асноўным прыпадалі на летні час, які супадаў з перыядам сельскагаспадарчых работ. Гэта патрабавала даволі ранняй спецыялізацыі сярод тых рамеснікаў, якія займаліся дрэваапрацоўкай.

У IX—XIII стст. у хаце гараджан і сялян у якасці мэблі шырока спажываліся спальныя палаці, прысценныя лавы, кухонныя палічкі. Разам з тым такія хатнія прадметы, як стол, табурэт, услон адрозніваліся ад сучасных, бо мелі замест ножак больш шырокую апору. У хатах з земляной або глінабітнай падлогай такая апора была больш зручнай.

Адным з самых старажытных і распаўсюджаных відаў рамяства па апрацоўцы дрэва было бандарства. У IX—XIII

Рыс. 41. Вырабы ганчароў Беларусі IX—XIII стст.

стст. бондары Старажытнай Беларусі выраблялі разнастайную драўляную пасуду. Нягледзячы на дрэнную захаванасць дрэва, рэшткі драўлянай пасуды — сценкі, днішчы, клепкі, жалезныя абручы, дрэваапрацоўчыя інструменты — былі выяўлены пры археалагічных раскопках у Полацку, Мінску, Бярэсці, Навагародку, Гародні і іншых гарадах Беларусі.

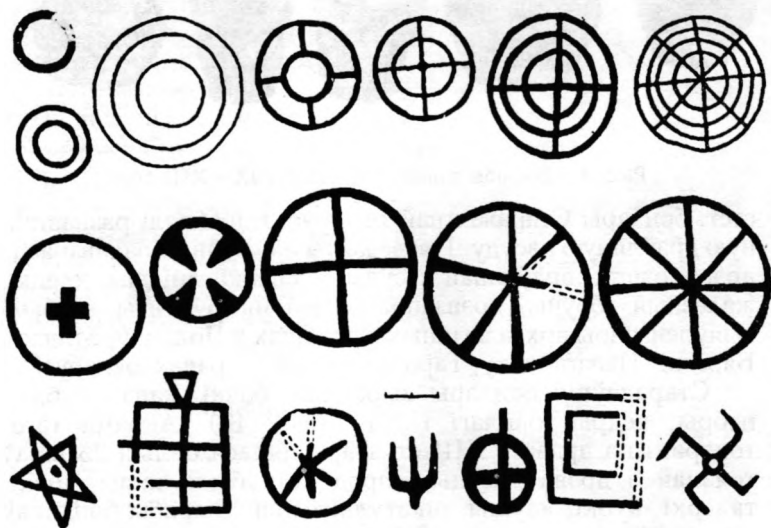
Старадаўнія бондары выраблялі бочкі, кадзі, кублы, цэбры, вёдры, баклагі і г.д. (рыс. 40). Акрамя таго, токарамі па дрэве ў XIII ст. выраблялася больш 25 відаў точанай з дрэва пасуды, сярод якіх былі чашы, міскі, талеркі, кубкі, каўшы, шкатулкі і інш. Вырабы бондараў і токараў па дрэве карысталіся шырокім попытам у ся-

лянскіх, панскіх і манастырскіх гаспадарках. Мноства такой пасуды набывалася на кірмашах і базарах.

Акрамя гэтых відаў рамяства на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX — XIII стст. высокага ўзроўню дасягнула ганчарная справа. У X ст. адбыўся пераход ад тэхнікі ручной лепкі да ганчарнага круга. Да X ст. ганчарныя вырабы на тэрыторыі Беларусі выглядалі даволі проста. Гліняная пасуда была з тоўстымі сценамі, не заўсёды акуратна абпаленая, з простым арнамантам. У XI ст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі з'яўляюцца больш дасканалыя формы ганчарных вырабаў. Так, у гаршках з'яўляецца высокая і шырокая гарлавіна, больш пакатыя плечыкі, форма іх становіцца больш профільнай (рыс. 41).

Калі рамеснікі выраблялі сваю прадукцыю на заказ, то такая пасуда мецiлася спецыяльным кляймом (рыс. 42). Калі рамеснік пастаўляў свой тавар на кірмаш, то ў большасці выпадкаў ён вырабляўся без кляйма. Трэба адзначыць, што ў адрозненне ад многіх другіх рамеснікаў ганчары жылі на ўскраіне гарадоў, бліжэй да радовішчаў гліны. Так, напрыклад, ганчары Віцебска жылі ў той час за Заходняй Дзвіной.

Прадзенне і ткацтва былі таксама вельмі распаўсюджанымі відамі рамяства на Беларусі. Але на думку многіх даследчыкаў, гэтымі відамі вытворчасці займаліся ў

Рыс. 42. Ганчарныя кляймы на вырабах X — XIII стст.

асноўным жанчыны і галоўным чынам у зімовы час. Кожная сялянская і гарадская жанчына абавязкова ўмела прасці і ткасці, вырабляць тканіны з воўны, льну і канпель. Пры гэтым вырабляліся тонкія палотны з прыгожымі ўзорамі, чырвоным арнаментом, а таксама тоўстае сукно для верхняга адзення. Акрамя таго, жанчыны выраблялі тканіны для бялізны і потым шылі бялізну для сябе і сваёй сям'і.

З авечай воўны вязалі не толькі панчохі, рукавіцы, але і верхняе адзенне. Каля в. Сенніца Мінскага раёна археолагамі была знойдзена амаль цэлая жаночая сукенка з тонкай авечай воўны, складзеная ў некалькі разоў і абкручаная некалькі разоў бярозавай карой. Сукенка была чырвонага ці карычневага колеру, шытая ніткамі з вельмі роўнымі швамі.

Фарбы розных колераў для тканіны былі ў асноўным расліннага паходжання. Аднак ўжо ў той час навучыліся атрымліваць колеры шляхам камбінацый некалькіх фарбаў. Для таго каб зрабіць чорны колер больш яркім і стойкім, тканіну кіпяцілі з дабаўленнем тлушчу.

Займаліся на вёсцы і вытворчасцю рагожы. З гэтай мэтай ліпавую кару замочвалі ў вадзе, а потым раздзялялі яе на тонкія і мяккія валокны, з якіх і ткалі рагожу. З рагожы выраблялі розных памераў мяхі, якія карысталіся значным попытам на рынку.

Падагульняючы сказанае, трэба адзначыць, што рамяство на тэрыторыі сучаснай Беларусі дасягнула ў IX—XIII стст. значнага развіцця, стала важнай перадумовай развіцця тавараабмену, унутранага і знешняга гандлю. Ніякага перавароту ў развіцці тэхнікі плаўкі і апрацоўкі металаў, косці, дрэва, скуры ў сувязі з пашырэннем і паглыбленнем эканамічных адносін з варагамі, Візантыяй, Прыбалтыкай, шэрагам заходнееўрапейскіх краін не адбылося, бо ўзровень рамеснай вытворчасці на тэрыторыі Старажытнай Беларусі знаходзіўся ўжо на дастаткова высокім узроўні. Рамяство княстваў і зямель, якія існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст., развівалася адным шляхам з перадавымі краінамі Заходняй Еўропы, не адстаючы ад іх, а ў асобных вытворчасцях, напрыклад ювелірнай справе, нават апераджала іх.

Пытанні для паўтарэння

1. Што Вы ведаеце аб тэхніцы вытворчасці металаў на Беларусі ў IX—XIII стст.? Апішыце яе.

2. Назавіце прылады працы, віды інструментаў і вырабы старадаўніх кавалёў Беларусі.

3. Дайце характарыстыку тэхналагічных прыёмаў кавалёў Беларусі ў IX—XIII стст.

4. Ахарактарызуйце спосабы вытворчасці стальнага ляза на Беларусі.

5. У чым заключаецца каштоўнасць вырабу Лазара Богшы? Апішыце крыж Ефрасінні Полацкай.

6. Якія працы ўключала ў сябе тэхніка вытворчасці крыжа Ефрасінні Полацкай?

7. Што Вы ведаеце аб вытворчасці мсціслаўскіх кастарэзаў? Параўнайце іх з вырабамі мінскіх рамеснікаў.

8. Што ўключала ў сябе тэхналогія вырабу скуры? Апішыце яе гагункі.

9. Дайце класіфікацыю тыпаў абутку на Беларусі.

10. Чаму развіццё рамяства ў XI—XIII стст. было важнай перадумай развіцця гандлю на Беларусі?

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.

2. Алексеев Л.В. Лазарь Богша — мастер-ювелир XII в. // Сов. археология. М., 1957. № 3.

3. Алексеев Л.В. Художественные изделия косторезов из древних городов Белоруссии // Сов. археология. М., 1962. № 4.

4. Безбородов М.А. Стеклоделие в Древней Руси. Мн., 1956.

5. Воронин Н.Н. Поселение // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.;Л., 1948.

6. Гуревич Ф.Д. Древности Белорусского Поманья. М.;Л., 1962.

7. Гурин. Кузнечное ремесло Полоцкой земли IX—XIII вв. Мн., 1987.

8. Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. Киев, 1911.

9. Дроценкина Н.В., Рыбаков Б.А. Берестяная грамота из Витебска // Сов. археология. М., 1960. № 1.

10. Загоруйский Э.М. Древний Минск. Мн., 1963.

11. Загоруйский Э.М. Древняя история Белоруссии. Мн., 1977.

12. Зверуго Я. Древний Волковыск. Мн., 1975.

13. Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси. Автореф. дис... канд. ист. наук. М., 1950.

14. Лысенко П. Города Туровской земли. Мн., 1974.

15. Ляўданскі А.Н., Палікарповіч К.М. Да гісторыі жалезнай прамысловасці на Беларусі па даных археалогіі // Сав. краіна. Мн., 1932. № 5.

16. Медведев А.Ф. Древнерусские писала X—XV вв. // Сов. археология. М., 1960. № 2.

17. Рыбаков Б.А. Ремесло // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.;Л., 1948.

18. Татур Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и ее археологическое значение. Мн., 1892.

19. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956.

20. Штыхов В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). Мн., 1978.

21. Штыхаў Г.В. Гарбарнае рамяство старажытнага Полацка // Весті АН БССР. Мн., 1961. № 3.

22. Штыхов Г.В. Опыт исследования древнеполоцкой кожи // Сов. археология. 1964. № 4.
23. Штыхаў Г.В. Шавецкае рамяство старажытнага Полацка // Весці АН БССР. Мн., 1963. № 3.
24. Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX—XIII вв. Мн., 1975.
25. Шапова Ю.Л. Стекланные браслеты Полоцкой земли // Крат. сообщения о докл. и полевых исслед. Института археологии. М., 1965. Вып. 104.

1.3. ПРОМЫСЛЫ НАСЕЛЬНИЦТВА БЕЛАРУСІ

У IX—XIII стст. значную ролю ў гаспадарчым жыцці насельніцтва Старажытнай Беларусі адыгрывалі промыслы. Безумоўна, з развіццём ворыўнага земляробства і жывёлагадоўлі, рамеснай і гандлёвай дзейнасці такія віды промыслаў насельніцтва, як збіральніцтва, рыбалоўства, паляўніцтва і бортніцтва страцілі сваё былое значэнне і ператварыліся ў пабочны занятак. Але было б вялікай памылкай недаацэньваць гэтую старонку эканамічнай дзейнасці людзей, бо менавіта промыслы забяспечвалі насельніцтва гарадоў і вёсак Беларусі таго часу дадатковымі прадуктамі харчавання, рознымі відамі сыравіны, лекавымі сродкамі, якія не толькі задавальнялі асабістыя патрэбы, а і ў значнай колькасці пастаўляліся на продаж. Роля промыслаў асабліва ўзрастала пад час войнаў, непазбежным спадарожнікам якіх былі неўраджайныя гады і эпідэміі. У гэтыя гады збіральніцтва, рыбалоўства, паляўніцтва і бортніцтва дапамагалі выжыць не толькі асобным сем'ям і вёскам, але і цэлым рэгіёнам.

Найбольш старажытным відам промыслаў насельніцтва Старажытнай Беларусі было збіральніцтва. У IX—XIII стст. збіралі ў асноўным грыбы, ягады, арэхі і лекавыя травы. Збіральніцтва як від гаспадарчай дзейнасці патрабавала значных ведаў расліннага і жывёльнага свету навакольных лясоў, палёў, лугоў і балот. Назвы грыбоў, ягад, лекавых раслін, іх асаблівасці, месцы, дзе яны раслі, найбольш спрыяльныя тэрміны збору, тэхналогія прыгатавання і захоўвання складалі ўжо ў тыя гады вялікую сістэму ведаў, якія перадаваліся з пакалення ў пакаленне.

Збіральніцтва на Беларусі заўсёды было ўлюбёным заняткам не толькі сельскіх жыхароў, але і гараджан. Займаліся збіральніцтвам пераважна жанчыны. Выключэнне складаў збор грыбоў, дзе першымі былі мужчыны. Ужо ў першай палове мая збіралі першыя баравікі, (мікольнікі). Калі пачыналі з'яўляцца жытнія каласы, высыпалі каласавікі, у жніўні — першай палове верасня з'яўляліся сапраўдныя баравікі і астатнія грыбы.

Дома грыбы ачышчаліся ад ігліц, лісця, імху, а потым сушыліся ў печы, дно якой старанна вымяталі венікам і засцілалі саломай. Сушаныя грыбы захоўвалі ў глінянай або ў драўлянай пасудзе ці ў падвешаных лыкавых вязках або палатняных торбах. Свежыя грыбы ў смажаным ці вараным выглядзе елі ў той час рэдка, бо зберагалі да зімы, да пастоў. Шмат сушаных грыбоў пастаўлялася на рынак.

З ахвотай збіралі на Беларусі махавікі, якія займалі другое месца пасля баравікоў, бо яны амаль ніколі не чарвівелі. За добрыя грыбы ўспрымаліся чырвонагаловік, падбярэзавік, масляк, рашэтнік, рыжык, зялёнка.

Рыжыкі раслі да позняй восені, збіралі ў іх толькі капялюшкі. Салёныя рыжыкі ў дубовых пасудзінах добра куплялі ў гарадах, што прыносіла сялянам дадатковы прыбытак.

Зялёнкі салілі на зіму таксама ў дубовай пасудзе, укладвалі сырымі, кожны пласт перасыпалі соллю. Салёныя грыбы рэдка елі з мясам, пераважна іх спажывалі з хлебам або кашай.

Збіралі таксама лісічкі, апенькі, сыраежкі, радоўкі і іншыя грыбы. У лекавых мэтах шырока выкарыстоўвалі мухаморы. Сокам, які атрымлівалі пры награванні мухамораў у печы, націраліся пры болях у суставах, а таксама труцілі мух.

У адрозненне ад грыбоў збіранне ягад было больш працаёмкім заняткам. Найбольш усяго збіралі чарніцы, яны амаль заўсёды радзілі. Збіралі іх у берасцяныя або ліпавыя корабы. Свежыя чарніцы елі з малаком, але большай часткай сушылі на сонцы або ў печах. Зімой з сушаных чарніц варылі кісель, спажывалі сушаныя чарніцы і ў лекавых мэтах, частку прадавалі. Захоўвалі сушаныя ягады ў драўлянай і глінянай пасудзе або палатняных торбах у каморах.

Але галоўнай ягадай на Беларусі і ў IX — XIII стст., як, дарэчы, і зараз, з'яўляліся журавіны. Каб стварыць сялянам аднолькавыя ўмовы для іх нарыхтоўкі, сельскія абшчыны рэгулявалі збор журавін. Першы агульны выхад прызначаўся на сярэдзіну, другі — на канец верасня. На збор журавін выходзілі ўсе, бо к гэтаму часу ўраджай ужо быў сабраны, пасеяны азімыя. Журавіны захоўвалі ў бочках у халодных каморах і спажывалі ўсю зіму: дабаўлялі ў кіслую капусту, варылі з мёдам, гатавалі кісель, квас, асвятляльныя напоі, выкарыстоўвалі пры прастудных захворваннях. Шмат журавін ішло на продаж.

Акрамя гэтых ягад збіралі таксама суніцы, брусніцы, маліну, каліну, рабіну. З апошняй выраблялі рабінавую медавуху.

Пасля першых замаразкаў збіралі арэхі. Спачатку іх прасушвалі россыпам у цяні да той пары, пакуль не прывянуць чашачкі, а потым дасушвалі ў слаба напаленай печы.

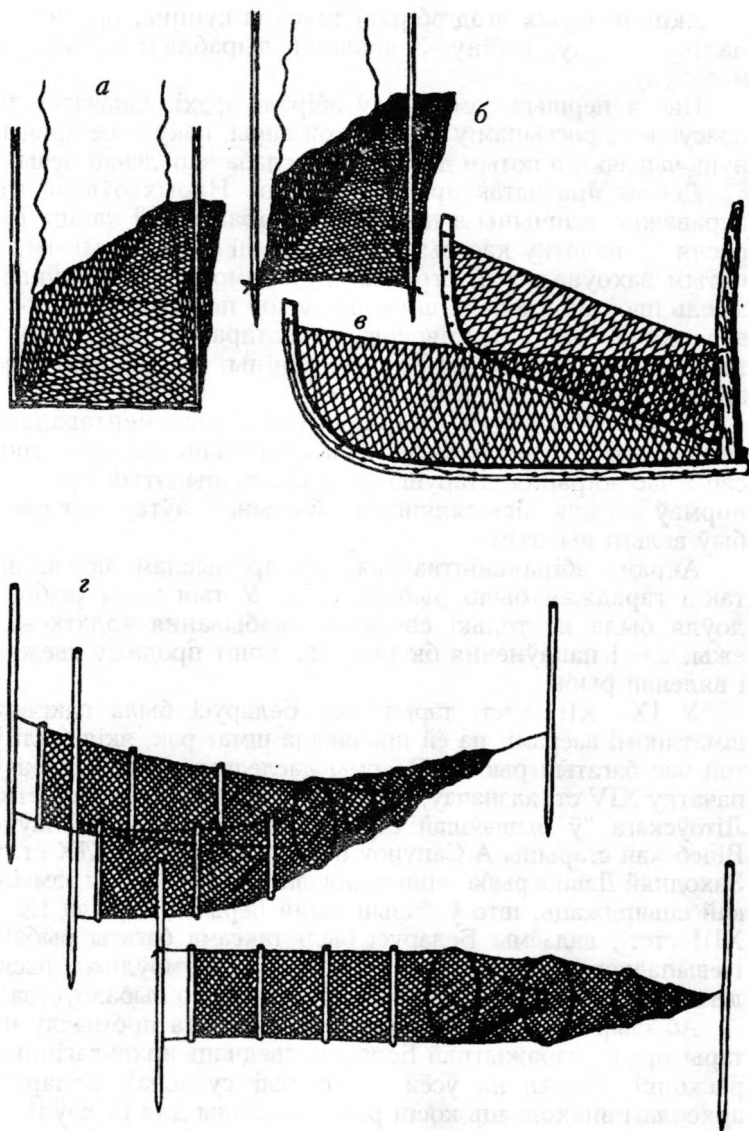
Добры прыбытак прыносіў хмель. Нарыхтоўвалі яго пераважна жанчыны з першымі замаразкамі ў канцы верасня — пачатку кастрычніка. Сушылі хмель на печы, а потым захоўвалі пад страхой ці ў каморы. У асноўным хмель ішоў на продаж, шмат яго ў той перыяд вывозілася за мяжу. У некаторых мясцовасцях Старажытнай Беларусі хмель выкарыстоўваўся ў якасці даніны. Да збіральніцтва адносіўся і збор лекавых траў.

У IX—XIII стст. збіральніцтва рэгламентавалася звычайным правам, якое вызначала агульны парадак, спосаб і час збірання. Парушэнні агульнапрынятых правіл і нормаў асуджваліся сялянскай абшчынай, аўтарытэт якой быў вельмі высокім.

Акрамя збіральніцтва важным промыслам як сялян, так і гараджан было рыбалоўства. У тыя часы рыбная лоўля была не толькі спосабам здабывання дадатковай ежы, але і папаўнення бюджэту за кошт продажу свежай і вяленай рыбы.

У IX—XIII стст. тэрыторыя Беларусі была пакрыта шматлікімі азёрамі, па ёй працякала шмат рэк, якія былі ў той час багатыя рыбай. Вядомы даследчык М.Мяхоўскі ў пачатку XIV ст. адзначаў, што рэкі і азёры Вялікага княства Літоўскага "ў вышэйшай ступені багаты рыбай". Знаўца Віцебскай старыны А.Сапуноў пісаў, што нават у XIX ст. у Заходняй Дзвіне рыба "кішмя кішэла". Таму не будзе памылкай сцвярджаць, што ў больш ранні перыяд, перыяд IX—XIII стст., вадаёмы Беларусі былі таксама багаты рыбай. Невыпадкава, што адной з прычын, якія абумоўлівалі пасяленне старажытных людзей каля вады, было рыбалоўства.

Аб шырокай распаўсюджанасці рыбнага промыслу на тэрыторыі Старажытнай Беларусі сведчаць археалагічныя раскопкі. Амаль на ўсёй тэрыторыі сучаснай Беларусі археолагі знаходзяць косці рыб, прылады для іх лоўлі — рыбалоўныя кручкі, блешні, астрогі, грузілы для сетак і г.д. Рыбу лавілі як з берага, так і з дапамогай чоўна. Даняы археалогіі, некаторыя пісьмовыя крыніцы больш позняга часу, этнаграфічныя даследаванні даюць усе падставы меркаваць аб тым, што ў IX—XIII стст. існавалі амаль усе

Рыс. 43. Сетки (рэканструкцыя):

а — брэдзень; б — волак; в — крыга; г — венцеры

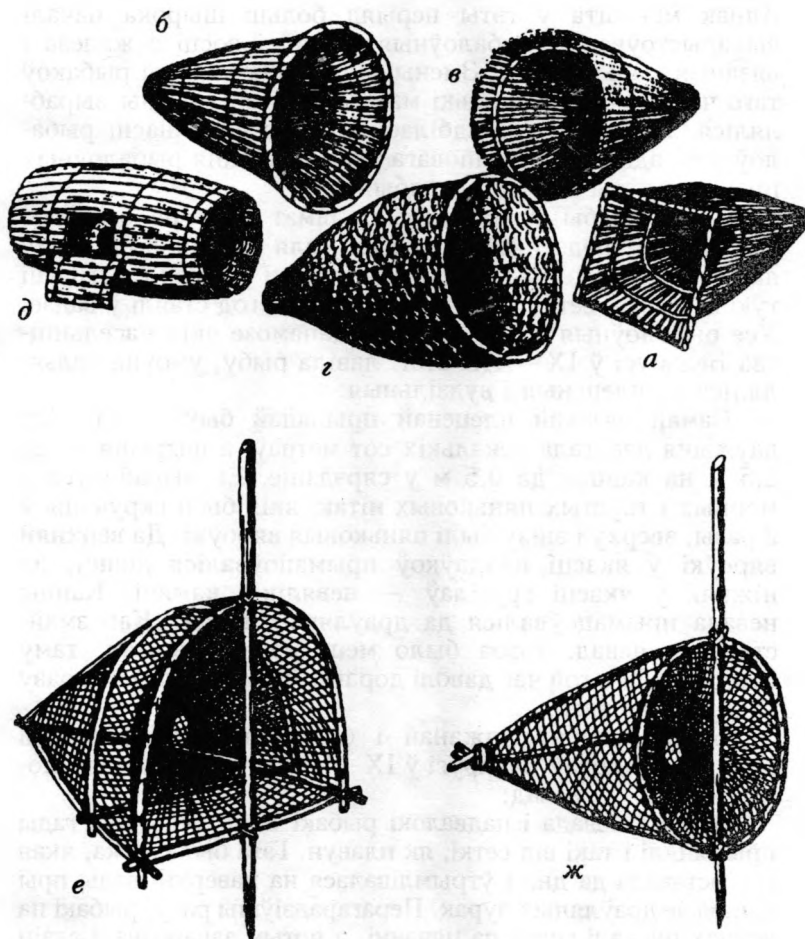

Рис. 44. Бучы (рэканструкцыя):

а — г — лазовыя; д — двухгорлавы
з драпкі; е, ж — каркасна-сеткавая

вядомыя зараз спосабы лоўлі рыбы і прылады рыбаловаў, што лоўля рыбы была масавым і паўсюдным дапаможным здабываючым промыслам насельніцтва Беларусі.

У IX—XIII стст. арсенал рыбалоўных прылад у цэлым заставаўся такім, як і ў ранейшым. Гэта ўсё тыя ж рыба-лоўныя кручкі, восці, розныя сеткі, драўляныя вуды.

Аднак менавіта ў гэты перыяд больш шырока пачалі выкарыстоўвацца рыбадоўныя кручкі і восці з жалеза і вязаныя з ільну сеткі. Змены ў прыладах працы рыбакоў таго часу закранулі толькі матэрыял, з якога яны вырабляліся. Гэта станоўча адбілася на прадукцыйнасці рыбадоўства, аднак прынцыповага ўдасканалення рыбадоўных прылад у гэты перыяд не адбылося.

Лоўля рыбы ў той перыяд шмат часу не займала. Паселішчы людзей знаходзіліся каля рэк ці азёр, таму дастаткова было прыйсці да вады, сесці ў човен і вытрасці тую ці іншую сетку, якія амаль круглы год стаялі ў вадзе. Усе рыбадоўныя прылады, пры дапамозе якіх насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. лавіла рыбу, умоўна падзяляліся на плеченыя і вудзільныя.

Самай вялікай плеченай прыладай быў невад. Яго даўжыня дасягала некалькіх сот метраў, а шырыня — ад 1,5 м на канцах да 0,5 м у сярэдзіне. Ён вырабляўся з моцных і тоўстых пняковых нітак, якія былі скручаны ў 2 разы, зверху і знізу былі пняковыя вяроўкі. Да верхняй вяроўкі ў якасці паплаўкоў прымацоўваліся дошкі, да ніжняй у якасці грузілаў — невялікія камяні. Канцы невада прымацоўваліся да драўляных палак. Каб змайсці невад, трэба было мець пэўны капітал, таму каштаваў ён у той час даволі дорага. Лавілі невадам адразу некалькі чалавек.

Больш распаўсюджанай і больш таннай прыладай працы рыбаковаў Беларусі ў IX—XIII стст. была падвалока — невялікі невад.

Акрамя невада і падвалокі рыбакі Беларусі ў тую гаду прымянялі і такія від сеткі, як плавун. Гэта была сетка, якая не даставала да дна і ўтрымлівалася на паверхні вады пры дапамозе драўляных чуракаў. Перагарадзіўшы раку, рыбакі на чоўнах пускалі сетку па цячэнні, а потым заварочвалі адзін канец на бераг і выцягвалі плавун разам з рыбай на бераг.

Да плеченых прылад працы адносіліся таксама браднік, крыга, таптун і венцер (рыс. 43). Браднік уяўляў сабой сетку даўжынёй да 10—15 м і шырынёй каля 1 м. Браднікам лавілі рыбу ўдваіх. Крыгу закідвалі ў вадку і цягнулі па дне, як невад і падвалоку. Таптун уяўляў сабой доўгі сетчаты мех даўжынёй у некалькі метраў. Падобным на яго быў венцер.

Самыя простыя віды плеченых прылад працы для лоўлі рыбы вырабляліся з прутаў лазы, вярбы, лясчыны, яловага карэння. Такія самадоўныя пасткі, ці бучы, былі розных формаў і памераў (рыс. 44). Прымяняліся таксама

чарпакі, з дапамогай якіх буйная рыба вычэрпвалася з сетак. Выраблялі чарпакі з сетак або тканіны.

Над плеченымі прыладамі пачыналі працаваць у поўную луну, бо лічылася, што тады яны будуць абавязкова поўнымі.

Вудамі лавілі з берагоў, плытоў і чоўнаў. У якасці ласы выкарыстоўвалі конскі волас. Для грузілаў прымянялі невялікія каменьчыкі, паплаўкі выраблялі з сасновой, лазовай ці бярозавай кары. Выбар той ці іншай прылады залежаў ад пары года, характару вадаёма, віду рыбы, схільнасці і густу самога рыбалова.

У IX—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі існавала вытворчасць рыбалоўных кручкоў з кручанага жалеза. Для вырабу блешняў замест бліскучых надкосніц костак і эмалі клыкоў дзікіх кабаноў пачынаюць ужываць жалеза. Блешні, якія выраблялі ў старажытнасці, іх форма і памеры дайшлі да нашых часоў. Для падабенства з жывой рыбай знешнюю паверхню блешні пакрывалі арнаментом, а ўнутраную — лудзілі. Верагодна, што ўжо ў раннім сярэднявеччы блешні акрамя спосабу лоўлі рыбы, які быў вядомы яшчэ ў неаліце, прымяняліся і для лоўлі рыбы іншым спосабам, на так званую "дарожку". Блешню цягнулі на доўгім шнурцы ўздоўж прыбярэжных зараснікаў, адкуль звычайна шчупакі палююць на рыбу.

Менавіта ў IX—XIII стст. лоўля рыбы вудай набывае характар аматарства, хаця феадальная арыстакратыя аддавала перавагу паляванню з сабакамі і сокаламі. На наш погляд, нельга поўнасцю выключыць элементы спаборніцтва і захапляльнасці і ў старажытных рыбакоў Беларусі з простага народа, але яны спалучаліся ў іх з галоўнай мэтай — здабыць рыбу на ежу, на выплату падаткаў і на продаж.

У цэлым сяляне і простыя гараджане крытычна ставіліся да захаплення вудай. Такі спосаб лоўлі рыбы яны ўспрыямалі як дарэмнаю трату часу, бо практычны розум нашых продкаў не мог пагадзіцца з тым, што лоўля рыбы вудай патрабавала шмат часу, а ўлоў часта не адпавядаў гэтым затратам. Цяжка сказаць аб тым, калі з'явіліся на Беларусі такія прымаўкі, як "З вуды — абед худы", "Хто рыбу вудзе, гаспадаром не будзе", "Вуда і зайцы завядуць у старцы", але не будзе вялікай памылкай меркаванне, што сваімі каранямі яны ўзыходзяць да таго часу, калі лоўля рыбы вудай набыла характар аматарства і захапляльнасці.

Шырока спажываліся восці. Іх працоўная частка выраблялася з жалеза і прымацоўвалася да доўгага шаста

(рыс. 45). Такой прыладай білі буйную рыбу — сома, ласоса, шчупака.

Днём яе лавілі пры дапамозе пятлі з конскага воласу на доўгім шасце. Такая пятля асцярожна насоўвалася на галаву шчупака да жабраў і рэзка выцягвалася з вады.

Узімку выкарыстоўвалася і такая прылада для лоўлі рыбы, як вялікі драўляны молат з доўгай ручкай, ці кука. Калі рака ці возера пакрываліся тонкім ільдом, то ля берага, пад самым ільдом звычайна збіралася рыба. Тады рыбак моцна біў драўляным молатам па лёдзе, аглушаў рыбу, а потым рабіў адтуліну ў ільду і выбіраў рыбу.

Не грэбавалі ў той час і драпежніцкімі спосабамі лоўлі рыбы, напрыклад з дапамогай ёзаў, якімі перагароджвалі раку, а ў адтуліны ёзу ўстаўлялі плечы з лазы вялікія карзіны. Такім спосабам лавілі вялікую колькасць, асабліва ўвесну і ўвосень.

У старажытных пісьмовых крыніцах таго часу эпізадычна ўспамінаюцца некаторыя прылады для лоўлі рыбы, а таксама назвы некаторых рыб. На падставе гэтых звестак, а таксама даных археалагічных і этнаграфічных даследаванняў бачна, што ў IX — XIII стст. у рэках і азёрах Беларусі вадзіліся многія віды рыбы.

Самай вялікай рыбай, якая вадзілася ў рэках Беларусі, былі сомы. У сярэднім лавілі самоў па 3 — 3,5 пуда кожны, але сустракаліся і большых памераў. Былі нават выпадкі, калі сом нападаў на людзей. Лавілі самоў сеткамі, прываблівалі мёртвай ці жывой рыбай, кавалкам мяса і г.д.

Шмат было каштоўных відаў рыбы — асятровых і ласасёвых. Некаторыя віды сямейства асетраў — бялуга, сяўруга, сцерлядзь, асетры — дасягалі значнай велічыні, а ў Дняпры, Бярэзіне, Нёмане, Прыпяці і Заходняй Дзвіне лавілі асетраў да 6 пудоў. Смачнае мяса гэтых рыб, ікра і рыбін тлушч карысталіся вялікім попытам у гандляроў.

З сямейства ласасёвых вадзіліся сіг, рапушка, сняток, харыус, сёмга, ласось. Ласось у той час быў трох відаў: ласось звычайны, ласось сярэбраны і ласось цёмны. Увесну ласось прыходзіў ў рэкі Беларусі з Балтыйскага мора нераставаць, а ў лістападзе зноў вяртаўся ў мора. Але часта ласось і зімаваў у рэках Беларусі. Маса гэтых рыб вагалася ад 18 да 20 кг, лавілі іх сеткамі і білі восцямі.

Рыс. 45. Восці

На жаль, у пісьмовых крыніцах IX—XIII стст. няма звестак аб колькасці рыбы, якая паступала на ўнутраны і знешні рынак. Некаторыя даныя ёсць у крыніцах больш позняга часу. Так, крыніцы XVI ст. паведамляюць, што толькі Заходняя Дзвіна пастаўляла ў Рыгу ў гэты час столькі цудоўнай ласасіны і другой рыбы, колькі ні адна мясцовасць на ўсім узбярэжжы Балтыйскага мора. У XV—XVI стст. у Заходняй Дзвіне лавілі столькі ласасёў, што слугі, якія наймаліся на працу, абгаворвалі, каб іх гэтай рыбай не кармілі больш двух разоў на тыдзень.

Вадзілася ў той час марская і рачная мінога, маса якой дасягала 1,2—1,5 кг. Лавілі міногу бучамі. Свежая, смажаная і салёная мінога была важным артыкулам гандлю. Лавілі таксама шчупакоў, фарэль, тайменяў, налімаў, камбалу, вугроў, судакоў, чырвоных і серабрыстых акунёў, лінёў, ляшчоў, язязь, галаўнёў, уюноў, а таксама гусцяру, верхаводку, краснапёрку і іншую рыбу.

Адным з найбольш распаўсюджаных відаў рыбы на Беларусі ў IX—XIII стст. была сыраць, або рыбец з сямейства карпавых. Па смаку мяса рыбы, асабліва вяленай ці вэнджанай, рыбец належаў да самых каштоўных відаў рыбы. Попытам у спажываца карысталася салёная, вяленая і вэнджаная камбала. Яе нанізвалі на канапляную вяроўку па 60 штук на кожную і ў такім выглядзе вывозілі ў Рыгу.

У якасці прынады спажывалі параны гарох, авёс, тоўчаныя каноплі, розных жукоў, чарвякоў і г.д.

Асабліва шмат лавілі рыбы, калі ў другой палове ліпеня над паверхняй вады пачыналі лятаць аўсянікі ці медуніцы. Іх было так шмат, што ўтваралася сапраўдная завіруха, а паверхня вады і берагі як быццам пакрываліся снегам. Аўсянікі былі самым ўлюбёным відам корму ў рыб, таму мясцовыя рыбакі шмат лавілі аўсянікаў і прымянялі іх у якасці прынады. Лавілі аўсянікаў вечарам пры дапамозе лучыны. Абпаленыя лучынай аўсянікі падалі на дно чоўна, запаўняючы яго амаль да самага верху. Потым іх высушвалі і ў якасці прынады маглі выкарыстоўваць доўгі час.

Абавязковай прыладай працы рыбалова былі човен і лодка. Жыхары Старажытнай Беларусі ўжо ў X ст. карысталіся славай добрых майстроў, якая дасягала далёкіх замежных краін. Візантыйскі імператар Канстанцін Пурпурародны ў X ст. пісаў, што крывічы зімой вырабляюць чоўны на продаж, спускаюць іх у бліжэйшыя рэкі і азёры, а ўвесну прыходзяць па Дняпры да Кіева, дзе выцягваюць чоўны на бераг для агляду і прадаюць іх кіеўскім русам.

У XII—XIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі з'яўляюцца зачаткі аб'яднання рыбаловаў у брацтвы, якія сталі папярэднікамі цэхаў. Захаваліся звесткі аб запрашэнні полацкімі рыбаловамі полацкага князя Расціслава ў дзень святага Пятра 29 чэрвеня 1159 г. на братчыну ў Прачысенскую царкву.

У той час рыбалоўныя брацтвы ўтвараліся вакол царквы. Трэба адзначыць, што па меры ўмацавання хрысціянскай рэлігіі рыбны промысел на Беларусі набываў асаблівае значэнне, бо царква і манастыры пільна сачылі за тым, каб насельніцтва прытрымлівалася пастоў і самі іх старанна трымаліся. Таму святары імкнуліся арганізоўваць пры царквах і манастырах аб'яднанні рыбаловаў, а таксама стаць уласнікам лепшых рыбалоўных мясцін.

Рыбалоўныя брацтвы таго часу ўяўлялі сабой часткова рэлігійныя, часткова прафесійныя, часткова аб'яднанні па інтарэсах, бо ў іх склад уваходзілі прадстаўнікі розных саслоўяў — феодалы, купцы, святары, мяшчане, сяляне. Для адных братчыкаў рыбалоўства было ўжо прафесіяй, для другіх — аматарствам, захапляльнай справай, а для большасці — усё ж такі другарадным заняткам, які прыносіў дадатковыя прыбытак і харчаванне.

У наступныя стагоддзі з развіццём феадальных адносін за лоўлю рыбы пачалі спаганяцца падаткі ў выглядзе натуральнага або грашовага аброку, выраблення сетак, адпрацовак і г.д. Але і тады насельніцтва Беларусі не сядзела без рыбы, бо, як згадвае Мікола Гусоўскі ў сваёй знакамітай паэме "Песня пра зубра", рыба ў той час кішэла не толькі ў азёрах і рэчках, а нават і ў лужынах і проста прасілася ў венцер.

Такім чынам, рыбны промысел на Беларусі ў IX—XIII стст. быў моцна развітым, шырока распаўсюджаным, надзейнай крыніцай дадатковых прадуктаў харчавання і даходаў, значная частка прадукцыі якога пастаўлялася на продаж.

Але найбольш важнымі промысламі насельніцтва было паляўніцтва і бортніцтва, якія давалі мёд, воск і футру, — галоўныя экспартныя тавары таго часу. Дзякуючы вялікай колькасці лясоў жыхарам Старажытнай Беларусі было вельмі зручна і выгадна займацца паляваннем і бортніцтвам, бо лясныя былі вельмі багатыя дзікімі звярамі і пчоламі. Нават у пачатку XVI ст. іх было так многа, што М.Мяхоўскі адзначаў: "На тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ... дзікіх звяроў больш, чым ва ўсім хрысціянскім свеце". Тут у вялікай колькасці палявалі на буйвалаў і лясных быкоў,

якіх мясцовае насельніцтва называла турамі, а часцей зубрамі, на дзікіх аслоў, лясных коней — тарпанаў, нашчадкаў стэпавых тарпанаў, якія жылі ў стэпах Еўропы з ледніковага перыяду, аленяў, ласёў, дзікіх коз, кабанюў, мядзведзяў, рысяў, баброў, барсукоў, выдраў, сабалёў, гарнастаяў, вавёрак, куніц, лісіц, нораў, тхароў, зайцоў, а таксама на глушцоў, курапатак, цецерукоў, рабчыкаў і іншае баравое і балотнае птаства. Мясца дзікіх жывёл спажывалася ў ежу, рогі — рамеснікамі-кастарэзамі, тоўстая шкура — гарбарамі ў вытворчасці абутку, футра пастаўлялася на ўнутраны і знешні рынак.

У IX—XIII стст. роля паляўніцтва як крыніцы здабывання ежы значна знізілася, аб чым сведчыць той факт, што пры археалагічных раскопках знаходкі касцей хатняй жывёлы пачынаюць пераважаць па колькасці над знаходкамі касцей дзікіх жывёл. Але гэта зусім не адзначала, што паляўніцтва ў гэты перыяд страціла эканамічнае значэнне. Наадварот, у эканамічным жыцці Беларусі IX—XIII стст. паляўніцтва не толькі адыграла важную ролю, але і набыло прынцыпова іншы характар: паляўніцтва, мэтай якога было здабыць ежу, становілася паляўніцтвам, для здабычы футра.

Гандаль з Арабскім Усходам, Візантыяй, заходнімі краінамі абумовіў вялікі попыт на футры. Арабскі аўтар IX ст. Ібн-Хардадбек пісаў, што славяне прывозілі шмат футра баброў, сабалёў, вавёрак і лісіц. Даніну князі Полацкага, Тураўскага, Мінскага, Віцебскага, Навагародскага і іншых княстваў бралі таксама і футрам. Таму невыпадкова, што паляўніцтва на Беларусі з мэтай набыцця футра дзікіх звяроў на продаж ці каб аддаць даніну набыло вялікі размах.

Асноўнай паляўнічай зброяй у IX—XIII стст. заставаўся лук. З XII ст. распаўсюджваецца больш удасканалены лук — арбалет. Стрэлы арбалета былі з больш цяжкім жалезным наканечнікам і захоўвалі забойную сілу на адлегласці 200 м. Такая страла прашывала сталёвы панцыр, як арэхавую шкарлупу. Наканечнікі стрэл былі розныя па форме — круглыя, авальныя, трохгранныя, двухрогія, двушыпныя, кілепадобныя, прымацоўваліся з дапамогай утулак або тронкаў. Лук і арбалет выкарыстоўвалі пры ўсіх відах палявання на ўсіх без выключэння звяроў, якіх здабывалі на зямлі і ў вадзе, на дрэвах і ў паветры. Каб менш псаваць футру, ужываліся стрэлы з тупымі наканечнікамі.

Акрамя лука ў гэты час пры паляванні шырока выкарыстоўваліся і такія прылады, як дзіды, рагаціны, дроцікі, сякеры, шаблі, мячы, нажы, паліцы, булавы і інш. Просты

люд прымяняў разнастайныя па канструкцыі, форме і матэрыялу самаловы — пасткі, сеткі, петлі, лоўчыя ямы і загарадзі. Менавіта з дапамогай такіх самаловаў здабывалася пераважная большасць футра невялікіх звяроў — сабалёў, куніц, норак, гарнастаяў, баброў, лісіц, барсукоў, вавёрак, зайцоў, а таксама розных дзікіх птушак.

Паляўніцтва на дзікіх звяроў і птушак патрабавала значных ведаў асаблівасцяў жыцця, нораваў і звычак кожнага ляснога жыхара і было чыстым прамысловым заняткам, не вельмі лёгкай, бяспечнай, даволі аднастайнай, асабліва паляванне з самаловамі. Такім паляваннем грэбавалі феодалы, для якіх паляванне было больш за ўсё забавай, вясёлым баўленнем часу, кампанейскім застоллем, магчымасцю паказаць смеласць, лоўкасць і майстэрства. У IX—XIII стст. паляўніцтва пачынае складаць адно з самых улюбёных захапленняў князя і яго дружыны, а багатыя паляўнічыя ўгоддзі становяцца ўласнасцю князеў і манастыроў. У XIII ст. сярод феодалаў пачынае набываць папулярнасць паляванне з паляўнічымі сабакамі і сокалам. Герой бітвы з крыжакамі на Няве ў 1240 г. наш зямляк Якаў Палачанін быў не толькі смелым і адважным ваяром, але і вопытным сакольнікам. Для палявання на качак і гусей нашы прашчुरы выкарыстоўвалі выдраў. Малады звярок, не старэй чатырох месяцаў, хутка прывыкаў да чалавека і ахвотна паляваў з ім, часта сумесна з сабакамі.

Буйных капытных здабывалі з дапамогай лоўчых ям, аблаў, разнастайных загарадзяў — пастак. Іх узводзілі калектыўна, сумесна з паляўнічымі некалькіх вёсак. Найбольш пашыраны быў так званы двухсценак — рублены з бярэняў, часам у некалькі кіламетраў калідор з мноствам глухіх адгалінаванняў. Як толькі звер заходзіў ў адзін з іх, выхад перакрывалі тоўстымі брусамі.

З цягам часу неабмежаванае паляванне, скарачэнне плошчаў лясоў па прычыне павелічэння ворыва, рубкі лесу на таварную драўніну, вытворчасць паташу, смалы-жывіцы, якія ў вялікай колькасці вывозіліся за мяжу, адмоўна ўплывалі на пагалоўе лясных звяроў. Адмоўна адбіваліся на пагалоўі дзікай жывёлы войны. Пад час вайны з крыжакамі ў 1409—1411 гг. з Белавежскай пушчы кожны дзень вывозілі па 200 бочак мяса зубраў, ласёў, аленяў, дзікоў, касуль, коз і іншых звяроў. Дзічыну як правінят для войска ў вялікай колькасці нарыхтоўвалі і ў будучым.

Першыя прававыя акты, якія рэгулявалі розныя пытанні лясной гаспадаркі, знайшлі адлюстраванне ў "Рускай

праўдзе". Гэты юрыдычны помнік XI ст., з якога вядзецца пісанае рыбалоўніцкае, паляўнічае і бортніцкае права ўсходніх славян, прадугледжваў толькі крымінальную адказнасць за пашкоджанне рыбалоўных прылад, паляўнічых пастак, бабровых гонаў, уводзіў высокія штрафы за браканьерства.

Паляўнічае шчасце было зменлівым, таму яно, як і іншыя заняткі насельніцтва Беларусі ў IX — XIII стст., суправаджалася рознымі забабонамі і замовамі. Старажытныя паляўнічыя імкнуліся задобрыць лясных духаў ахвярамі, імітацыяй галасоў звяроў, пратыканнем чучалаў і малюнкаў звяроў стрэламі і дзідамі. Пры зборы на паляванне ўслых аб гэтым не гаварылі, з хаты выходзілі прыцемкамі, у лес заходзілі задам наперад, маўляў, ужо дадому вяртаюся. Усе рабілі наадварот: думалі і рабілі адно, гаварылі другое. Адсюль і сучаснае пажаданне: "Ні пуха, ні пярла!"

Сярод сялян асабліва папулярным было паляванне самаловамі. Па-першае, яно акупляла працоўныя выдаткі, а па-другое, такое паляванне зберагала час, бо не патрабавала непасрэднай прысутнасці чалавека: самаловы самі або забівалі звера, або затрымлівалі яго. Паляўнічаму даводзілася толькі перыядычна правяраць самалоўныя пасткі і зноў іх наладжваць.

Самаловы падзяляліся на рухомыя і нерухомыя. Першыя пераносіліся з месца на месца, другія рабіліся з бярэвенняў, калоў, жэрдак непасрэдна на месцы палявання. Да рухомах самаловаў адносіліся ступы, ступіцы, петлі, сеткі, сілкі. Па спосабе дзеяння рухомыя самаловы былі зашчамляльныя і давячыя. Першыя ўтрымлівалі звера за лапы, шыю, галаву або тулава, другія душылі або забівалі звера.

Старажытныя вынаходнікі бліскуча выкарыстоўвалі на дзіва простыя па канструкцыі, але арыгінальныя па задумках самаловы. Пры гэтым улічваліся і тэхналагічныя асаблівасці драўніны. Так, калі звер наступаў на ступіцу, пружыністыя ляшчынавыя пруты распрамляліся і зашчамлялі яго лапу. Калі нага лася ці аленья пападала ў ступу, якая ўяўляла сабой драўляны чурбак з адтулінай у форме перакуленай дагары бутэлькі, то рухацца далей звер не мог.

Разнастайнымі і эфектыўнымі былі самаловы на ваўкоў, напрыклад трызубец, а таксама зубчастыя і круглыя ваўкоўні. Самай старажытнай была зубчастая ваўкоўня. Яна будавалася з калоў, якія для моцы перапляталіся лазой. Гэты самалоў быў спіралепадобнай формы, на канцы якога ляжала прынада. У сцены былі ўмацаваны вастрыём назад моц-

ныя, але гнуткія дубовыя спіцы. Калі воўк прабіраўся наперад, спіцы прыгіналіся да сценак, але калі звер спрабаваў рухацца назад, спіцы ўпіваліся ў воўчае тулава і маглі наскрозь праткнуць яго. Ад болю і страху воўк толькі страшэнна выў, баючыся пры гэтым нават варухнуцца.

З першабытнаабшчыннага ладу былі вядомы розныя па форме лоўчыя ямы на ваўкоў, мядзведзяў, дзікоў, ласёў і іншых звяроў, якія дайшлі да нашага часу без істотных змен. Ямы капалі ля вадапояў, на звярыных сцежках. Каб скіраваць зверу ў яму, з жэрдак гарадзілі плот з праходамі. Звер, які натыкаўся на плот, рухаўся ўздоўж яго, а ўбачыўшы праход, збочваў у яго і трапляў у яму. На дно ямы часта забівалі заостраныя калы, самі ямы абшывалі жэрдкамі.

Дробных пушных звяркоў, такіх як сабалі, куніцы, норкі, гарнастаі, бабры, барсукі, тхары, вавёркі, зайцы, паляўнічыя здабывалі з дапамогай петляў, сетак або драўляных самаловаў, зробленых непасрэдна ў лесе. У гэтым выпадку зверу забівала ўзнятае бярвяно або абцяжараная каменнем жэрдка.

Да самалоўных прылад належалі розныя па канструкцыі сеткі. Аднак у IX—XIII стст. з дапамогай сетак палявалі ў асноўным феадальныя, бо сетка была дарагой паляўнічай прыладай, на яе выраб патрабавалася шмат пняковых вярвоў і часу. Такія сеткі былі не па кішэні сялянам.

Лоўля самаловамі практычна не мела элементаў захапляльнасці, а насіла чыста прамысловы характар. Амаатарскім духам, захапляльнасцю былі прасякнуты тыя віды палявання, што засноўваліся на высочванні звяроў і адзінаборстве з імі. У гэтых адносінах вызначалася паляванне на глушца, вельмі асцярожную і палахлівую птушку, мяса якой са старажытных часоў лічылася не толькі вельмі смачным, але і здольным зрабіць чалавека разумнейшым. Духам захапляльнасці і спартыўнасці быў прасякнуты і такі від палявання, як вабленне. З дапамогай рознага віду пішчалак, рагоў, драўляных і гліняных свісткоў старажытныя паляўнічыя прываблівалі ласёў, аленьў, казлоў, ваўкоў, лісц, рабчыкаў і г.д.

Такім чынам, паляўніцтва як дапаможны промысел было шырока распаўсюджана на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. У гэты перыяд яно набыло ўжо чыста прамысловы характар, галоўнай мэтай якога стала здабыванне футра — аднаго з асноўных экспартных тавараў таго часу.

Сярод дапаможных промыслаў, якія адыгрывалі значную ролю ў гаспадарцы, выключнае месца займала бортні-

Рис. 46. Бортныя знакі

цтва. Гэты від промыслу пастаўляў на ўнутраны і знешні рынак таварныя мёд і воск. Разам з футрам мёд і воск былі аднымі з асноўных экспартных тавараў таго часу, бо цукру ў тых гадах яшчэ не выраблялі і мёд быў важным прадуктам харчавання, а хрысціянская рэлігія па меры свайго ўмацавання патрабавала шмат воску для вытворчасці свечак.

Як промысел пчалярства існавала яшчэ ў часы першабытнаабшчыннага ладу. Першапачатковай і самай працяглай формай пчалярства было бортніцтва. Бортніцтва — гэта ўтрыманне і развядзенне пчол у натуральных і штучных дуплах жывых дрэў. Борць — гэта жывое дрэва з натуральным або штучным дуплом, якое заселена пчоламі. У адпа-

веднасці са звычайным правам асоба, якая знайшла ў лесе борць, магла аб'явіць яго сваёй уласнасцю. Для гэтага неабходна было паставіць на дрэве своеасаблівы знак, так званая знамя. Звычайна такія бортныя знакі былі ў выглядзе спецыяльнага кляйма — прамых ці крывых рысак, дужак, кольцаў, трохвугольнікаў і г.д. (рыс. 46). Некаторыя даследчыкі лічаць, што гербы некаторых дваранскіх радоў паходзяць ад першапачатковых борткіх знакаў.

У IX—XIII стст. амаль кожная сялянская сям'я на Беларусі мела ў лесе свае борці і стойлы. Стойла — гэта дрэва, на якім сяляне ставілі адну ці некалькі калод для развядзення пчол. Пчол сяляне паважліва называлі Божай мухай. За карыстанне борцямі сяляне плацілі невялікі натуральны аброк мёдам. Дрэвы, на якіх вадзіліся пчолы, карысталіся ў сялян вялікай павагай і рубіць іх лічылася вялікім грахом.

Аб штучным развядзенні пчол пісьмовыя крыніцы пачынаюць паведамляць з XIII ст., але ў працах арабскага пісьменніка X ст. Ібн-Руста можна знайсці звесткі аб тым, што ўсходнія славяне яшчэ ў X ст. выраблялі з дрэва калоды і падвешвалі іх на дрэва.

Старажытнае бортніцтва сваімі каранямі паходзіць ад дзікага пчалярства і ў сваім развіцці прайшло чатыры асноўныя этапы: 1) ахова і догляд дзікіх лясных пчол у натуральных дуплах, якія пчолы засялялі самі, без дапамогі чалавека; 2) ахова і догляд пчол у натуральных дуплах, якія загадзя былі падрыхтаваны чалавекам, напрыклад ачышчаны і г.д.; 3) развядзенне пчол у штучных дуплах; 4) развядзенне пчол у калодах, якія прывешваліся ў лесе да дрэў. Найбольшага росквіту бортніцтва дасягнула ў класічны перыяд свайго развіцця — VIII—XVII стст.

Развіццю бортніцтва на Беларусі вельмі спрыяла наяўнасць вялікіх змешаных лясных масіваў, парослых ліпай, верасам, маліннікам, чарнічнікам і іншымі меданоснымі дрэвамі і травамі. Бортніцтвам займаліся ва ўсіх кутках Старажытнай Беларусі. В.Концкі, аўтар выдадзенай у 1612 г. у Рэчы Паспалітай кнігі "Навука аб пчолах", якая стала першай у свеце навукова-метадычнай працай аб пчалярстве, адзначаў, што Белая Русь славіла многімі багаццямі, у тым ліку і "пчоламі, шчодрымі на мёд, не абдзелена". Пчалярская лексіка трывала замацавалася ў назвах многіх населеных пунктаў Беларусі, а таксама ў гербах г. Ігумен і Клімавічы.

Пастаянны попыт на мёд, воск станоўча ўплываў на развіццё бортніцтва. У IX—XIII стст. удасканалеваліся

тэхніка вырабу борцяў, спосабы прываблівання і догляду пчол, бортныя прылады працы. Абагачаўся гістарычны вопыт пчалярства, паглыбляліся тэарэтычныя і практычныя веды, фарміраваліся звычаі і традыцыі бортніцтва. У гэты перыяд узнікла бортнае права, спачатку звычайнае, а потым і пісанае. У вядомым юрыдычным помніку XI ст., "Рускай праўдзе", аб бортніцтве гаворыцца як аб старажытным занятку насельніцтва, вызначаюцца нормы крымінальнай адказнасці за бортныя злачынствы: "Аже сукрадець борть, то 12 гривни", "Аже рознаменаець борть, то 12 гривни", гэта значыць за крадзеж і знішчэнне знакаў уладальнікаў борцяў спаганяўся такі ж штраф, як за забойства халопа. За падпал борці злачынца чакала выгнанне. У Польшчы пісанае бортнае права пачало дзейнічаць значна пазней, толькі ў XIV ст.

Адначасова з заканадаўчымі актамі па ахове бортніцтва існавала і звычайнае права, якое ў аддаленых пунктах Беларусі было больш эфектыўным. Парушаць нормы звычайнага права мала хто адважваўся, бо крадзеж мёду лічыўся такім жа цяжкім злачынствам, як і забойства. Мянушка "пчаладзёр" на ўсё жыццё ганьбіла злодзея і ставіла яго па-за межамі сялянскай абшчыны. Яго судзіў сялянскі абшчынны суд, або "копны суд", які быў строгім, хуткім, але, па агульным прызнанні, справядлівым. Суд збіраўся ці на ўскрайку лесу, ці на скрыжаванні дарог і яго прыгаворы, нават смяротныя, абскарджанню не падлягалі і адразу пасля прыняцця рашэння прыводзіліся ў выкананне. Аб вялікім значэнні бортніцтва для насельніцтва Беларусі сведчыць той факт, што нават у XVIII ст. за крадзеж пчол і мёду сялянскі суд прыгаворваў сялян да смяротнай кары праз павешанне.

У IX—XIII стст. пачынаюць узнікаць брацтвы бортнікаў, якія спачатку ахоплівалі гараджан і дробных феодалаў, а потым і сялян. Як і брацтвы рыбаловаў, яны таксама групаваліся спачатку вакол царквы і манастыроў. Калектыўнае валоданне пчоламі называлася сябрынай, а бортнікі, якія ўваходзілі ў яе склад, называлі сябе не толькі сябрамі, але і братамі. У XI ст. сярод княскіх слуг з'яўляюцца бортнікі, якія вызваляюцца ад цягла і шэрага іншых павіннасцяў.

Бортніцтва, як і іншыя гаспадарчыя заняткі, патрабавала спецыяльных прылад працы. Борці выдзёўбвалі задоўга да раення пчол. Уладкаваўшыся з дапамогай лазіва на дрэве, бортнік сякерай з шырокім лязом пачынаў выдзёўбваць борць. Гэта была надзвычай марудная і цяжкая праца, і на выраб адной борці, калі працаваць цэлы дзень, патрабавалася два тыдні. Камера борці выдзёўбва-

лася пешняй, прамым сагнутым лыжачкай лязом на доўгім тронку. Уся праца вялася праз вузкую прамавугольную адтуліну, адкуль потым даставалі мёд. Борць высякалі з сонечнага і зацішнага боку. Адтуліна закрывалася дубовым брусам з невялікай шчылінай для пчол.

Камера борці падзялялася на тры часткі: галаву, дзе знаходзіўся рой, сярэдзіну, дзе знаходзіліся соты, дно, куды пры неабходнасці ставілі падкормку, у сярэдзіне борці — драўляную грабёнку для сотаў. Вярхушка дрэва ссякалася і прыкрывалася ад дажджу дэярнам або каменем. Такое дрэва хутчэй расло ў таўшчыню і было больш устойлівым супраць ветру. У адным дрэве магло быць дзве борці, у такім разе яго называлі блізняк, калі тры — матка або каралева.

Для прываблівання пчол у новую борць яе апырсквалі духмяным настоем з кветак і травы, акурвалі верасам, клалі кавалачак сотаў.

Борць трэба было захоўваць ад шматлікіх ворагаў: мядзведзяў, куніц, мурашак. Асабліва вялікую шкоду прыносілі мядзведзі, якія нават на слых адрознівалі поўную борць ад пустой. Ад мядзведзяў майстравалі розныя прыстасаванні — памосты вакол борцяў, забітыя ў дрэва вострыя лязы, самастрэлы. Ад мурашак бараніліся з дапамогай намочаных у дзёгці або смале жгутоў.

Перад зборам мёду, як правіла, апрадалі чыстае адзенне і старанна мыліся. Калі бортнік нёс ці вёз мед дамоў, ён лічыў сваім абавязкам пачаставаць ім кожнага, хто сустракаўся яму ў лесе.

Мёд звычайна збіралі ў канцы жніўня. Колькасць мёду вызначалі з дапамогай прутка, а потым выразалі соты і складвалі іх у лазбень — лубяную пасуду з палатняным дном і канаплянай почапкай. На зіму пчолам пакідалі "на 1,5—2 пальцы" меду, якога пры зацяжной зіме не хапала. У сярэднім з борці бралі да пуда мёду, а ў добрыя гады — і два.

На Беларусі борці дайшлі да нашага часу ў адзінкавых выпадках. А дрэў з пустымі борцямі захавалася шмат. Не ўсе яны сведкі IX—XIII стст., але ў 3 км ад в. Рашэтнікі Рэчыцкага раёна Гомельскай вобласці стаіць магутны дуб з таямнічым, магчыма яшчэ язычніцкім, імем "Мінтус". На яго таўшчэзным, у тры абхваты ствале відаць старажытны знак гаспадара борці.

У X—XI ст. на змену борці паступова пачынае прыходзіць калода, якая адзначала надыход новай формы культурнага пчалярства. Працяглы час бортніцтва і калод-

нае пчалярства суіснавалі, і толькі ў XVIII ст. калода паўсюдна выціскае борць.

Першы калодны вулей быў нічым іншым, як выпілаванай з паваленага ветрам дрэва борцю. Слова "калода" замацавалася не адразу, спачатку такую выпілаваную борць, калі меркаваць па "Рускай праўдзе", называлі "олек", па-сучаснаму "вулік". Калоднае пчалярства яшчэ працяглы час заставалася лясным, і толькі пазней сяляне пачалі іх устанаўліваць на сваіх сядзібах. Канструкцыйна калоды адрозніваліся ад борці толькі тым, што мелі накрывку з яловай кары, якую прыціскалі каменнем. Таму доўгі час калоднае пчалярства працягвала называцца бортніцтвам. Гэта было абумоўлена тым, што выраб калоды, спосаб догляду пчол, прылады і прыстасаванні, тэрміналогія заставаліся ранейшымі.

Па спосабах размяшчэння калод адносна зямлі вертыкальна ці гарызантальна яны называліся стаякамі або лежкамі. Устанаўлівалі іх як на зямлі, так і на вышыні. Устанаўленне калод на вышыні ўзбагаціла пчалярства новымі прыладамі працы. З'явіліся прыстасаванні для пад'ёму цяжкіх калод на дрэвы.

Бортны промысел быў даволі небяспечным, бо выпадкі, калі бортнікі зрываліся з дрэва і разбіваліся, былі ў той час даволі частай з'явай.

Падагульняючы сказанае, неабходна адзначыць, што бортны промысел на Беларусі ў IX—XIII стст. меў шырокае распаўсюджванне, адыгрываў вялікую ролю ў гаспадарчым жыцці, станоўча паўплываў на развіццё гандлю і таварна-грашовых адносін.

Акрамя збіральніцтва, рыбалоўства, паляўніцтва насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. займалася лесахімічнымі промысламі. Да гэтых промыслаў адносіліся гонка дзёгцю, смолакурэнне, выпальванне вугалю, выварка паташу. Прадукты гэтых промыслаў адыгрывалі важнае значэнне ў гаспадарчым жыцці Старажытнай Беларусі, яны ў вялікай колькасці пастаўляліся на рынак.

Асабліва пашыраным было смолакурэнне. Смалу ўжывалі для прасмольвання рыбацкіх сетак, чоўнаў, лодак, іншых рачных суднаў, канатаў, выкарыстоўвалі ў ваеннай справе. Полацкія купцы ў значным аб'ёме вывозілі смалу па Заходняй Дзвіне праз Рыгу ў гарады нямецкай Ганзы.

Каштоўным таварам з'яўляўся паташ. Ён быў неабходны для мыцця воўны, адбелвання і фарбавання тканін, ачысткі сукна, прымяняўся для мыла- і шкловарэння, прыгатавання

фаянсавай палівы. Ужывалі паташ і ў фармацэўтыцы, у кандытарскай вытворчасці. Шмат паташу вывозілі за мяжу.

Дзёгаць выкарыстоўвалі для змазкі калёсных восяў, у гарбарнай справе, народнай медыцыне. Вугаль знаходзіў прымяненне ў вытворчасці жалеза і кавальскай справе. Гэтыя лесахімічныя промыслы існавалі на Беларусі са старажытных часоў і да другой паловы XIX ст., калі смала і дзёгаць былі заменены прадуктамі нафтаперапрацоўкі, паташ — рознамі содамі і кіслотамі, драўняны вугаль — каменным.

Тэхналогія лесахімічных промыслаў патрабавала значных ведаў і навыкаў. Так, насельніцтву Беларусі ў IX—XIII стст. былі вядомы некалькі спосабаў смолакурэння. Найбольш старажытны — ямны, або майданны, спосаб. На сухім узгорку — майдане або над ярам капалі вялікую конусападобную яму. Яе бакі абмазвалі глінай або высіцалі бяростамі, лубам або дранкай. Унізе рабілі адтуліну, праз якую смала сцякала ў прыёмнік — бочку.

Смалу выкурвалі з карчоў старых хвойных дрэў, з якіх лепшымі лічыліся тыя, што некалькі гадоў праляжалі ў зямлі. Прасушаныя пні і карчы калолі на кавалкі, так званыя смаляк даўжынёй каля 1 м, звозілі да майдана і спачатку складвалі ў штабелі. Потым асмол укладвалі ў яму, зверху накрывалі саломай, імхом, дзёрнам, зямлёй і трамбавалі лапатай. Унізе капца рабілі адтуліны для падпальвання смаляка, а калі сыравіна разгаралася, гэтыя адтуліны закрывалі. Старажытныя смалакуры рэгулявалі гарэнне і пільна сачылі, каб накрывка майдана не мела трэшчын і каб унутр не паступала паветра. Асмол тлеў без доступу паветра каля тыдня, і ў выніку такой сухой перагонкі дрэва выдзялялася смала, якую збіралі ў бочкі. У зашпунтаваных бочках смалу адпраўлялі на продаж. Пабочным прадуктам гэтага промыслу быў вугаль, які выкарыстоўваўся ў кузнях.

Дзёгаць таксама атрымлівалі шляхам сухой перагонкі бяросты ў ямах-майданах або вогнішчах. Але найбольш пашыраным быў спосаб атрымання дзёгцю ў вялікіх гліняных гаршках, якія мелі адтуліны ў дне. Іх уладкоўвалі на паверхні зямлі і напаўнялі бярозавай карой. Гаршкі зверху абмазвалі глінай, абкладвалі дрэвамі і запальвалі. Бяроства тлела без доступу паветра, і дзёгаць па драўляным жолабе сцякаў у бочку або кадку. Такі самацужны спосаб атрымання дзёгцю для свайго ўжытку і на продаж практыкаваўся сялянамі Беларусі да сярэдзіны XIX ст.

Найбольш старажытны з лесахімічных промыслаў — выпальванне вугалю з дрэва, пераважна з дуба, ясеня,

бязозы, граба, сасны. лепшым лічыўся дубовы вугаль. Сыравіну нарыхтоўвалі ў сакавіку — красавіку, у верасні — кастрычніку палілі вугаль, а зімой на снях яго вывозілі з лесу. У невялікай колькасці вугаль для сваіх патрэб выраблялі і кавалі.

Асноўным спосабам выпальвання вугалю ў IX—XIII стст. быў кастровы. Па спосабе ўкладкі дроў кастры падзяляліся на стаячыя і ляжачыя. Нягледзячы на тое, што апошнія былі больш вялікімі, перавагалі стаячыя кастры. У такіх кастрах паленні даўжынёй каля 1 м ставілі стаўма шчыльна адно да другога ў некалькі ярусаў, а потым накрывалі дзёрнам і зямлёй. Доступ паветра рэгулявалі з дапамогай адтулін. Калі дровы згаралі, кучу засыпалі зямлёй і праз 2—3 сутак разграбалі вогнішча і даставалі вугаль. Працягласць выпальвання вуглю складала ў сярэднім 1—2 тыдні.

Паташ — аналаг і папярэднік соды — атрымлівалі з расліннага попелу. Гэта шчолачная соль у выглядзе парашку белага колеру, якая лёгка раствараецца ў вадзе. Слова "паташ" галандскага паходжання і азначае "гаршковы попель". Аднымі з першых у Еўропе паташ пачалі вырабляць прусы, у VII ст. яго выраблялі палякі. Канкрэтнай даты пачатку выраблення паташу на тэрыторыі Беларусі ўстанавіць немагчыма, але ў IX—XIII стст. яго вытворчасць была распаўсюджана сярод насельніцтва і Старажытнай Беларусі.

Тэхналагічны працэс у вытворчасці паташу ўключаў наступныя аперацыі: атрыманне попелу, вышчалочванне яго з дапамогай вады ў бочках, кадках ці карытах, выпарванне шчолаку ў гаршках, а потым ачыстка паташу ў печы. Такая тэхналогія захавалася на Палессі амаль да пачатку XX ст.

Важным промыслам насельніцтва Беларусі ў IX—XIII стст. была нарыхтоўка драўніны. Драўніна была асноўным будаўнічым матэрыялам, сыравінай для вырабу транспартных сродкаў, прылад працы, мэблі, пасуды, прымянялася для ацяплення і асвятлення жылля. Вырабы з драўніны пастаўляліся на ўнутраны і знешні рынак. Нарыхтоўвалі драўніну з розных парод дрэў, бо большасць лясоў Старажытнай Беларусі былі змешанымі. Перавагалі елка, бяроза, асіна, белая альха, больш рэдкімі былі сасна, дуб, клён, ліпа, чорная альха, на супясчаных і пясчаных глебах раслі сасновыя бары. Не будзе памылкай выказаць меркаванне, што большасць тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст. была пакрыта лесам, што сучасныя лясныя масівы — толькі рэшткі тых вялікіх непраходных лясоў, якія былі

ў той час не толькі надзейнай аховай межаў асобных княстваў і зямель, але і невычарпальнай крыніцай для нарыхтоўкі драўніны.

Працэс нарыхтоўкі драўніны меў пэўную паслядоўнасць. Спачатку дрэвы валілі, потым абцярэблівалі сучча, здымалі кару і рассякалі яго на часткі. Усё гэта рабілі ў той час толькі сякарай. Нарыхтоўвалі два віды драўніны — будаўнічыя матэрыялы і дровы. З будаўнічых матэрыялаў выраблялі карабельныя брусy, сваі, бэлькі, сякарай выраблялі і дошкі.

Нарыхтоўвалі вялікую колькасць бандарнай клёпкі. Дубовая, сасновая, яловая, асінавая клёпка ў вялікай колькасці патрабавалася бондарам у вытворчасці бочак, кадак і г.д. Дубовая клёпка карысталася значным попытам за мяжой.

Падрыхтаваныя лесаматэрыялы вывозілі зімой, калі былі даступнымі нават балоцістыя месцы. Зімой вывозілі на санях з падсанкамі, ранней вясной і ўвосень — на колах, а таксама волакам.

Нарыхтаваны лес вывозілі на сплаўныя прыстані, дзе з дапамогай спецыяльнага молата на лес ставілі кляймо з прозвішчам купца. Вясной па Вісле лес сплаўлялі ў Польшчу, па Нёману — у Германію, па Заходняй Дзвіне — у Рыгу, а потым у Англію і Галандыю. Сплаў леса ў плытах быў добра вядомы на Беларусі ўжо ў XII—XIII стст.

Такім чынам, промыслы насельніцтва Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст., хоць і страцілі сваё былое значэнне, сталі другараднымі заняткамі, але адыгрывалі значную ролю ў эканамічным жыцці. Калі асноўныя галіны эканомікі Беларусі таго часу — сельская гаспадарка, рамяство і гандаль — у асноўных рысах зрабілі крок наперад, дасягнулі параўнальна высокага ўзроўню, які быў уласцівы і наступным стагоддзям, то дапаможныя галіны — збіральніцтва, рыбалоўства, паляўніцтва, бортніцтва і інш. — захавалі ў гэты час шмат архаічных рысаў. Але, нягледзячы на гэта, промыслы пастаўлялі на ўнутраны і знешні рынак шмат таварнай прадукцыі і ў цэлым былі важнай перадумовай для развіцця гандлю і грашовых адносін на Беларусі ў IX—XIII стст.

Пытанні для паўтарэння

1. Дайце характарыстыку збіральніцтву і вызначце яго характэрныя асаблівасці.

2. Якія прылады працы рыбацова IX—XIII стст. ведаеце Вы? Апішыце іх.
3. Назавіце віды рыб, якія вадзіліся ў той час на Беларусі.
4. У чым прыныповае адрозненне паляўніцтва як промыслу IX—XIII стст. ад папярэдняга перыяду?
5. Апішыце віды лясных звяроў і прылады для палявання на іх у той час. У чым была перавага самаловаў?
6. Выдзеліце асноўныя этапы ў развіцці старажытнага бортніцтва.
7. У чым адрозненне заканадаўчых актаў па ахове бортніцтва і звычайнага права?
8. Дайце вызначэнне і апішыце сутнасць лесахімічных промыслаў на Беларусі ў IX—XIII стст.
9. Ці аказвалі становачы ўплыў промыслы на развіццё гандлю? Калі так, тады асвятліце механізм такога ўздзеяння.

Літаратура

1. *Алексеев Л.В.* Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.
2. *Буракоўскі Н.І.* Лесахімічныя промыслы // Беларусь. Прамысловыя і рамесныя заняткі. Мн., 1995. Т. 1
3. *Гуревич В.Д.* Сельское хозяйство и промыслы древнерусского Новогрудка // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М., 1965. Вып. 104.
4. *Гусоўскі М.* Песня пра зубра. Мн., 1981.
5. *Данилевич В.Е.* Очерк по истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1986.
6. *Довнар-Запольский М.В.* Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия. Киев, 1891.
7. *Довнар-Запольский М.В.* История русского народного хозяйства. Киев, 1911.
8. *Загорульский Э.М.* Древний Минск. Мн., 1963.
9. *Загорульский Э.М.* Древняя история Белоруссии. Мн., 1977.
10. *Куза Г.Е.* Рыбный промысел в Древней Руси // Материалы XIII конференции Института археологии АН УССР. Киев, 1972.
11. *Меховский М.* Трактат о двух Сарматиях. М.;Л., 1936.
12. *Сапунов А.* Река Западная Двина. Историко-географический обзор. Витебск, 1893.
13. *Татур Г.Х.* Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и ее археологическое значение. Мн., 1892.
14. *Третьяков П.Н.* Сельское хозяйство и промыслы // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.;Л., 1948.
15. *Цярохін С.Ф.* Збіральніцтва // Беларусь. Прамысловыя і рамесныя заняткі. Мн., 1995. Т. 1.
16. *Цярохін С.Ф.* Паляўніцтва // Беларусь. Прамысловыя і рамесныя заняткі. Мн., 1995. Т. 1.
17. *Цярохін С.Ф.* Пчалярства // Беларусь. Прамысловыя і рамесныя заняткі. Мн., 1995. Т. 1.
18. *Цярохін С.Ф.* Рыбалоўства // Беларусь. Прамысловыя і рамесныя заняткі. Мн., 1995. Т. 1.
19. *Штыхов Г.В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). Мн., 1978.
20. *Штыхов Г.В.* Древний Полоцк. IX—XIII вв. Мн., 1975.

РАЗВІЦЦЁ ГАНДЛЮ НА БЕЛАРУСІ Ў IX—XIII стст.

2.1. СТАН УНУТРАНАГА ГАНДЛЮ

Унутраны гандаль Беларусі ў IX—XIII стст. адносіцца да найменш даследаваных бакоў эканамічнай дзейнасці насельніцтва. Між тым унутраны гандаль, тавараабмен паміж горадам і вёскай, асобнымі рэгіёнамі, а таксама сялянскімі абшчынамі з'яўляецца важным паказчыкам эканамічнага развіцця, адлюстраваннем ступені падзелу працы і трываласці гаспадарчых сувязяў.

Вывучэнне стану сельскагаспадарчай вытворчасці, рамяства і промыслаў на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст. дазваляе зрабіць вывад аб тым, што параўнальна высокі для таго часу ўзровень развіцця гэтых галін народнай гаспадаркі станоўча паўплываў на развіццё тавараабмену і ўнутранага гандлю, стаў асновай развіцця гандлёвых і грашовых адносін, нягледзячы нават на тое, што старажытная беларуская вёска жыла ў той час натуральнай гаспадаркай, што абумовіла існаванне мноства невялікіх, замкнутых, адасобленых і самастойных сялянскіх абшчын. Падстаў для такой адасобленасці і самастойнасці было шмат, але галоўная — існаванне сялянскага рамяства, якое хаця і задавальняла асноўныя патрэбы абшчыны, але не ўсе, асабліва ў якасных прыладах працы. Таму ва ўмовах панавання натуральнай гаспадаркі жыццё ўладна патрабавала ўзнікнення тавараабмену спачатку паміж абшчынамі, а потым паміж вёскай, горадам і асобнымі рэгіёнамі.

Даныя археалагічных даследаванняў, пісьмовых крыніц больш позняга часу, этнаграфічных матэрыялаў даюць усе падставы зрабіць вывад аб тым, што ўнутраны гандаль, развіццё якога непасрэдна было звязана з развіццём земляробства, жывёлагадоўлі, рамяства і промыслаў, перажываў на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст. пэўны ўздым. У той час на гандлёвых плошчах Полацка, Турава, Друцка, Мінска, Віцебска, Навагародка і іншых старажытных беларускіх гарадоў можна было шмат чаго купіць. Так, напрыклад, можна было купіць палонных рабоў, апрануць іх або ўзброіць, пасадзіць на коней або колы ці ў човен, прыдбаць будаўнічыя матэрыялы і наняць майстроў, каб збудаваць

дом, апрануцца ў сукно або кітайскі шоўк, папіць рабінавай медавухі і закусіць рыбай і пірагамі.

Асноўнымі фактарамі, якія стымулявалі развіццё ўнутранага гандлю, былі наступныя: 1) грамадскі падзел працы; 2) аддзяленне рамяства ад земляробства; 3) рост гарадоў і гарадскога насельніцтва; 4) назапашванне лішкаў прадукцыі ў выніку сельскагаспадарчай, рамеснай дзейнасці і заняткаў промысламі. У развіцці гандлю былі зацікаўлены ўсе слаі грамадства.

Для аналізу стану ўнутранага гандлю Старажытнай Беларусі вялікае значэнне мае вывучэнне такога важнага элемента ўнутраных гандлёвых сувязяў, як тавараабмен паміж вёскамі і сельскімі абшчынамі.

Заняткі земляробствам і жывёлагадоўляй у кожнай сялянскай сям'і спалучаліся з разнастайнай рамеснай дзейнасцю па вытворчасці простых відаў адзення, драўлянай і глінянай пасуды, неабходнага гаспадарчага інвентару і прылад працы. Аднак розныя віды сельскага рамяства не аднолькава ўплывалі на развіццё тавараабмену на вёсцы. Нават калі вясковыя бондары і ганчары забяспечвалі сваёй прадукцыяй свае вёскі ці нават некалькі вёсак адной сельскай абшчыны, іх прадукцыя наўрад ці выходзіла за межы адной абшчыны. Тавараабмену садзейнічала толькі яго суседства з кірмашамі, што ўплывала на масавы выраб драўлянай і глінянай пасуды і яе якасць.

Першым сельскім рамяством, якое пачало падрываць натуральны характар сельскай гаспадаркі і садзейнічаць паглыбленню тавараабмену паміж сельскімі абшчынамі, былі кавальскае рамяство і вытворчасць металу. Чаму менавіта так? Па-першае, не кожнае паселішча на Беларусі мела ў той час свае домніцы і кузні. Па-другое, складанасць тэхналогіі выплаўкі жалеза з руды і кавальскай справы даўно ўжо патрабавала ад рамесніка зрабіць гэты занятак асноўным для атрымання сродкаў існавання.

Улічваючы, што не ў кожным паселішчы Старажытнай Беларусі былі домніцы і кузні, навукоўцы падлічылі, што кожная з іх абслугоўвала раён радыусам у 5—15 км, ці 10—30 км у папярочніку. Выходзіць, што паміж кавалём і навакольнымі сялянамі існаваў тавараабмен. У якіх формах існаваў гэты абмен, сказаць сёння цяжка, але можна меркаваць, што сельскі каваль, які меў пэўны запас металу, выкоўваў тую ці іншую рэч на заказ. Хутчэй за ўсё разлік паміж майстрамі і заказчыкамі адбываўся на кузні. Пры панаванні ў той час натуральнай рэнты мог быць хутчэй за

ўсё разлік па самай простае формуле тавараабмену тавар — тавар, калі каваль за сваю працу атрымліваў збожжа, мяса, рыбу, мёд, абутак, тканіну, пасуду, скуру і г.д.

Наральнікі, акоўкі для лапат, сякеры, нажы, косы, сярпы, наканечнікі для стрэлаў, цвікі, абручы, рыба-лоўныя кручкі, астрогі і шмат іншых вырабаў кавалёў з'яўляліся прадметам тавараабмену і пападалі ў сялянскую гаспадарку з кузняў, якія ў мностве былі раскіданы па ўсёй Беларусі. Толькі на тэрыторыі Полацкага княства, дзе было праведзена шырокае археалагічнае даследаванне, знаходзілася каля 250 кузняў.

Археалагі знаходзяць вырабы старажытных беларускіх ювеліраў з бронзы, медзі, золата, серабра і шкла, якія вырабляліся шляхам адліўкі ў гліняных ліцейных формачках. Асаблівасцю такога працэсу з'яўляецца тое, што ўсе тыя вырабы, якія адліваліся з адной формы, былі абсалютна аднолькавыя. Калі старанна параўнаць такія аднатыпныя вырабы, то можна вызначыць тыя, якія належалі аднаму майстру. Пры ўсёй недастатковасці, адноснасці і непаўнаце археалагічных даных вызначэнне прадукцыі аднаго майстра і асабліва рэгіёнаў яе распаўсюджвання мае надзвычай важнае значэнне для вывучэння ўнутранага абмену і гандлю Старажытнай Беларусі.

Так, значная колькасць жаночых ювелірных упрыгажэнняў, напрыклад скроневых кольцаў, шкляных бранзалетаў, выраблялася мясцовымі майстрамі ў многіх старажытных беларускіх гарадах, а разыходзіліся яны на значную адлегласць ад іх. Полацкія шкляныя бранзалеты даходзілі да Мінска, Турава, Пінска і іншых гарадоў. Шырокі дыяпазон распаўсюджвання быў у пацерак, спражак для рамянёў, нацельных крыжыкаў і іншых вырабаў.

Аднак для таго каб наблізіць да рамесніка далёкага пакупніка, які знаходзіўся ад яго на сотні і нават тысячы кіламетраў, неабходны былі пасрэднікі. Такімі пасрэднікамі сталі дробнарознічныя гандляры. Дробнарознічным гандлярам, якія распаўсюджвалі дробныя рэчы, у тым ліку жаночыя упрыгажэнні, не перашкаджалі шматлікія мытні, якія ўводзіліся ў той час полацкімі, тураўскімі, мінскімі, віцебскімі, слупскімі, навагародскімі князямі на межах сваіх княстваў. Калі купцам з вялікай партыяй тавараў было цяжка пазбегнуць пошліны, то купцам з дробнай партыяй тавараў было даволі лёгка абысці ўсе перашкоды і звязаць паміж сабой розныя рэгіёны Старажытнай Беларусі, якія былі падзелены ў IX—XIII стст. шматлікімі феадальнымі і

мыгнымі перагародкамі. Акрамя таго, дробнарознічныя тавары не абмяжоўваліся тымі землямі, якія былі бліжэй да існуючых гандлёвых шляхоў, а прасочваліся амаль ва ўсе куткі старажытных княстваў і зямель Беларусі.

Шляхі гэтых дробнарознічных купцоў абрываліся ля межаў тэрыторыі сучаснай Беларусі. Хутчэй за ўсё сказвалася дрэннае валоданне мовамі прыбалтыйскіх плямёнаў, ды і рабаванні мясцовага насельніцтва былі даволі сур'ёзнай перашкодай для такіх гандляроў. Купцоў з буйнымі партыямі тавараў, якія хадзілі вялікімі караванамі з узброенай аховай і ў суправаджэнні мясцовых купцоў-пасрэднікаў, такія перашкоды не прыпынялі.

Наяўнасць у IX—XIII стст. на тэрыторыі княстваў і зямель Старажытнай Беларусі дробнарознічных купцоў, якіх у будучым сталі называць "карабейнікі", не выключала і такой важнай формы ўнутранага гандлю, як кірмаш. Вандроўныя гандляры, якія з'яўляліся ў населеным пункце, як правіла, каля царквы, адразу прыцягвалі да сябе жыхароў. Да іх сцякаліся і жыхары бліжэйшых вёсак. Такі гандаль быў ужо зачаткам кірмашу.

Падводзячы вынікі развіцця гандлёвых сувязяў вёскі, неабходна адзначыць, што яны хоць і падрывалі натуральны характар сялянскай гаспадаркі, але ў цэлым істотна яго не парушалі. У агульнай масе вырабаў, якія набываліся сялянамі Беларусі за межамі сваёй хатняй гаспадаркі, доля рэчаў заездных купцоў была ў цэлым нязначнай.

Неабходна таксама адзначыць і тое, што заморскія тавары ў вёску амаль не пападалі за выключэннем некаторых арабскіх і заходнееўрапейскіх манет і ўпрыгажэнняў. Больш значны ўдзел у старажытным абмене, чым сяляне, прымалі рамеснікі па апрацоўцы металаў, якім трэба было купляць жалеза, серабро, медзь, волава, свінец.

Не простымі былі таварныя ўзаемаадносіны феадальна залежных сялян і рамеснікаў з феадальнай вотчынай гаспадаркай. Гаспадарка феадальна залежных сялян вымушана была забяспечваць феадальную вотчыну ўсімі вынікамі сваёй гаспадарчай дзейнасці. Аднак і сельскія рамеснікі таксама павінны былі плаціць федалу натуральны аброк. Даволі частай з'явай таго часу былі выпадкі, калі некаторыя феодальны назапашвалі столькі жалезных вырабаў, што ў якасці трафея ваенныя атрады не заўсёды маглі іх забраць з сабой. Існуе меркаванне, што з дапамогай такіх назапашванняў жалезных вырабаў феодальны імкнуліся адыгрываць больш актыўную ролю ў абмене паміж рамеснікамі і сялянамі, каб

выкарыстаць рамесную прадукцыю як дадатковы сродак запрыгоньвання сялян, якія заўсёды адчувалі вострую патрэбу ў металічных прыладах працы.

У цэлым феадальная вотчинная гаспадарка адмоўна ўплывала на развіццё ўнутранага рынку. Сельскагаспадарчая прадукцыя не выменьвалася, а захоплівалася ў выглядзе рэнты. Таму вотчинная гаспадарка не садзейнічала развіццю ўнутранага рынку, а кансервала натуральную гаспадарку, якая на шмат гадоў стала трывалай базай феадальных адносін на Беларусі.

У супрацьлегласць вотчиннай гарадская гаспадарка станоўча ўплывала на развіццё ўнутранага рынку, яна была адзіным месцам разлажэння натуральнай, безабменнай гаспадаркі. Нягледзячы на тое, што і ў гарадах Беларусі ў IX—XIII стст. меліся даволі значныя феадальныя элементы (рамеснікі-халопы, чэлядзь нявольная, пачынаюць фарміравацца зачаткі будучых прыватнаўласніцкіх гарадоў), яны ўраўнаважваліся рамесным пасадам, свабоднай дружнай, замежнымі купцамі, воінамі, пасламі, духавенствам і г.д. Патрэбы гэтага насельніцтва не заўсёды задавальняліся асабістай вотчиннай гаспадаркай князёў, баяр і манастыроў.

Развіццё рамяства і гандлю прыводзіла да росту попыту ў гарадах на прадукты харчавання, чаго ўвогуле не ведала вотчына. У феадальна-вотчиннай гаспадарцы прадукты харчавання пастаўляліся сялянамі без абмену. Пісьмовыя крыніцы таго часу, у прыватнасці "Руская праўда", сведчаць аб тым, што на гарадскіх базарах можна было купіць мяса, мёд, соль, пшаніцу, жыта, проса, авёс, хмель, агародніну, рыбу, малако, печаны хлеб, сыр, масла і іншыя прадукты.

З'яўленне на гарадскіх рынках прадуктаў харчавання гаворыць аб тым, што навакольныя сялянскія гаспадаркі, магчыма разам з феадальнымі вотчиннымі, паступова ўцягваліся ў таварна-грашовыя адносіны. На гарадскіх гаргах можна было набыць коней, кароў, авечак, свіней, коз, гусей, кур, качак. Для хатняй жывёлы можна было набыць сена, купіць дровы. Усё гэта ўказвае на існаванне ўнутранага рынку, на гандлёвыя сувязі паміж горадамі і вёскай.

На гарадскія таргі паступалі і вырабы сельскіх рамеснікаў. У XI—XIII стст. было звычайнай справай, калі жыхары навакольных вёсак везлі ў Полацк, Віцебск, Мінск, Пінск, Навагародак, Бярэсце вазы гаршкоў, жбаноў, місак і іншай глінянай пасуды на продаж. Вясковыя бондары, якія, як і ганчары, больш другіх сельскіх рамеснікаў былі звязаны з земляробствам, таксама пастаўлялі таварную

прадукцыю. Удзел сялян у гарадскім гандлі пацвярджаецца і данымі старажытных летапісаў, якія пішуць аб "мужи и колы", гэта значыць аб сялянах, якія гандлююць з вазоў.

Акрамя вясковай прадукцыі на гарадскія таргі паступала прадукцыя і гарадскіх рамеснікаў, якія ў IX—XIII стст. усё больш і больш пераходзілі ад працы на заказ да працы на рынках. У гэты перыяд пачынаюць выпрацоўвацца стандарты прадукцыі, спецыяльныя тэхнічныя прыёмы забеспячэння масавага выпуску і зніжэння сабекошту прадукцыі. Сярод іх — нарыхтоўка паўфабрыкатаў, пераход да каменных ліцейных формаў, больш шырокае выкарыстанне літых вырабаў і г.д. На гарадскіх таргах можна было купіць футры, адзенне, абутак, тканіны, зброю. На берагах рэк гандлявалі рачнымі суднамі. У гады эпідэміі чумы, халеры або воспы на гарадскіх базарах гандлявалі і трунамі.

Усе гэтыя даныя ўзяты з рэдкіх успамінаў старажытных пісьмовых крыніц. Даследаванні беларускіх археолагаў дапаўняюць спіс рамеснікаў, якія пастаўлялі свае вырабы на продаж, яшчэ дзесяткамі назваў. Дастаткова нагадаць, што ў буйных гарадах Беларусі, асабліва ў Полацку, Віцебску, Тураве, Мінску, у XII—XIII стст. існавала больш за 40 розных рамесных спецыяльнасцяў, якія былі асноўнымі пастаўшчыкамі тавараў на гарадскі рынак.

Вызвае цікавасць пытанне аб раёне збыту прадукцыі гарадскога рамесніка. Навукоўцы прыйшлі да высновы, што ў сярэднім раён збыту прадукцыі рамеснікаў буйнога горада ў IX—XIII стст. быў у межах 150—450 км, што значна перавышала раён збыту прадукцыі сельскіх рамеснікаў. Але трэба мець на ўвазе, што ў многім гэта ўмоўныя межы, бо сярод пакупнікоў прадукцыі рамеснікаў Беларусі былі нямецкія, польскія, чэшскія купцы, рускія, купцы з Кіева, Ноўгарада, Пскова, Уладзіміра і іншых гарадоў былой Кіеўскай Русі.

Акрамя сялян, сельскіх і гарадскіх рамеснікаў, дробна-рознічных і буйных аптовых купцоў, якія прывозілі на гарадскія кірмашы свае тавары, трэба адзначыць і замежных купцоў. Іх прыцягвалі выгаднае геаграфічнае становішча, старажытны гандлёвы шлях з вараг у грэкі. Нягледзячы на строгія забароны весці рознічны гандаль, арабскія, візантыйскія, нямецкія, польскія, чэшскія, варажскія купцы, а таксама купцы з Кіева, Уладзіміра, Пскова, Ноўгарада, Цверы і Масквы сустракаліся на гарадскіх кірмашах, гэта значыць на ўнутраным рынку, часта выступалі ў якасці рознічных гандляроў.

Як прыклад можна прывесці праслачкі з ружовага шыферу, якія ў XI — XIII стст. карысталіся вялікім попытам на ўнутраным рынку Беларусі. Праслачкі з ружовага шыферу ў вялікай колькасці пастаўляліся з Оўруча на тэрыторыі сучаснай Украіны кіеўскімі і чарнігаўскімі купцамі. Напэўна, яны каштавалі нятанна, бо жанчыны вельмі баяліся страціць іх. У гарадах на праслачках наносілі імя гаспадыні, у вёсках праслачкі мецілі спецыяльнымі метамі, знакамі і г.д. Прадукцыя ўкраінскіх каменярэзаў карысталася ў XI — XIII стст. вялікім попытам ва ўсіх кутках Беларусі, нават там, дзе яшчэ не існавала гандлёвых шляхоў.

Праслачкі з ружовага шыферу, хоць і прадаваліся ў розніцу, даволі хутка захапілі ўнутраны рынак Беларусі і выціснулі з яго гліняныя праслачкі мясцовых майстроў. Калі яшчэ ў канцы X ст. жанчыны на Беларусі пралі з дапамогай гліняных праслачкаў, то ўжо ў сярэдзіне XI ст., як сведчаць археалагічныя даследаванні, не было ніводнага гарадскога ці сельскага паселішча, дзе б не карысталіся ружовымі шыфернымі праслачкамі.

Праз Беларусь праслачкі з ружовага шыферу пападалі ў Польшчу, Прыбалтыку, Ноўгарад, Пскоў, Разань, Смаленск, Волжскую Булгарыю і г.д.

Асноўнымі таварамі, якія абарочваліся ў найбольшай колькасці ў параўнанні з іншымі, былі соль і жыта. Аднак амаль усе сведкі, якія захаваліся аб гэтых здзелках, маюць адносіны да Пскова і Ноўгарада, якія поўнасю задавальнялі свае патрэбы за кошт прывазнога збожжа. Войны і феадальныя міжусобіцы і, як следства, неўраджай адразу ставілі гэтыя гарады ў крытычнае становішча і цэны на хлеб значна ўзрасталі. У такіх выпадках уладзімірскія князі адразу перакрывалі шляхі на Пскоў і Ноўгарад, таму адзіным гандлёвым шляхам, па якім хлеб мог паступаць у гэтыя гарады, быў шлях з Полацка. У галодныя для Пскова і Ноўгарада гады попыт на збожжа на ўнутраным рынку Беларусі рэзка ўзрастаў, яго шмат вывозілі ў гэтыя рускія гарады на рачных суднах і колах.

Разам з тым трэба адзначыць, што развіццю ўнутранага гандлю перашкаджалі шматлікія феадальныя міжусобіцы. Феадальная раздробленасць на Беларусі, пастаянныя войны, мытні, разнастайныя і шматлікія падаткі, рабаванне купцоў перашкаджалі развіццю ўнутранага гандлю. Толькі ў XIII — XIV стст. па меры складання і ўзмацнення адзінай беларуска-літоўскай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага і іншых зямель —

гэтыя перашкоды на шляху далейшага развіцця ўнутранага гандлю на Беларусі былі ліквідаваны.

Тым не менш унутраны гандаль на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. ведаў шматлікія формы: Існаваў дробны рознічны гандаль, які ажыццяўляўся гандлярамі-вандроўнікамі. Дробныя, сярэднія і больш буйныя гарады, многія вёскі і манастыры былі месцамі кірмашоў. Характэрнымі прыкметамі кірмашоў як формы ўнутранага гандлю былі наступныя: 1) адносна рэдкая перыядычнасць; 2) вялікая колькасць людзей з розных месцаў; 3) наяўнасць прывазных і мясцовых тавараў; 4) суправаджэнне гандлю забавамі, гульнямі і пацехамі. Кірмашы адбываліся ў адным і тым жа месцы ў адзін і той жа тэрмін некалькі разоў у год. Так як тэрміны кірмашоў у розных гарадах ці вёсках не супадалі, то купцы з адной ярмаркі пераязджалі на другую.

Далейшы рост гарадоў і гарадскога насельніцтва, развіццё рамяства і гандлю, назапашванне лішкаў прадукцыі садзейнічалі адасабленню ад кірмашоў гарадскіх і сельскіх базараў. Гандаль на іх праводзіўся рэгулярна ў святочныя і некаторыя іншыя дні. Буйныя гарады Беларусі мелі па некалькі базараў. У Полацку — галоўным гандлёвым і рамесным горадзе Старажытнай Беларусі — было некалькі гарадскіх базараў, адзін з якіх знаходзіўся на беразе ракі Палоты, другі — у Верхнім замку, непадалёку ад Сафійскага сабора. Пастаянныя базары мелі таксама Віцебск, Мінск, Тураў, Навагародак і іншыя старажытныя беларускія гарады. На гарадскіх базарах грошы мелі пакупную здольнасць і толькі там адбываўся грошавы гандаль.

У большасці выпадкаў гарадскія і сельскія базары наладжваліся непадалёку ад царквы. Увогуле з прыняццем на Беларусі хрысціянства гандаль знаходзіўся ў цеснай сувязі з царквой. Па-першае, царква сама мела патрэбу ў продажы прадметаў рэлігійнага культу. Па-другое, у дні рэлігійных свят у царквы, саборы і манастыры прыходзіла шмат веруючых. Заступніцай гандлю лічылася святая Параскева-Пятніца, таму дзень пятніца лічыўся заўсёды базарным днём.

Неабходна ўлічваць і той факт, што ў эпоху ранняга феадалізму — IX—XIII стст. — эпоху пастаянных войнаў і феадальных міжусобіц, толькі адна ўлада выклікала да сябе павагу і прымушала пакланяцца ёй — улада царквы. Царква ў той час адыгрывала ролю прымірыцеля і вельмі часта была адзіным бяспечным месцам, дзе можна было схавацца ад праследаванняў і зберагчы сваю маёмасць.

У X—XIII стст. цэрквы і саборы будаваліся зусім інакш, чым у наступныя стагоддзі. Пад полам абсталеўваліся падвалы для захоўвання найбольш каштоўных тавараў. Там, дзе ў сучасных царквах знаходзіцца хор, у X—XIII стст. будаваліся спецыяльныя камеры, дзе таксама захоўваліся тавары. У часы варожых нападаў царква становілася крэпасцю, дзе хаваліся князь, жыхары з сям'ямі і найбольш каштоўнай маёмасцю. Многія купцы пастаянна захоўвалі ў царкве тавары ці грошы, купецкія брацтвы — каштоўныя паперы, грамадскія касы і г.д. Толькі на алтар з-за павагі да рэлігіі не клалі ні тавараў, ні грошай, ні каштоўных папер. Часта каля камер, дзе захоўваўся тавар, будаваліся спецыяльныя сценныя шафы для купецкіх архіваў. У такіх шафах былі сховішчы для гандлёвых кніг, дагавораў, грамат і г.д.

Купцы ахвотна ў той час давалі грошы на будаўніцтва царкваў, сабораў і манастыроў. Пры гэтым яны кіраваліся не толькі рэлігійнымі, а і меркантильнымі інтарэсамі, бо матэрыяльна-тэхнічная база ўнутранага гандлю развівалася за кошт будаўніцтва каменных царкваў, сабораў і манастыроў. Менавіта царква была месцам рэзідэнцыі купецтва, а царкоўныя служкі займаліся гандлёвай перапіскай. Адначасова з царкоўнымі складамі купцы выкарыстоўвалі для гандлю і свае хатнія пабудовы. Са сваіх хатніх кладовак купцы адпускаталі тавар як дробнымі партыямі, так і оптам дробнарознічным гандлярам і непасрэдна спажывцам. Гэта былі зачаткі будучых лавак і магазінаў.

Спачатку гандаль адбываўся непасрэдна ў царкве, дзе адначасова з прадметамі рэлігійнага культу гандлявалі таварамі мясцовых рамеснікаў і рамеснікаў замежных краін. Пазней гандаль быў перанесены на плошчу каля царквы.

Як і ў Заходняй Еўропе, царкоўная плошча ў той жа час з'яўлялася і гандлёвай. Плошча перад царквой была як бы тым нейтральным месцам, дзе спыняліся ўсобицы, варожасць і пад аховай Бога пачыналася мірнае жыццё, у дадзеным выпадку — мірны гандаль. У дзень адкрыцця гандлю над плошчай уздымалі крыж або сцяг князя. Гэта азначала, што гандаль асвячоны царквой ці ахоўваецца дзяржавай.

На плошчы каля царквы, дзе адбываўся гандаль, заўсёды знаходзіліся вагі для ўзважвання тых ці іншых тавараў. Для ўзважвання буйных партый тавараў, нават

цэлымі вазаі, выкарыстоўвалі "пудны рамень", ці бязмен вялікага памеру. Для больш дробных партый тавараў існавалі бязмены сярэдняга і меншага памераў. Каб вызначыць вагу таго ці іншага тавару, прымянялі гіры рознай вагі, якія ў той час мелі назву "званы". Вагі, гіры, а таксама меры даўжыні і вагі захоўваліся ці ў асобных памяшканнях на базарных плошчах, ці ў самой царкве, таму многія царквы і саборы мелі вялікі прыбытак у выглядзе платы за карыстанне царкоўнымі падваламі, камерамі, сценнымі шафамі, вагамі, мерамі даўжыні і г.д. За гэту старонку дзейнасці царквы адказваў царкоўны стараста.

Узважванне тавараў адбывалася ў прысутнасці прадаўца і пакупніка вагаўшчыком, які збіраў спецыяльнае вагавае мыта на карысць мясцовых улад. Але мыта плаціў не той, хто прадаваў, а той, хто купляў тавар. Карыстацца ўласнымі вагамі для ўзважвання тавараў купцам не дазвалялася.

Нягледзячы на вялікую ўвагу, якая надавалася мерам і вагам, іх пастаяннай праверцы, сістэматычнай замене сапсаваных вагаў і гір новымі, пазбегнуць злоўжыванняў пры ўзважванні тавараў не ўдавалася. Не было стандартных гір, стандартных мер даўжыні, вельмі часта замест гір прыходзілася прымяняць звычайныя камяні.

У пісьмовых крыніцах таго часу паведамляецца аб некаторых адзінках вагі, якія былі распаўсюджаны ў IX—XIII стст. на большай частцы тэрыторыі Беларусі:

- 1) полацкі беркавец, які раўняўся 11 полацкім пудам;
- 2) капа, якая раўнялася 8 лівонскім талантам, або прыкладна 4 полацкім пудам;
- 3) полацкі пуд, які ў той час важыў 18 кг;
- 4) полацкі паўпуд — 9 кг;
- 5) залатнік, які ў пераводзе на сучасныя грамы важыў каля 100.

Торг або гарадскія ці сельскія базары былі месцамі, дзе адбываўся абмен. Гэта было адно з самых галоўных месцаў населенага пункта, цэнтр грамадскага жыцця. Тут аб'яўляліся загады князя, рабіліся аб'явы аб халопах, якія збеглі ад сваіх гаспадароў, аб страчаных і ўкрадзеных рэчах, аб злачынствах, якія былі здзейснены ў апошні час. Пры гэтым улічвалася, што базары наведваліся большасцю жыхароў і таму аб'явы даволі хутка даходзілі да самых шырокіх колаў насельніцтва. Пасля аб'явы на працягу трох дзён тыя, хто прынялі беглага халопа, знайшлі страчаныя рэчы ці купілі крадзеныя, павінны былі вярнуць

іх гаспадарам. У Полацку прама на базарнай плошчы збіралася веча. Акрамя базараў прыезджыя купцы, у тым ліку і з замежных краін, маглі гандляваць сваімі таварамі адразу пасля прыбыцця — на беразе ракі.

Такім чынам, на гарадскіх і сельскіх базарах Старажытнай Беларусі, як гэта было і ў другіх краінах Заходняй Еўропы, не толькі адбываўся тавараабмен, але і паведамлялася аб ўсіх галоўных падзеях ў жыцці людзей.

У IX—XI стст. тэрмінаў "гандаль", "гандляр", "купец" яшчэ не існавала, замест іх ужываліся словы "госць", "гасцьба". Царкоўная плошча, на якой і адбываўся гандаль, мела назву "пагост". Гандляр гэтага часу — гэта перш за ўсё ваяр, добра ўзброены мячом і дзідай, акуратна апрануты. Атрыманыя грошы завязвалі ў паясы або клалі ў кошаль. Неад'емнай прыкметай гандляра былі маленькія вагі і некалькі мініяцюрных гірак, з дапамогай якіх яны ўзважвалі серабро і сярэбраныя манеты. Вагі і гіркі некаторыя купцы захоўвалі ў асобных, прыгожа аздобленых шкатулках.

Свой тавар купцы завязвалі ў цюкі і перавозілі іх у рачных суднах або на конях. Купцы, якія гандлявалі дробным таварам у розніцу, захоўвалі яго ў карабах, якія пераносілі за плячамі. Часта тавар перавозілі на колах. У IX—XIII стст. купцы з буйной партыяй тавару заўсёды адпраўляліся вялікімі караванамі з узброенай аховай. Стаянка купцоў — лагер — меў назву "тавар". У той час словам "таварыш" называлі таго чалавека, які належаў адной стаянцы і аднаму лагеру купцоў. Перад адпраўленнем у далёкі шлях купцы заўсёды прыносілі ахвяры хрысціянскім святым — Параскеве, Міколе, Міхаілу і інш.

Узброеныя атрады купцоў не грэбавалі спалучаць гандаль з ваеннымі нападамі і рабаўніцтвам. Як толькі ў такога атрада з'яўлялася магчымасць для рабаўніцтва, ён яе выкарыстоўваў. Пры гэтым рабавалі як у чужых землях, так і ў сваіх.

Прыкладна ў сярэдзіне XI ст. адбываюцца важныя змены ў сацыяльным складзе гандляроў. Да гэтага часу і ўнутраны і знешні гандаль быў прэрагатывай пануючага класа феадалаў. У сярэдзіне XI ст. з'яўляюцца купцы-прафесіяналы, якія ў XII—XIII стст. непадзельна валодаюць і кіруюць усімі гандлёвымі справамі. Гэта, аднак, зусім не азначала, што правячая верхушка класа феадалаў перастала займацца гандлем, яна працягвала прадаваць тавары, але ўжо з дапамогай спецыялістаў-купцоў. У XII ст. тэрміны "госць", "гасцьба" трывала замацаваліся толькі за

замежнымі гандлярамі, а тэрмін "купец" — за мясцовымі. Гэта стала следствам развіцця ўнутранага гандлю, узмацнення сацыяльна-эканамічнага і палітычнага становішча мясцовага купецтва. У XII ст. купецтва пачынае складацца ва ўплывовую грамадскую групоўку.

Да XII ст. адносіцца зараджэнне камерцыйнага права. У шэрагу артыкулаў "Рускай праўды", якімі кіраваліся ў той час і на тэрыторыі старажытных княстваў і зямель Беларусі, змешчаны некаторыя нормы рэгулявання гандлю, крэдыту і грашовага абарачэння. Так, ужо ў XI—XIII стст. існавалі розныя формы крэдыту — доўга- і кароткатэрміновыя. Па кароткатэрміновых — праз месяц, па доўгатэрміновых пазыках разлік адбываўся праз год. Памеры працэнтаў у той час складалі 20 % гадавых. Чым больш было ўпэўненасці ў ліхвяра, які даваў "куны врез", гэта значыць пазычаў грошы пад працэнты, што грошы яму будуць вернуты ў тэрмін, тым меншым быў працэнт. Акрамя таго, ўлічвалася таксама наяўнасць іншых ліхвяроў-канкурэнтаў, становішча таго, каму пазычалі грошы: чым больш цяжкім яно было, тым больш высокім мог быць працэнт. Але той ліхвяр, які браў "три резы", гэта значыць 60 % гадавых, мог быць вельмі строга пакараны, у яго маглі канфіскаваць маёмасць.

Паміж купцамі часта заключаліся здзелкі аб пазыках грошай для гандлёвых аперацый увогуле без усялякіх працэнтаў, на даверы, што заахвочвалася існуючым заканадаўствам. "Аже кто купец купцю дасть в куплю куны или в гостьбу... то послуги ему не надобе..." У дадзеным выпадку перад намі крэдыт без працэнтаў, на даверы. На прынцыпе даверу былі заснаваны і такія формы крэдыту, як пазыка тавараў, маёмасці, захоўванне тавараў аднаго купца ў другога.

Выклікаюць цікавасць тыя артыкулы "Рускай праўды", якія прадугледжваюць парадак выплаты даўгоў. Так, у першую чаргу задавальняліся інтарэсы князя, потым замежных і мясцовых купцоў, "а домашним что ся остане кун, то ся поделять". Калі купец перажыў тое ці іншае стыхійнае бедства або быў абрабаваны, то ў гэтым выпадку ён пакаранню не падлягаў і мог паступова выплаціць свае даўгі. Але калі ён прайграў або прапіў тавар, які быў куплены на пазычаныя грошы, то ён поўнасю аддаваўся ва ўладу крэдытараў.

Акрамя таго, у "Рускай праўдзе" была змешчана цэлая сістэма гандлёвых і мытных пошлін. Сярод іх былі наступныя: 1) мыта — першапачатковая пошліна за права правезці

тавар; 2) перавоз — плата за пераправу тавара праз раку; 3) маставое — плата за праезд цераз мост; 4) камернае — плата за захоўванне тавара на царкоўных складах; 5) вагавое — плата за карыстанне вагамі; 6) гасцінае — плата за права весці гандаль.

Усё гэта сведчыць аб тым, што гандаль ужо ў XI—XII стст. быў добра арганізаваны. Акрамя таго, з тэксту "Рускай праўды" відавочна, што ў XII ст. на тэрыторыі Старажытнай Беларусі шырока практыкаваўся гандаль на грошы, якія пазычаліся ў аднаго ці некалькіх купцоў, інтарэсы якіх у дадзеным выпадку супадалі і становіліся агульнымі. Паколькі акрамя грошай пазычаліся тавары, маёмасць, аказваліся іншыя паслугі, ёсць усе падставы выказаць меркаванне аб тым, што ў XII ст. на Беларусі пачынаюць складвацца зачаткі купецкіх гандлёвых таварыстваў. Члены такіх таварыстваў на даверы пазычалі той ці іншай асобе грошы або тавары для ўнутранага гандлю — "купля" і знешняга — "гасцьба". Іншымі словамі, члены такіх старажытных купецкіх аб'яднанняў аказвалі адзін другому ў розных формах узаемадапамогу, абаранялі агульныя інтарэсы. На думку вядомага даследчыка старажытнай гісторыі ўсходніх славян акадэміка Б.Д.Грэкава, у адным з самых багатых гандлёвых гарадоў эпохі ранняга феадалізму — Полацку — ужо ў XII ст. існавалі купецкія брацтвы, а полацкае купецтва было адным з самых уплывовых класаў таго часу. Звернем увагу і на той факт, што ў розных краінах Заходняй Еўропы першыя купецкія брацтвы пачынаюць зараджацца на мяжы XI—XII стст.

Такім чынам, унутраны гандаль на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў XII—XIII стст. ведаў зачаткі купецкіх гільдый і карпарацый, якія ў будучым сталі ўплывовай палітычнай і сацыяльна-эканамічнай сілай у барацьбе за ўтварэнне адзінай беларуска-літоўскай дзяржавы і атрыманне гарадамі Беларусі магдэбургскага права.

Вельмі складаным і да канца не высветленым з'яўляецца пытанне аб цэнах на ўнутраным рынку Беларусі таго часу. Звесткі аб цэнах у старажытных пісьмовых крыніцах тычацца, як правіла, толькі неўраджайных і галодных гадоў у Ноўгарадзе, Пскове і іншых рускіх гарадах, таму яны мала садзейнічаюць уяўленню аб звычайных рыначных цэнах на тэрыторыі Беларусі. Вядомы юрыдычны помнік XI ст. "Руская праўда" ў большасці выпадкаў мае справу не з цэнамі, а з памерамі штрафаў, якія толькі ўскосна могуць сведчыць аб цэнах таго часу.

Найбольш важныя крыніцы, якія даюць звесткі аб цэнах, — ганлёвыя дагаворы Ноўгарада, прычым гаворка ў іх ідзе аб цэнах ў звычайныя нармальныя дні. Так, печаны хлеб на гарадскіх базарах Ноўгарада ацэньваўся ў XIII ст. у 2 рэзаны. У той час 1 рэзана прыраўнівалася да 0,98 г серабра. Аднак пры гэтым трэба мець на ўвазе, што хлеб у Ноўгарадзе быў прывазным і таму каштаваў больш, чым, скажам, у Полацку, Тураве, Мінску ці ў любым іншым старажытным горадзе Беларусі.

Падагульняючы сказанае, неабходна адзначыць, што хоць старажытныя пісьмовыя крыніцы ўтрымліваюць вельмі мала звестак аб стане ўнутранага гандлю на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст., ёсць усе падставы зрабіць вывад аб тым, што ў дадзены перыяд унутраны гандаль Беларусі перажываў пэўны ўздым: павялічыліся яго абароты, а для свайго часу асартымент тавараў быў даволі разнастайным. На базарах і кірмашах можна было набыць коней, буйную і дробную рагатую жывёлу, хатнюю птушку, рыбу, мёд, воск, футру, збожжа, муку, фураж, соль, печаны хлеб, розныя напоі, агародніну, садавіну, дровы, зброю, гліняную і драўляную пасуду, розныя тканіны, абутак, адзенне, разнастайныя прылады працы, інструмент, ювелірныя ўпрыгажэнні і шмат іншых тавараў. Унутраны тавараабмен адыграў вялікую ролю ў паступовым разлажэнні натуральнай гаспадаркі, садзейнічаў грамадскаму падзелу працы, росту гарадоў і агульнаму пад'ёму прадукцыйных сіл Старажытнай Беларусі. Разам з тым унутраны гандаль стаў важнай перадумовай развіцця знешняга гандлю, бо без росту ўнутранага тавараабмену нельга дабіцца росту знешняга тавараабароту і, наадварот, знешні гандаль становіцца ўплываў на ўнутраны.

Акрамя таго, развіццё ўнутранага гандлю становіцца ўплывала на пераадоленне феадальнай раздробленасці на Беларусі, адмену шматлікіх мытных межаў і стварыла ўмовы для палітычнага аб'яднання беларускіх зямель у адзіную беларуска-літоўскую дзяржаву.

Пытанні для паўтарэння

1. Якія асноўныя фактары стымулявалі развіццё ўнутранага гандлю на Беларусі ў IX—XIII стст.?
2. Апішыце формы тавараабмену паміж сельскімі абшчынамі.
3. Якую ролю ў тавараабароце адыгрывала вотчынная гаспадарка?
4. Раскрыйце асноўныя прычыны, якія адмоўна сказваліся на развіцці ўнутранага гандлю Беларусі.

5. У чым асаблівасці кірмашоў як формы ўнутранага гандлю?
6. Ці аказвала станоўчы ўплыў на развіццё ўнутранага гандлю на Беларусі царква?
7. Дайце класіфікацыю адзінак вагі таго часу.
8. Растлумачце сутнасць тых артыкулаў "Рускай праўды", якія тычацца пытанняў гандлю і грашовых адносін.
9. Калі на Беларусі пачынаюць узнікаць зачаткі купецкіх аб'яднанняў?
10. У чым сказваецца ўзаемаўплыў унутранага і знешняга гандлю?

Заданні

1. Паспрабуйце зрабіць аналіз асартыменту тавараў, якія прадаваліся на ўнутраным рынку Беларусі ў IX—XIII стст.
2. Распрацуйце табліцу асноўных формаў унутранага гандлю таго часу.

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.
2. Беляев И. История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. М., 1872.
3. Бэр А. История всемирной торговли. /Пер. с нем.: В 3 т. М., 1876.
4. Греков Б.Д. Киевская Русь и русские княжества. XII—XIII вв. Изд. 2-е. М., 1993.
5. Грушевский М.С. Очерк истории Турово-Пинского княжества в X—XIII вв. Киев, 1901.
6. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XVI столетия. Киев, 1896.
7. Дихтяр Г.А. Внутренняя торговля в дореволюционной России. М., 1960.
8. Довнар-Запольский М.В. История русского народного хозяйства. Киев, 1911. Т. 1.
9. Загорульский Э.М. Древний Минск. Мн., 1963.
10. Ігнатаўскі У.М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1991.
11. Катаев И.М. Промышленность и торговля Древней Руси // Русск. история в очерках и статьях. М., 1909. Т. 1.
12. Кулишер И.М. История русской торговли. Пг., 1923.
13. Леўко О.Н. Торговые связи Витебска в X—XVIII вв. Мн., 1989.
14. Мельгунов П.П. Очерки по истории русской торговли. IX—XVIII вв. М., 1905.
15. Памятники русского права феодально-раздробленной Руси XII—XIII вв. М., 1953.
16. Половников А.П. Торговля в старой России. М., 1958.
17. Рыбаков Б.А. Торговля и торговые пути // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.; Л., 1948.
18. Телегин А. История торговли. М., 1865.
19. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. М., 1956.
20. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). Мн., 1978.

2.2. ЗНЕШНІ ГАНДАЛЬ

Знешні гандаль у IX—XIII стст. адыгрываў вялікую ролю ў эканамічным жыцці Старажытнай Беларусі. Дзякуючы выгаднаму геаграфічнаму становішчу старажытныя княствы, якія існавалі ў той час на тэрыторыі сучаснай Беларусі — Полацкае, Тураўскае, Мінскае, Слуцкае, Пінскае і інш., былі пасрэднікамі ў гандлі паміж Поўначчу і Поўднем, Захадам і Усходам.

Ва ўмовах ранняга феадалізму першапачаткова ў гаварным абарачэнні пераважаюць знешнія гандлёвыя сувязі. Асабліва яскрава гэта з'ява праявілася ў IX—XI стст. Аднак у XII—XIII стст. па меры развіцця ўласных прадукцыйных сіл у сельскагаспадарчай і рамеснай вытворчасці, шляхоў і сродкаў зносін знешнія гандлёвыя сувязі саступаюць месца ўнутраным.

Вытокі знешніх гандлёвых сувязяў Старажытнай Беларусі па ўсёй верагоднасці можна аднесці да канца II — пачатку III ст. н.э., калі на яе тэрыторыі з'явіліся першыя рымскія дынарыі, манеты Баспорскага царства, Фракіі, Егіпта. У наступныя стагоддзі гэтыя сувязі ўзмацняліся. Безумоўна, што на знешні гандаль у той час адмоўна ўплывалі звычаі таго часу, войны, рабаўніцтва, што рабіла знешнія гандлёвыя сувязі вельмі няўстойлівымі і нерэгулярнымі. Але і ў перыяд разлажэння першабытнаабшчынага ладу і пераходу да феадальнага спосабу вытворчасці знешні гандаль паступова страчвае чыста менавы характар. Шматлікія скарбы манет, якія знойдзены на тэрыторыі сучаснай Беларусі, паказваюць, што ўжо ў VIII ст. знешні гандаль ажыццяўляўся на грошы.

Развіццё знешняга гандлю Старажытнай Беларусі можна ўмоўна падзяліць на два перыяды: першы — IX—XI стст.; другі — XII—XIII стст. Для першага перыяду характэрны перавага гандлю з арабамі і Візантыяй. Менавіта ў гэты час складваецца ўнутраны гандаль, хутка развіваецца рамяство, вырабы якога становяцца прадметам вывазу, шырокія памеры набывае гандаль палоннымі рабамі. Гандаль у гэтыя часы часта спалучаецца з рабаўніцтвам. Для другога перыяду характэрна перавага гандлю з Заходняй Еўропай. Пашыраецца гандаль нягледзячы на шматлікія перашкоды па прычыне феадальнай раздробленасці; ён паступова страчвае рабаўнічы характар. У гэты перыяд узнікаюць зачаткі купецкіх гільдый, камерцыйнага права і крэдыту. У гэтыя стагоддзі значна

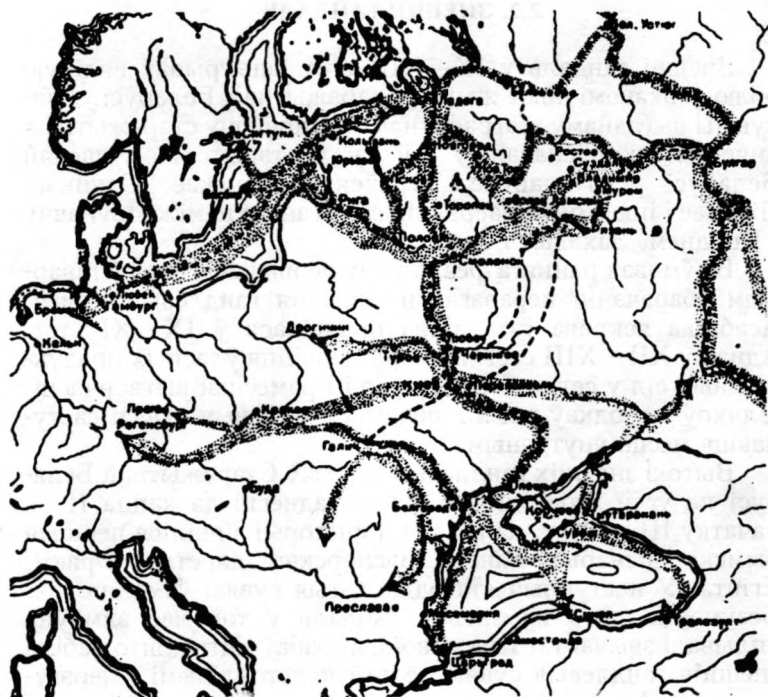

Рис. 47. Схема гандлёвых шляхоў IX—XIII стст.
(Складзена акад. Б. А. Рыбаковым.)

ўзрастае роля Полацка ва ўсходнееўрапейскім знешнім гандлі.

Сярод асноўных напрамкаў знешняга гандлю Беларусі ў IX—XIII стст. вылучаюцца наступныя: 1) гандаль з Арабскім Усходам; 2) гандаль з Візантыяй; 3) гандаль з Заходняй Еўропай; 4) гандаль з княствамі Кіеўскай Русі (рис. 47).

Гандаль з Арабскім Усходам пачаўся на Беларусі яшчэ ў VII—VIII стст., а ў IX—XI стст. ён стаў адным з галоўных напрамкаў знешняга гандлю. Арабы, найбольш гандлёвы народ таго часу, добра ведалі Полацкае княства. Так, кітайская "Гісторыя паўночных народаў" паведамляе аб тым, што ў Харэзме ў той час можна было набыць бурштын. Вядома, што бурштын здабываецца толькі ў адным месцы — на ўзбярэжжы Балтыйскага мора. Безумоўна, што на шляху да Сярэдняй Азіі гэты тавар не мог

пазбегнуць тэрыторыі Старажытнай Беларусі і, верагодна, мог папасці туды пры пасрэдніцтве полацкіх купцоў. Арабскія гісторыкі, географы, дыпламаты, купцы IX—XIII стст. Ібн-Хардадбек, Ібн-аль-Асір, Аль-Масудзі, Ібн-Хаўкалі, Ахмад Ібн-Фадлан шмат увагі надавалі ўсходнім славянам як гандлёвым партнёрам краін Арабскага халіфата. На жаль, у сваіх успамінах яны не называюць месцы, з якіх прыбывалі ўсходнеславянскія купцы ў сталіцу Хазарскага каганата г.Іціль,якая была размешчана на месцы сучаснай Астрахані, у Булгарскае царства і ў Сярэднюю Азію. Але тое, што сярод іх былі купцы з Полацка, Турава і іншых старажытных гарадоў Беларусі, сумненняў не выклікае. Арабскія сярэбраныя дырхемы былі распаўсюджаны на значнай тэрыторыі старажытнай Беларусі.

З краінамі Арабскага халіфата гандаль ажыццяўляўся пры пасрэдніцтве Хазарскага каганата. Горад Іціль быў вялікім гандлёвым цэнтрам таго часу. Для вырашэння купецкіх скаргаў у Іцілі было сем суддзяў розных нацыянальнасцяў, адзін з якіх абавязкова быў з усходніх славян. У горадзе быў спецыяльны славянскі квартал, дзе жылі не толькі купцы з Полацка і Смаленска, але і з Кіева, Ноўгарада, Пскова і іншых гарадоў. За права гандлю ў гэтым горадзе купцы плацілі спецыяльнае мыта, так званую дзесяціну. Да хазараў купцы з Беларусі пападалі праз Дняпр, Чорнае і Азоўскае моры, Дон, потым волакам да Волгі, а ўжо па ёй — да Хазарскага каганата. Акрамя гэтага шляху да хазараў можна было папасці праз левыя прытокі Дняпра і басейн Дона.

Асноўнымі таварамі гандлю старажытных купцоў Беларусі з краінамі Арабскага Усходу былі футра, воск, мёд, збожжа, тканіны з ільну, а таксама палонныя рабы. Гэтыя артыкулы экспарту захавалі сваё значэнне і на працягу будучых стагоддзяў, але акрамя іх было яшчэ шмат іншых тавараў, якія карысталіся шырокім попытам у старажытных булгар і арабаў. Так, вядомы арабскі пісьменнік X ст. Аль-Мукаддасі пералічвае тавары, якія прывозіліся ўсходнеславянскімі купцамі на Волгу і праз Булгарыю пастаўляліся на Арабскі Усход і ў Сярэднюю Азію: футры собаля, гарнастая, харка, ласкі, куніцы, лісіцы, бабра, зайца, дзікай казы; вырабленую скуру — юхт; воск, мёд, збожжа, арэхі; кару дуба, таполі, бярозы; рыбі клей, бавровы струмень; бурштын; мячы, стрэлы, кальчугі; кароў авечак, баранаў, а таксама рабоў. У гэтым спісе шмат, безумоўна, тавараў, якія належалі полацкім і віцебскім купцам.

Вывучэнне старажытных пісьмовых крыніц, археалагічных даных дае падставы вызначыць наступны спіс тавараў, якія ў значнай колькасці ў IX—XI стст. вывозіліся ў краіны Арабскага халіфата: футры бабра, собаля, гарнастая, куніцы, лісіцы, зайца, вавёркі; воск, мёд, арэхі, рыба, збожжа, лён; палатно; ювелірныя вырабы; зброя.

У спісе тавараў, якія пастаўляліся арабам, галоўную ролю адыгрывалі футры, якія вельмі дорага ацэньваліся ў краінах Арабскага халіфата. Мець шапку з футра або футравую абшыўку на адзенні азначала належаць да вышэйшых саслоўяў. Футра куніцы доўга выкарыстоўвалася замест грошай, і слова "куна" на доўгія часы было сінонімам слова "грошы". Лепшымі футрамі лічыліся футры собаля, куніцы, бабра, гарнастая, вавёркі, зайца і лісы. Футра чорна-бурай лісы ацэньвалася арабамі вышэй футра собаля. Чырвонае футра лісы каштавала значна танней і больш куплялася простымі саслоўямі. Футры прадавалі вялікімі партыямі ў звязках па 40 і па 1000 штук у кожнай партыі.

Шмат пастаўлялася таксама бурштыну, які разам з футрамі асабліва цікавіў арабскіх купцоў.

Асобным артыкулам знешняга гандлю Беларусі былі рабы. Час з'яўлення гандлю рабамі на тэрыторыі Беларусі шэрагам навукоўцаў адносіцца да V—VII стст. У IX—XI стст. гандаль рабамі набыў шырокі размах і не перапыняўся ў XII—XIII стст. Як правіла, рабамі былі палонныя, якія захопліваліся пад час ваенных паходаў на суседзяў, шматлікіх феадальных усобіц. Так, толькі ў 1160 г. полацкі князь Ізяслаў Давыдавіч захапіў ў Смаленскай зямлі больш за 10 тыс. палонных. Пры гэтым рабыні заўсёды каштавалі больш, яны ацэньваліся ў 2,5 раза даражэй, чым мужчыны.

У даны перыяд дружыны полацкіх князёў везлі рабоў у Волжскую Булгарыю, адкуль яны пападалі ў Бухару, Хіву, Харэзм і Багдад. Рабамі гандлявалі таксама на Дунаі, у Керчы, Балгарыі, Празе, а таксама ў Візантыі. Славянскія нявольнікі ацэньваліся вельмі дорага, бо адрозніваліся фізічнай сілай, вынослівасцю, маглі выконваць амаль усе работы.

Каштоўнымі экспартнымі таварамі былі мёд і воск. Патрэбы асвятлення і храмаў зрабілі воск у той час надзвычай хадавым таварам. Воск з Беларусі вывозіўся не толькі ў краіны Арабскага халіфата, але і на ўсіх напрамках. Прадавалі яго круглымі кавалкамі, а таксама ў бочках. Узважвалі пудамі.

На Арабскі Усход вывозіліся і вырабы беларускіх рамеснікаў, сярод якіх асаблівым попытам карысталіся лён і тканіны з ільну. Гэтыя тавары шырока разыходзіліся на Бліжнім Усходзе, у Пярэдняй і Сярэдняй Азіі. Лён і тканіны з ільну атрымлівалі ад сялян у якасці даніны або аброку.

Відавочна, што ўжо ў першы перыяд знешняга гандлю Беларусі экспарт, з аднаго боку, састаўляла прадукцыя сельскай гаспадаркі і промыслаў, а з другога — рамесныя вырабы. Для другога перыяду ў развіцці знешняга гандлю характэрна значнае пашырэнне спісу экспартных тавараў за кошт другой групы.

Акрамя мясцовых тавараў купцы Старажытнай Беларусі пастаўлялі арабам візантыйскія тканіны, кальчугі, стрэлы і мячы франкскіх рамеснікаў, маржовую косць і іншыя тавары. З краін Арабскага халіфата яны прывозілі каштоўныя камяні, залатыя і сярэбраныя вырабы, упрыгажэнні са шкла, бронзы, керамікі, люстэркі, булатныя клінкі, розныя тканіны, віно, вострыя прыправы.

Дорага каштавалі ювелірныя вырабы са шкла, асабліва бісер. Невядома чаму адным з самых улюбёных жанчынамі Беларусі ўпрыгажэнняў былі зялёныя гліняныя каралі. Адны такія каралі каштавалі сярэбраны дырхем, што было амаль на вагу золата. Куплялі таксама шмат арабскіх сярэбраных манет — дырхемаў, каб зрабіць з іх сярэбраныя каралі. Потым арабскія манеты пачалі прымацца як грашовыя адзінкі, чым і растлумачваецца вялікая колькасць знойдзеных на тэрыторыі Беларусі арабскіх дырхемаў.

З тэрыторыі Беларусі частка тавараў арабскага паходжання праз шматлікія гандлёвыя шляхі пападала на ўзбярэжжа Балтыйскага мора, на востраў Готланд у Балтыйскім моры і ў Скандынавію.

У першай палове XI ст. гандаль Старажытнай Беларусі з краінамі Арабскага халіфата пачынае страчваць сваё значэнне. У выніку ўнутрыпалітычных падзей арабскія купцы рэдка пачалі з'яўляцца ў сталіцы Хазарскага каганата г.Іціль, плыня арабскіх тавараў рэзка зменшылася, як зменшыліся і пастаўкі тавараў з Беларусі ў краіны Арабскага Усходу.

Другім пасля арабскага важным напрамкам знешняга гандлю Беларусі ў IX—XI стст. быў гандаль са Старажытнай Візантыяй. У IX—X стст. Заходняя Еўропа была адрэзана ад Візантыі ваяўнічымі мадзьярамі, якія трымалі ў сваіх руках Сярэдні і Ніжні Дунай. Доступ да Канстанцінопаля мелі італьянскія гарады на Міжземным моры. Але

ў той час гандлевая шляхі па Міжземным моры па прычыне пірацтва былі вельмі небяспечнымі. У сувязі з гэтым становіцца зразумелым, чаму менавіта полацкія купцы разам з купцамі Віцебска, Смаленска, а таксама Кіева, Чарнігава былі галоўнымі пастаўшчыкамі візантыйскіх тавараў для Заходняй і Паўночнай Еўропы.

Гэта было абумоўлена тым, што праз тэрыторыю Беларусі праходзіў ў той час старажытны гандлёвы шлях з вараг у грэкі. У летапісе так апісваецца гэты гандлёвы шлях: "Бе путь из Варяг в Греки и из Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловати, и по Ловати внити в Ильмень озеро великое Нево, и того же озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю идти до Рима, а от Рима прити по тому же морю ко Царь-городу, а от Царя-города прити в Понт-море, в него же втечет Днепр-река".

Старажытны гандлёвы шлях з вараг у грэкі цягнуўся на 2200 км вакол Заходняй Еўропы і перасякаў Усходнюю Еўропу з поўначы на поўдзень. Пачатак гэтаму гандлёваму шляху паклалі нарманы ці варагі, якіх добра ведалі ўжо ў VIII—IX стст. усе народы таго часу. У IX ст. варагі з'яўляюцца на тэрыторыі ўсходніх славян у якасці ўзброеных купцоў на шляху да Візантыі. Па вобразным выказванні П.П.Мельгунова, старажытнага нармана нястрымна цягнула на поўдзень, да Візантыі, у Канстанцінопаль. Ва ўяўленні многіх пакаленняў старажытных варажскіх плямёнаў маляваўся багаты горад з яго нечуванымі цудамі развітай для таго часу цывілізацыі. Ён ішоў туды сам, не ведаючы, што ён там будзе рабіць: калі прадстаўляўся зручны момант, ён рабаваў; калі не, наймаўся на службу ў гвардыю таго ці іншага багатага вяльможы Канстанцінопаля; калі не атрымлівалася і гэта, становіўся купцом і абменьваў ужо нарабаваныя ў другіх землях тавары на грэчаскія.

Праходзячы праз тэрыторыю ўсходніх славян, варагі наймаліся для аховы гандлёвых караванаў, часта ўзначальвалі ўзброеную ахову не толькі караванаў, але і кірмашоў, а потым і гарадоў. Адчуваючы сваю сілу, гэтыя наёмнікі лёгка маглі ператварыцца з ахоўнікаў ва ўладальнікаў. Адным словам, старажытныя варагі былі добрымі воінамі. Перш за ўсё яны імкнуліся дасягнуць сваёй мэты ўзброенай сілай, а дзе гэта было магчыма — з дапамогай гандлю.

Важнай асаблівасцю старажытнага гандлёвага шляху з вараг у грэкі было тое, што менавіта на Полацкай зямлі ён разыходзіўся на два напрамкі. Адзін з іх працягваў свой шлях на поўнач, як і апісваецца ў летапісе, а другі на

Заходняй Дзвіне ішоў на захад да Балтыйскага мора. Гэта не толькі значна скарачала шлях у Заходнюю Еўропу, але і рабіла яго больш бяспечным: варагі былі не толькі здольнымі гандлярамі, але і не грэбавалі рабаваннем гандлёвых караванаў. Толькі ў X ст. варага-ваяра паступова пачынае замяняць вараг-купец.

Гандлёвыя адносіны з Візантыяй па Дняпры былі такімі інтэнсіўнымі і ажыўленымі, што Чорнае мора звалася ў той час Рускім. Буйнейшымі складскімі месцамі на Дняпры былі Кіеў і Смаленск, на Заходняй Дзвіне — Полацк. Два волака — паміж Лучосай і Оршыцай, паміж Бярэзінай і Улай — звязалі паміж сабой рачныя сістэмы Дняпра і Заходняй Дзвіны. Для гэтых і іншых волакаў водны шлях перарываўся, таму што тавары неабходна было выгрузіць з лодак і пагрузіць на колы, а лодкі валачы па сушы. Для волакаў тавары затрымліваліся на некалькі дзён, а то і тыдняў, бо пераўладкаванне тавараў і валачэнне рачных суднаў патрабавала шмат часу і людзей. Гэта садзейнічала канцэнтрацыі ў такіх месцах пэўнага гандлёвага капіталу, што прыцягвала да волакаў тых, хто шукаў заробку.

Відавочна, што вялікі гандлёвы шлях з вараг у грэкі абагашчаў тыя землі, праз якія ён праходзіў. Сярод тых раннефеадальных дзяржаў і гандлёвых цэнтраў, што ляжалі на шляху гэтага старажытнага гандлю, былі Полацкае княства і яго гарады.

Усё гэта абумовіла значнае развіццё знешняга гандлю на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст., бо на яе тэрыторыі праходзіў як бы двухкалейны гандлёвы шлях з вараг у грэкі, а не аднакалейны, як у другіх землях. Таму невыпадкова, што ў Полацкай зямлі было шмат багатых гарадоў, але самымі багатымі былі Полацк і Смаленск. Акрамя іх значныя гандлёвыя абароты ажыццяўляліся таксама ў Віцебску, Мінску, Тураве, Слуцку і іншых гарадах.

Дзякуючы свайму геаграфічнаму становішчу Полацк і Смаленск добра дапаўнялі адзін другога. Смаленск знаходзіўся паміж Кіевам і Ноўгарадам і звязваў гэтыя гарады з Візантыяй і Скандынавіяй. Полацк у сваю чаргу па Заходняй Дзвіне звязваў Кіеў, Смаленск, Ноўгарад і Пскоў з Прыбалтыкай і Заходняй Еўропай.

Найбольш ажыўленым гандаль з Візантыяй быў у IX—X стст. Ваенныя паходы кіеўскіх князёў на Візантыю, у якіх прымалі актыўны ўдзел і полацкія князі, за што Канстанцінопаль быў вымушаны плаціць Полацку даніну, звычайна заканчваліся заключэннем мірных дагавораў. Усяго ў X ст.

было чатыры дагаворы: дагаворы кіеўскіх князёў Алега ў 907 і 911 гг., Ігара ў 945 г. і Святаслава ў 971 г., мэтай якіх было забяспечыць мірныя гандлёвыя адносіны "на всея лета, дондеже сеяет солнце и весь мир стоит".

Але гэтыя дагаворы вельмі часта не выконваліся, таму ўся ўвага грэкаў пры заключэнні гэтых мірных дагавораў была цалкам сканцэнтравана на тым, каб засцерагчы сябе ад ваенных нападаў з боку Кіеўскай Русі, накіраваць адносіны на шлях мірнага гандлю. У IX—X стст. было вельмі цяжка адрозніць гандляра ад рабаўніка, і калі да візантыйскіх берагоў набліжаліся чоўны, дарэчы, вырабленыя старажытнымі суднабудаўнікамі Беларусі і поўныя ўзброеных купцоў — дружыннікаў, то было яшчэ невядома, што яны будуць рабіць: ці прадаваць футры, мёд, воск, збожжа, іншыя тавары, а таксама нявольнікаў, ці рабаваць прыбярэжныя гарады. Нагадаем, што ў раннім сярэднявеччы гандляры былі таксама і спрытнымі піратамі і рабаўнікамі, яны адначасова займаліся і гандлем і рабаўніцтвам. Візантыйскі імператар Канстанцін Пурпурародны адзначаў, што славяне прыходзяць у Царград і "ради войны", і "ради гостьбы". Гандлёвыя дагаворы паміж рускімі і грэкамі, у распрацоўцы якіх прымалі ўдзел смаленскія і полацкія купцы, заключаліся толькі тады, калі адзін з бакоў цягнуў паражэнне ў ваенных сутыкненнях.

Разам з тым неабходна падкрэсліць, што ўзброены характар гандлёвых экспедыцый купцоў з Кіева, Чарнігава, Полацка, Смаленска, Ноўгарада і іншых гарадоў у Візантыю быў абумоўлены неабходнасцю аховы гандлёвых караванаў ад нападаў з боку полаўцаў і печанегаў у час шляху праз Дняпроўскія парогі, а таксама тым, што гандаль каштоўнымі тканінамі быў манапалізаваны візантыйскім імператарскім дваром, які ўтрымліваў высокія манапольныя цэны на гэты тавар. Акрамя таго, на ўсе ўвозімыя ў Візантыю тавары ўводзілася высокае гандлёвае мыта, даходы ад якога таксама ішлі ў даход імператарскага двара. Таму ў гандлёвых дагаворах з грэкамі старанна былі зафіксаваны ўсе тыя выключэнні, якія рабіліся візантыйцамі для славянскіх купцоў.

У IX—X стст. купцы з Кіеўскай Русі, сярод якіх было нямала купцоў з Полацка, Турава і іншых гарадоў Старажытнай Беларусі, былі адзінымі купцамі, якія мелі права бязмытнага гандлю ў сталіцы Візантыі — Канстанцінопалі. У гэты час менавіта Полацкае княства было адным з галоўных пастаўшчыкоў візантыйскіх тавараў у Прыбалтыку і Заходнюю Еўропу. Толькі ў канцы X ст. у палачан

з'явіліся канкурэнты ў асобе купцоў Венецыі, якія змаглі дабіцца для сябе шэрага прывілей у гандлі з Візантыяй.

Водны шлях з вараг у грэкі быў сезонным і дзейнічаў не круглы год. У лістападзе на Беларусі рэкі замярзалі і пакрываліся льдом і толькі ў красавіку гандлёвы шлях зноў адкрываўся. На лодках-аднадрэўках купцы з узброенай аховай вялікімі караванамі адпраўляліся ў далёкі шлях, каб разам пераадолець шматлікія перашкоды.

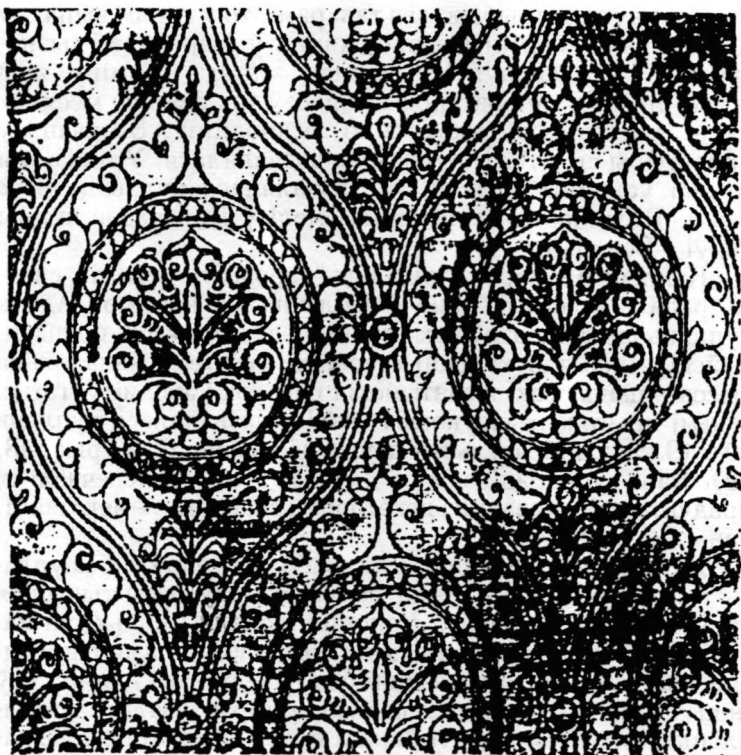
А перашкод сапраўды было шмат. Умовы плавання па Чарным моры былі найбольш спрыяльным з канца чэрвеня і да пачатку жніўня, калі яно было адносна спакойным і на ім амаль не было штормаў. Зборны пункт гандляроў быў ніжэй Кіева, каля Віцічэва, адкуль караваны пачыналі спуск па Дняпры. Самай вялікай перашкодай на гэтым шляху былі Дняпроўскія парогі — гранітная града, якая адгалінавалася ад Карпат на ўсход. Некаторыя парогі перагараджалі ўсё русла, некаторыя — толькі частку яго. Найбольш цяжкімі былі 7 парогаў: Стара-Койдацкі, Лоханскі, Званецкі, Ненашыцкі, Волніцкі, Будзілаўскі, Вольны.

З гэтых парогаў самым небяспечным быў чацвёрты — Ненашыцкі, які быў каля 850 м даўжынёй і з перападам вады больш 4 м. Не даходзячы да гэтага парога, купцы высажваліся на бераг і выгружалі тавары. Адна частка нявольнікаў, нягледзячы на тое, што былі скаваны, на ўласных плячах або волакам перацягвалі лодкі, другая — пераносіла тавары. Увесь гэты час ахова была гатова да бою. Астатнія парогі былі больш лёгкія; частка людзей ішла пешшу, а лодкі з таварамі з вялікай асцярожнасцю праводзіліся паміж камянёў, пры гэтым дно абмацвалі нагамі або шастом. Прайшоўшы гэтыя парогі, купцы заўсёды кідалі ў вадку сярэбраныя манеты, якіх потым шмат знаходзілі на асушаных частках дна Дняпра ў час будаўніцтва Днепрагэса.

За апошнім парогам пад характэрнай назвай Вольны неабходна было прайсці яшчэ адно небяспечнае месца, так званую Крарыйскую пераправу. Гэта было самае вузкае, сціснутае з абодвух бакоў скалістымі берагамі месца Дняпра, дзе караваны абстрэльваліся стрэламі печанегаў з абодвух берагоў. Пераадолеўшы гэтую пераправу, купцы прыносілі ахвяры на востраве Хорціца, які знаходзіўся пасярод Дняпра, а таксама адпачывалі дзень-два. Пасля таго, як караваны праходзілі Днепр, яны ўздоўж узбярэжжа Чорнага мора, міма вусця Паўднёвага Буга і Дуная ішлі да Канстанцінопаля. Толькі тады, калі караваны праходзілі вусце Дуная, купцы пераставалі баяцца нападу рабаўнікоў.

Рис. 48. Аксамит

Рыс. 49. Павалока

Калі нарэшце купцы дабіраліся да Канстанцінопаля, то перш-наперш яны павінны былі прадставіць мясцовым уладам граматы з княжацкімі ці баярскімі пячаткамі. Такія ж граматы прад'яўлялі і купцы іншых краін. Гэта было зроблена з мэтай як-небудзь адрозніваць гандляроў ад піратаў і рабаўнікоў. Пасля гэтага ўсе купцы перапісваліся і па спісе прапускаліся ў горад.

У мэтах перасцярогі, каб славянскія купцы не маглі "сотворить безчиния", улады Канстанцінопаля забаранялі купцам уваходзіць у горад групамі больш за 50 чалавек. Пры гэтым яны павінны былі быць без зброі і суправаджацца прадстаўнікамі грэчаскіх улад. Купцам з Кіева, Полацка, Смаленска, Ноўгарада і іншых гарадоў не дазвалялася жыць у самім горадзе, а толькі ў прадмесці, ў манастыры св.Мамы.

Калі купцы прыбывалі з таварамі, то ў гэтым выпадку максімальны тэрмін і знаходжання ў Царградзе вызначаўся ў 6 месяцаў. На працягу гэтага тэрміну яны атрымлівалі з імператарскіх запасаў так званую месячную — хлеб, мяса, рыбу, віно, агародніну. Зімаваць у манастыры св. Мамы купцам не дазвалялася. Улічваючы звычаі ўсходніх славян, ім дазвалялася будаваць свае лазні. Прыкладна такія ўмовы мелі ў Царградзе купцы Генуі і Венецыі.

Купленыя тавары аглядаліся "царовымі мужамі", свайго рода маклерамі, якія ставілі на іх кляймо. Аднак купляць шмат каштоўных тканін не дазвалялася, бо візантыйскі імператарскі двор старанна захоўваў манапольна высокія цэны. Так, візантыйскіх павалок і аксаміту, гэтых вельмі прыгожых шаўковых тканін, дазвалялася купляць 10—19 кавалкаў агульнай даўжынёй менш 20 м (рыс. 48, 49). Калі купцы ад'язджалі дадому, грэкі забяспечвалі іх прадуктамі харчавання і некаторымі снасцямі — ветразямі, канатамі, якарамі.

Як бачна, акрамя права на свабодны гандаль без уплаты мыты купцы мелі шэраг абмежаванняў, якія тычыліся толькі пытанняў бяспекі Канстанцінопаля і колькасці кавалкаў шаўковых тканін, якія мог набыць адзін купец. Дарэчы, такія ж абмежаванні былі ўведзены і для купцоў іншых краін. Бяспека саміх купцоў гарантавалася спецыяльным кодэксам візантыйскага права. Такое прывілеяванае становішча купцоў Кіеўскай Русі, у тым ліку Полацкага, Тураўскага і іншых княстваў Старажытнай Беларусі, было заваявана з дапамогай зброі. У старажытнасці гандаль пракладваў сабе шлях зброяй, але такое становішча не было працяглым, бо гандаль заўсёды імкнуўся ўкараніцца мірным шляхам, больш танным і больш эканамічна выгадным.

Акрамя дарагіх візантыйскіх тканін купцы з Беларусі куплялі ў Канстанцінополі каштоўныя металы — золата, серабро, а таксама ўпрыгажэнні з іх, моднае адзенне, асабліва для жанчын, разнастайныя царкоўныя прылады, іконы, багаслоўскую літаратуру, пергамент, вырабы са скуры, віно. Прывозілі вінаград, фінікі, чарэшню, яблыкі, ігрушы, вішню, слівы. Менавіта пад уплывам грэкаў ва ўсходніх славян, у тым ліку і на Беларусі, з'явілася садаводства.

Значэнне візантыйскіх тавараў было такім вялікім, што князі пасылалі да парогаў шматлікія і добра ўзброеныя

дружны, якія прастойвалі ля іх ўсё лета, каб сустрэць купецкія караваны, абараніць іх ад нападу полаўцаў і захаваць тавары. Для гэтага існаваў спецыяльны тэрмін — "взвести гречника".

Але быў і яшчэ адзін тавар, які нельга было ні ўзважыць, ні абмераць. Гэты тавар — адукацыя, асвета, культура. Гандаль ішоў поплич з распаўсюджваннем цывілізацыі і разам з новымі таварамі купец прывозіў новыя веды, новыя ідэі. Акрамя таго, асвета і адукацыя ў той час былі непасрэдна звязаны з хрысціянскай рэлігіяй і ўзровень яе распаўсюджанасці ў большай ці меншай ступені быў і ўзроўнем цывілізаванасці таго ці іншага народа. Не будзе вялікай памылкай выказаць меркаванне аб тым, што першымі хрысціянамі на Беларусі былі купцы, якія гандлявалі ў Канстанцінопалі і ўжо ў X ст. мелі ў ім царкву св. Іллі.

Але не толькі візантыйскі ўплыў пранікаў з дапамогай гандлю на тэрыторыі старадаўняй Беларусі. Гандлёвы шлях на Заходняй Дзвіне вёў у каталіцкую Еўропу. Паміж разнастайнымі ўплывамі Візантыі і Захаду ішла барацьба, якая не магла не адбіцца на фарміраванні менталітэту беларускага народа.

Тавары, якія пастаўляліся з тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў Візантыю, былі традыцыйнымі для таго часу: футры, мёд, воск, збожжа, скура, зброя, нявольнікі.

Гандаль з Візантыяй быў для Старажытнай Беларусі найбольш выгадным у IX—X стст., калі полацкія і смаленскія купцы былі галоўнымі пастаўшчыкамі візантыйскіх тавараў у Заходнюю Еўропу, а гандаль з Візантыяй быў патрэбнасцю эканамічнага жыцця.

У XI—XIII стст. у выніку канкурэнцыі з боку гандлёвых гарадоў-рэспублік Паўночнай Італіі — Венецыі, Генуі і інш., крыжацкіх паходаў, захопу паўднёвых стэпаў полаўцамі гандаль з Візантыяй пачынае страчваць сваё значэнне і прыходзіць у заняпад. Калі ў IX—XI стст. галоўнымі напрамкамі знешняга гандлю на тэрыторыі сучаснай Беларусі былі гандаль з краінамі Арабскага халіфата і Візантыяй, то ў XII ст. — з Заходняй Еўропай. Гэты гандаль адбываўся па двух кірунках: 1) па Заходняй Дзвіне ў Балтыйскае мора, а потым у Паўднёвую Прыбалтыку, Скандынавію, Паўночную Германію і далей на Захад; 2) праз Кіеў у Цэнтральную Еўропу — Чэхію, Маравію, Польшчу, Паўднёвую Германію. Адзначаныя два кірункі ўзнікаюць амаль адначасова яшчэ ў IX ст. Аднак

складванне ў Заходняй Еўропе імперыі Карла Вялікага, гандлёвага саюза паўночных нямецкіх гарадоў Ганза, першых дзяржаўных утварэнняў у паўднёвых і заходніх славян абумовілі неабходнасць больш цесных эканамічных стасункаў паміж Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй Еўропай. У гэтых умовах значна ўзраслі роля і значэнне тэрыторыі Старажытнай Беларусі як пасрэдніка ў гандлі паміж краінамі Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы.

"Берагі Дзвіны — сярэбраныя, а дно яе — залатое", — так казаў маскоўскі цар Іван IV Грозны, маючы на ўвазе важнае значэнне гандлёвага шляху па Заходняй Дзвіне. Не страціў гэтага значэння ён і ў XII—XIII стст. Па гэтай рацэ гандляры Старажытнай Беларусі заходзілі ў Варажскае (Балтыйскае) мора, даходзілі да вострава Готланд, які знаходзіцца ў сярэдзіне Балтыйскага мора, паміж сучаснымі Швецыяй і Эстоніяй. У XIII ст. на гэтым востраве быў заснаваны г. Вісбі, які стаў цэнтрам шырокага гандлю паміж Захадам і Усходам. У яго дастаўлялася шмат тавараў з Полацка, Смаленска, Віцебска, Мінска і іншых старажытных беларускіх гарадоў. Сюды ж прыходзілі нямецкія караблі. У сярэдзіне XII ст. у вусці Заходняй Дзвіны брэменскія купцы заснавалі шэраг калоній.

Нягледзячы на тое, што ўсе землі па цячэнні Заходняй Дзвіны былі калоніяй Полацка і лівы плацілі полацкім князям даніну, першапачаткова з'яўленню нямецкіх калоній у вусці Заходняй Дзвіны полацкія купцы не перашкаджалі. Па-першае, ім было больш выгадна мець справу непасрэдна з нямецкімі купцамі, без пасрэднікаў. Па-другое, полацкія і віцебскія купцы пазбаўляліся рызыкі небяспечных марскіх перавозак па Балтыйскім моры да вострава Готланд і гарадоў на паўднёвым узбярэжжы Балтыйскага мора. Па-трэцяе, самі нямецкія купцы ў XII ст. яшчэ не мелі намераў ні ў захопніцкім, ні ў місіянерскім плане. Нямецкія купцы прыязджалі ўвесну, гандлявалі ўсё лета і ўвосень ад'язджалі дадому.

Але справа змянілася ў пачатку XIII ст., калі ў 1201 г. была заснавана Рыга, у 1202 г. на землях ліваў усталяваўся ордэн мечаносцаў, а ў 1237 г. — Лівонскі ордэн. Пачаліся паходы крыжакоў супраць языцкага насельніцтва ліваў, балтаў і іншых прыбалтыйскіх плямёнаў, іх прымусовае акаталічванне. Але і ў гэтых умовах гандаль з нямецкімі купцамі не перапыняўся.

Гандаль паміж гарадамі Полацкага княства і нямецкімі купцамі з Рыгі адбываўся ўлетку па Заходняй Дзвіне, а ўзімку — па сухапутных дарогах, якія ў той час ішлі ўздоўж русла гэтай ракі і вельмі часта па ільду. Але водны шлях быў значна таннейшы, таму яму аддавалася перавага. У час веснавых павадкаў шматлікія судны з рознымі таварамі адпраўлялі ў Рыгу і далей па Балтыйскім моры, на працягу лета гандлявалі там, а ўвосень судны з новымі таварамі ўверх па Заходняй Дзвіне вярталіся назад. Узімку доўгія караваны саней адпраўляліся з Полацка ў Рыгу і з Рыгі ў Полацк.

Стругі і ладзі ў XII—XIII стст. былі лёгкімі суднамі, але і полацкія і нямецкія купцы сваіх суднаў у асноўным не мелі. Яны наймалі рачныя судны і каманды з полацкіх судаўшчыкоў, асноўны від заняткаў якіх складаў рачны сплаў. Звычайна купцы самі суправаджалі свае тавары альбо, што было значна радзей, пасылалі з імі сваіх прыказчыкаў. Як правіла, полацкія і нямецкія купцы ездзілі паасобку, бо ў іншым выпадку яны вялі бесперапынныя спрэчкі. Па прыездзе немцаў у Полацк нямецкія тавары выгружаліся палачанамі і складваліся ў царкве ці ў тых дамах, дзе яны прыпыняліся.

Галоўнымі з прывазных тавараў былі: соль, фландрыйскія і англійскія вырабы з воўны, розныя тканіны, галандскае і вестфальскае палатно, жалеза, медзь, волава, свінец, селядцы, віно, піва, разнастайныя пранасці. Паколькі каштоўных металаў — золата і серабра — не хапала, знешні гандаль часта зводзіўся да абмену. На такія абмен замежныя купцы ахвотна згаджаліся, бо і ў гэтым выпадку яны знаходзілі збыт для сваіх тавараў і задавальнялі попыт на мясцовыя.

Аднак гандаль паміж нямецкімі купцамі з Рыгі і купцамі Полацкага княства не абмяжоўваўся паездкамі адзін да другога. І тым і другім дазваляліся і больш далёкія падарожжы. Полацк і Віцебск прапускалі рыжскіх купцоў да Масквы і Смаленска, а Рыга дазваляла палачанам свабодны шлях па Балтыйскім моры. У XII—XIII стст. самымі наведваемымі заходнееўрапейскімі купцамі на Беларусі былі рынкі Полацка, Віцебска і Смаленска, а беларускімі гандлярамі — рынкі Рыгі, вострава Готланд і Вісбі на гэтым востраве.

Рыжскія купцы, каб устанавіць манаполію на гандаль з усходнеславянскімі землямі, прадастаўлялі полацкім купцам крэдыты, асабліва пад пастаўкі воску і футра,

нягледзячы на забароны ганзейскіх гандляроў. Цікавыя даныя на гэты кошт мае рыжская даўгавая кніга, дзе амаль трэцяя частка запісаў за XIII ст. тычыцца воску як прадмета аплаты крэдыту з боку купцоў Полацка, Віцебска, Мінска, Навагарадка і іншых гарадоў Беларусі. Так, полацкі купец Васіль абяцае паставіць свайму нямецкаму крэдытору адразу палову ласта, гэта значыць 15 капоў, ці 180 пудоў, воску.

Беларускія купцы прывозілі на продаж воск, які быў ужо ператоплены ў форме круглых кавалкаў вагою ў некалькі пудоў. Воск быў адным з галоўных артыкулаў рыжскага гандлю, адкуль ён ішоў у Заходнюю Еўропу ў вялікай колькасці, дзе з яго выраблялі свечы. Акрамя таго, воск шырока выкарыстоўваўся ў ювелірнай справе для ліцця па васковых мадэлях. Рыга ў XII—XIII стст. была галоўным пастаўшчыком воску і мёду з беларускіх зямель у краіны Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

У XII—XIII стст. гандаль полацкіх, смаленскіх і віцебскіх купцоў з нямецкімі купцамі адбываўся ўжо круглы год, таму для лепшай яго арганізацыі шэраг беларускіх купцоў пасяляліся ў Рызе, а нямецкіх — у Полацку, Віцебску і Смаленску. Купцам з Беларусі, якія пасяляліся ў Рызе, ужо ў XIII ст. прадстаўляліся грамадзянскія правы, што давала ім магчымасць нараўне з рыжскімі купцамі карыстацца правам заморскага гандлю. Да гэтага яны маглі толькі адыгрываць ролю пасрэднікаў у гандлі паміж немцамі і прыезджымі землякамі.

Акрамя купцоў з Полацка, Смаленска, Віцебска, Навагарадка і іншых старажытных гарадоў Беларусі, якія пастаянна жылі ў Рызе, у гэтым горадзе ў XIII ст. існавала вялікая калонія з прыезджых жыхароў Беларусі. Яна складалася з купцоў, іх прыказчыкаў і слуг, кормчых, грузчыкаў, весляроў і інш. Большасць гэтых людзей была з Полацка і прыдзвінскіх зямель. Частка іх жыла ў прадмесці Рыгі, так званай Рускай вёсцы, а больш заможныя — у квартале Рыгі пад назвай Рускі канец. У гэтым квартале полацкія будаўнікі збудавалі каменную царкву св. Мікалая, каля якой у XIV ст. узнік мужчынскі праваслаўны манастыр. Царква св. Мікалая падпарадкоўвалася полацкаму епіскапу, які назначаў туды святароў.

У Полацку і Віцебску ў нямецкіх купцоў спачатку сваёй калоніі не было, жылі паасобку адзін ад другога ў розных дамах, якія яны арэндавалі ў мясцовых жыхароў. Сваю асобную калонію, так званы Нямецкі двор, яны стварылі

ў Полацку і Віцебску толькі ў другой палове XIII ст., які ўзначальваў ольдэрман. Як беларускія купцы ў Рызе, так і нямецкія ў гарадах Полацкага княства карысталіся адвольнымі правамі з мясцовымі жыхарамі.

У адрозненне ад Ноўгарада, дзе нямецкія купцы мелі права гандляваць толькі з мясцовымі жыхарамі, у полацкіх канторах на Заходняй Дзвіне для замежных купцоў існавала большая свабода. Нямецкія купцы гандлявалі без усялякіх пасрэднікаў як з мясцовым насельніцтвам, так і з прыезджымі купцамі з Ноўгарада, Пскова, Смаленска і Масквы. Аднак полацкія гандляры ўвесь час імкнуліся замацаваць за сабой права "ходіти между ними", гэта значыць быць пасрэднікамі і кантраляваць прыезджых купцоў. Пры гэтым мясцовае купецтва спасылалася на наўгародскія правілы, дзе забаранялася аднаму "госцю" гандляваць з другім. Таму невыпадкова рыжскія купцы не аднойчы ў XIII ст. скардзіліся віцебскаму князю на парушэнне існуючых дамоўленасцяў, калі той на гарадскіх і сельскіх базарах загадаў аб'явіць аб забароне прыезджым купцам гандляваць з прыезджымі.

У асноўным замежныя купцы на Беларусі і полацкае купецтва ў Рызе займаліся толькі аптовым гандлем. Спачатку ў гарадах Полацкай зямлі ніякіх абмежаванняў у гандлі для чужаземных купцоў не існавала. Але потым, бачачы, што такі парадак пагражае стратай значных даходаў, мясцовыя ўлады пад страхам смерці і канфіскацыі маёмасці сталі забараняць замежным купцам прадаваць і купляць тавары ў розніцу.

Ад гандлю з замежнымі краінамі ў гарадскую абшчыну паступаў прамы даход з грамадскіх вагаў, на якіх узважваліся тавары прыбыўшых купцоў. У Рызе даход ад мыта з вагаў паступаў у гарадскую казну, а ў Полацку і іншых гарадах Беларусі ён падзяляўся паміж баярамі і гараджанамі. У XIV—XV стст. мыта з вагаў стала паступаць у дзяржаўны скарб, але ў 1511 г. вялікі князь літоўскі Сігізмунд I аднавіў стары парадак.

Адным з самых складаных пытанняў у знешнім гандлі Беларусі XII—XIII стст. было вызначэнне мер вагі і даўжыні. Спачатку была дасягнута дамоўленасць аб тым, што вагі і гіры, якімі карыстаюцца полацкія купцы ва ўнутраным гандлі, прымяняліся і ў гандлі з замежнымі купцамі. Была ўстаноўлена адна і тая ж плата за карыстанне вагамі як у Полацку і другіх гарадах княства, так і ў Рызе. Рамеснікі, якія абслугоўвалі вагі, павінны былі

цалаваць крыж як доказ таго, што і мясцовым і замежным купцам яны будуць ўзважваць тавары без падману і аднолькавымі гірамі. Пры ўзважванні вагаўшчыкі павінны былі адыйсці ад вагаў і ў ніякім разе не класці рукі на вагавыя чашкі. У XIV ст. полацкія і рыжскія купцы дамовіліся аб тым, што нямецкія купцы будуць пасылаць свае вагі і гіры ў Полацк і Вільна, а ў выпадку іхыхаду са строю рамантаваць за свой кошт у Рызе.

Існавала пасада "фінансавы цівун", у абавязкі якога ўваходзіла ўзважваць тавары і збіраць мыту за ўзважванне. Аднак назіранне за гэтай працэдурай было абавязкам не толькі "фінансавых цівуноў". Іх улада ў гэтых адносінах была абмежавана выбарнымі ад абшчыны "мужми". Вагі знаходзіліся ў падпарадкаванні асобнага чыноўніка — "весчого".

Каля вялікіх вагаў заўсёды былі і маленькія, на якіх ўзважвалі каштоўныя камяні, сярэбраныя манеты і зліткі серабра. Вагаўшчыку на маленькіх вагах таксама плацілі мыта. Акрамя таго, за дадатковую плату ён мог сплавіць сярэбраныя манеты ці абрубкі серабра ў злітак.

Аднак пытанне аб тым, з'яўляецца ўзважванне тавараў абавязковым ці не, заўсёды заставалася нявырашаным. Купцы княстваў і зямель, размешчаных на тэрыторыі Старажытнай Беларусі, сцвярджалі, што ўзважванне тавараў абавязкова і настойвалі на забароне прадаваць соль, якую перад гэтым не ўзважылі. Мэта, якую перад сабой ставілі мясцовыя ўлады, — атрымаць вагавое мыта. Замежныя купцы, асабліва нямецкія, адстойвалі супрацьлеглую думку і, не жадаючы плаціць мыта за карыстанне вагамі, супраціўляліся такому патрабаванню, прычым яны нават маглі пакінуць соль не прададзенай, але і не ўзважанай. У адказ мясцовыя ўлады прымалі прымусовыя меры. Так, рыжскія купцы скардзіліся магістрату Рыгі, што ў Полацку ў іх адабралі плашчы за адмову ўзважыць тавар, апрадулі ў іх сваіх слуг і тыя носяць замежныя плашчы на вачах нямецкіх купцоў. Парушэнняў у гэтай справе было шмат, таму і скаргаў з боку замежных і полацкіх купцоў на замежныя ўлады было многа. Шмат парушэнняў у замежным гандлі было і іншага парадку. Так, у XIII ст. звычайнай справай былі падробкі тавараў. У воск, напрыклад, падмешвалі смалу, сала, пясок, гарохавую і жалудовую муку, нават камні і жалеза. У вялікія цюкі з футрамі, якія налічвалі тысячу адзінак, клалі сапсаваныя футры. Каб не стаць ахвярай падману, куплены воск замежныя

купцы ў сябе дома прастуквалі і праколвалі, а футры старанна аглядалі. Калі тавараў было шмат, купцы наймалі для агляду асобых сведкаў, па-сучаснаму таваразнаўцаў.

Не грэбавалі падманам і нямецкія купцы. Полацкія, навагародскія, мінскія і купцы іншых гарадоў Беларусі ў XIII ст. часта скардзіліся, што ў цюках кавалкі сукнаў маюць не аднолькавую даўжыню, што ў сярэдзіне цюка тавар горшай якасці, чым зверху. Прывозімыя бочкі селядца значна меншыя па сваіх памерах, чым было неабходна, а іх якасць унізе бочкі значна саступае якасці селядцоў зверху бочкі і г.д. Таму за якасцю тавараў абодва бакі былі вымушаны наладзіць старанны кантроль.

Калі таго ці іншага купца лавілі за продажам някаснага тавару, то ён адсылаўся ў свой горад, дзе падваргаўся мясцоваму суду. У XIV ст. у Полацку і Вільні былі пабудаваны тапільныя печы, у якіх увесь прывезены воск ператапляваўся, а потым на яго ставіўся штэмпель як доказ чыстаты воску. Нямецкія купцы выступалі супраць гэтых новаўводзін, бо імкнуліся захаваць за сабой права кантролю, права прастукваць і праколваць кавалкі воску ў сябе дома.

У адрозненне ад англічан, галандцаў і нарвежцаў полацкія купцы не спынялі актыўнага гандлю і з гарадамі Паўночнай Германіі, якія ўваходзілі ў гандлёвы саюз Ганза. У той час, калі купцы з Англіі, Францыі, Галандыі, Італіі, Іспаніі амаль не прыязджалі ў гарады Паўночнай Германіі, бо ганзейцы не дапускалі заходнееўрапейскія караблі ў Балтыйскае мора, то ў адносінах да палачан яны былі вымушаны паступіцца сваёй манаполіяй. Гэта было ў значнай ступені выклікана выгадным геаграфічным становішчам Полацка на ўсходнім напрамку гандлю Ганзы, блізкасцю гарадоў Полацкай зямлі да Рыгі і Лівоніі. Купцы з Полацка, Віцебска і іншых гарадоў наведвалі не толькі Рыгу, Лівонію, востраў Готланд і г. Вісбі, а і Брэмен, Дортмунд, Любек і іншыя ганзейскія гарады. У гэтых падарожжах ім прыходзілася карыстацца нямецкімі караблямі, бо свайго ўласнага марскога гандлёвага флоту Беларусі не мела.

Значны гандаль ажыццяўляўся з Польшчай праз Драгічын, у якім знойдзена шмат свінцовых таварных пломбаў. Іх налічваецца некалькі тысяч. Сюды, да Бярэсця і Драгічына, вельмі блізка падыходзіў водны шлях па Прыпяці, дзе тавары з рачных суднаў перагружаліся на колы і таварныя пломбы з іх зрываўся. На кожнай пломбе меўся

свой характэрны знак — зорачка, літара і г.д. У сусветнай навуцы яны атрымалі назву "драгічынскія пломбы". У Драгічыне тавары перакладваліся на іншыя судны, якія па Заходнім Бугу ішлі ў Польшчу.

З XII ст. пачынае дзейнічаць яшчэ адзін гандлёвы маршрут, які звязваў Заходнюю і Усходнюю Еўропу і праходзіў праз тэрыторыю Старажытнай Беларусі: Рыга — Полацк — Віцебск — Смаленск — Дарагабуж — Мажайск — Масква — Разань — Мурам — Булгарыя. Гэты напрамак еўрапейскага гандлю яшчэ больш узняў палітычнае і эканамічнае значэнне Полацка і іншых гарадоў Полацкай зямлі.

Яшчэ адным важным напрамкам знешняга гандлю Беларусі ў IX—XIII стст. быў гандаль з княствамі і землямі Кіеўскай Русі. Нягледзячы на тое, што ў пісьмовых крыніцах таго часу мала звестак як увогуле аб знешнім гандлі, так і аб гэтым напрамку эканамічнага жыцця старажытных княстваў Беларусі, гандлёвыя адносіны паміж імі і рускімі княствамі і землямі былі даволі інтэнсіўнымі. Полацкія, віцебскія, мінскія і купцы з іншых месцаў Старажытнай Беларусі гандлявалі з Ноўгарадам, Псковам, Масквой, Цвер'ю, Уладзімірам, Кіевам, Чарнігавам, Оўручам і іншымі гарадамі Кіеўскай Русі.

Трывалыя гандлёвыя сувязі ў гэты перыяд існавалі паміж гарадамі Полацкага княства і Кіевам. У XI ст. у Кіеве існаваў гандлёвы двор Брачыслава, які належаў полацкім князям і дзе знаходзілася шмат двароў полацкіх купцоў.

Гандлёвы двор мелі полацкія, віцебскія і смаленскія купцы ў Ноўгарадзе. Сярод тавараў, якія пастаўляліся з Беларусі, галоўнае месца займала збожжа. Калі ў Ноўгарадзе і Пскове выпадалі неўраджайныя гады, проса і пшано прадаваліся па больш высокіх цэнах, чым жыта і пшаніца. Так, у час голада 1228 г. купцы з Полацка, Віцебска і Смаленска прадавалі пшано па 7 грыўняў за кадзь, жыта — па 3, пшаніцу — па 5 грыўняў. У 1230 г., калі голад у Ноўгарадзе ўзмацніўся, пшано каштавала ўжо 50 грыўняў за кадзь, жыта — 20, пшаніца — 40 грыўняў.

Права гандлю ў Полацку для купцоў з рускіх княстваў не было абкладзена ніякімі мытамі, хоць і існавалі ўскосныя падаткі. У Віцебску, наадварот, права гандлю было абкладзена мытам. Галоўным падаткам, які плацілі ўсе прыезджыя і мясцовыя купцы, была вагавая мыта. Памеры гэтага падатку былі неаднолькавымі ў Полацку, Маскве і

Ноўгарадзе. Так, у Ноўгарадзе купцы з Беларусі плацілі вагавое мыта ў памеры 2 грыўні серабра за беркавец солі, што было ў некалькі разоў больш, чым у Полацку і Рызе. У Маскве купцы з Беларусі плацілі мыту і за права гандлю, і вагавую мыту. Акрамя таго, падатак браўся і за пасрэдніцтва ў гандлі.

XIII ст. увайшло ў гісторыю гандлю і гандлёвых адносін на тэрыторыі Старажытнай Беларусі як перыяд зараджэння міжнароднага камерцыйнага права. Аб гэтым сведчаць некаторыя пісьмовыя крыніцы, якія захаваліся да нашага часу. Сярод іх дагавор 1229 г. смаленскага князя Мсціслава Данілавіча з Рыгай і Готскім берагам разам са Смаленскам, князямі полацкім і віцебскім; грамата літоўскага князя Гердзена ў якасці князя полацкага і віцебскага аб заключэнні ім у Рызе 22 снежня 1264 г. дагавора з лівонскім гермейстэрам (адна з вышэйшых пасадак Лівонскага ордэна) аб гандлёвых адносінах; грамата полацкага князя Ізяслава лівонскаму гермейстэру і рыжанам ад 1265 г. аб свабодным гандлі і мірных адносінах; скарга рыжскага магістрата віцебскаму князю Міхаілу Канстанцінавічу на неаднаразовыя крыўды і прыцясненні рыжскіх купцоў і інш.

На жаль, не захваўся першы дагавор палачан з Рыгай ад 1210 г. Гэты дагавор утрымліваў звесткі аб тым, што Заходняя Дзвіна аб'яўлялася свабоднай для нямецкіх купцоў, а падначаленае Полацку насельніцтва ліваў павіна было плаціць яму даніну.

Асабліваю цікавасць выклікае "Мсціславава праўда" — дагавор 1229 г., які распаўсюджваўся на ўсе землі крывічоў. У гэтым дагаворы закладзены па сутнасці ўсе асноўныя палажэнні старажытнага міжнароднага камерцыйнага права, якія рэгулявалі тавараабмен паміж замежнымі купцамі і купцамі Полацка і Віцебска.

На наш погляд, гэтым не абмяжоўваўся ўплыў дагавора 1229 г. Шматлікія палажэнні гэтага дагавора пераходзілі потым у іншыя юрыдычныя дакументы, становіліся нормамі звычайнага права і рэгулявалі такім чынам унутраны тавараабарот. Невыпадкова, што наступныя дагаворы і дадатковыя пагадненні, якія заключаліся ў XIII—XIV стст. і неабходнасць якіх была абумоўлена пастаяннымі сутыкненнямі паміж бакамі, даюць значна менш новага, чым гэта можна назіраць у дагаворы 1229 г. Звычайна ў дагаворах XIV ст. кожны раз падкрэслівалася, што гандлёвы шлях павінен быць "чист", "без рубеже", што іншаземныя купцы—"гости"

павінны карыстацца абаронай мясцовых улад "аки братья". Толькі ў XV ст. у новых дагаворах Полацка з Рыгай і іншых юрыдычных дакументах умовы знешняга гандлю на Беларусі значна змяняюцца і міжнароднае камерцыйнае права на яе тэрыторыі ўзбагачаецца новымі нормаў і палажэннямі.

Зараджэнне міжнароднага камерцыйнага права было абумоўлена развіццём знешняга і ўнутранага гандлю. Спачатку любы іншаземны купец быў увагуле бяспраўным. Толькі паступова, шляхам дагавораў і пагадненняў паміж мясцовымі ўладамі княстваў і зямель Старажытнай Беларусі і іншаземнымі купцамі паступова ствараецца асобнае камерцыйнае права, якое забяспечвала іншаземным купцам на Беларусі і мясцовым купцам за мяжой самыя неабходныя, як кажуць у такіх выпадках, элементарныя правы.

Сваё існаванне міжнароднае камерцыйнае права на Беларусі пачало з шэрага абмежаванняў, якія ўводзіліся ў IX—XII стст. для іншаземных гандляроў. Гэтыя абмежаванні як бы выпякалі з іх першапачатковай безабароненасці, якія ў наступным паступова змяншаліся. Абмежаваная праваздольнасць іншаземных купцоў была адлюстраваннем варожасці да ўсяго замежнага, якое супрацьпастаўлялася свайму, мясцоваму, як бы больш прывычнаму. Шматлікія абмежаванні "гасцей" у правах надзвычай адмоўна адбіваліся на развіцці замежнага гандлю. Неабходнасць адмены розных абмежаванняў, устанаўлення прывілей для купецтва замежных краін была відавочнай. За гэта і змагаліся як іншаземныя купцы на тэрыторыі Беларусі, так і купцы Полацка, Віцебска і іншых старажытных беларускіх гарадоў далёка за межамі сваёй краіны.

Перш за ўсё для замежных купцоў важна было мець права прыехаць на Полаччыну, карыстацца аховай мясцовых улад як сябе асабіста, так і сваёй маёмасці, мець права жыць у горадзе вызначаны тэрмін, на працягу якога ён не дазваў бы ніякага прымусу і насілля нават у выпадку вайны паміж абодвума бакамі. Замежнага купца трэба было вызваліць ад такіх жорсткіх звычаяў таго часу, як "берагавое права" (прысваенне феадалам тавараў з судна, якое пацярпела крушэнне ў моры або на рацэ); права феадала на тавар, які зваліўся з колаў на землю ("што з возу ўпала, тое прапала"); права доказу сваёй сумленнасці і невінаватасці шляхам вапрабавання гарачым жалезам або шляхам "паядынку" і г.д. Іншаземным купцам трэба было

гарантаваць магчымасць атрымаць прыбытак за прададзены тавар, права на суд пры ўзнікненні спрэчных пытанняў паміж іншаземнымі купцамі і мясцовым насельніцтвам. Для замежных гандляроў важна было, каб іх не прыцягвалі да адказнасці за злачынствы, на якія пайшлі іншыя замежныя купцы, каб іх не прымушалі аплочваць убыткі апошніх. Да ўсяго гэтага трэба было далучыць і абавязак мясцовых улад перадаць маёмасць замежнага купца ў выпадку яго смерці нашчадкам. Нарэшце, варта было адрэгуляваць розныя правілы, якія б аблегчылі "гасцям" прывоз і вываз тавараў, пагрузку і разгрузку, карыстанне волакамі, суднамі і коламі, выдзяляць ім лоцманаў, перавозчыкаў, грузчыкаў, даваць магчымасць нарыхтаваць у лесе будаўнічыя матэрыялы для рамонту суднаў і г.д.

Ва ўсіх гэтых пытаннях нямецкія купцы імкнуліся дабіцца шэрага прывілей, вызваліцца ад тых абмежаванняў у камерцыйнай дзейнасці, якія мелі месца ў недалёкім мінулым. Разам з тым нямецкія купцы разумелі неабходнасць прывілей і для мясцовых купцоў у іх гандлі з Рыгай і іншымі ганзейскімі і лівонскімі гарадамі. Невыпадкава, што менавіта нямецкія купцы апынуліся ў непараўнальна больш выгадным становішчы, чым іншыя замежныя купцы.

Гэта бачна не толькі на прыкладзе ўжо пералічаных правоў, але і на прыкладзе іншых прывілей, якія былі дадзены менавіта нямецкім купцам. У Полацку, Віцебску, Навагародку і іншых гарадах Старажытнай Беларусі яны мелі права ўтвараць самастойныя паселішчы, факторыі або канторы, як іх называлі самі немцы. Гэтыя двары былі аддзелены ад іншых частак горада, кіраваліся ўласнымі правіламі, імкнуліся да правядзення прынцыпу экстрэтарыяльнасці, поўнага неўмяшання ўлад у іх унутраныя справы, права самім вырашаць пытанні замежнай купецкай абшчыны.

Усе гэтыя правы, якіх нямецкія купцы настойліва дабіваліся на землях Старажытнай Беларусі, як і ў другіх краінах Заходняй Еўропы і Бліжняга Усходу, павінны былі паставіць іх у выключнае становішча сярод іншых замежных купцоў і даць ім магчымасць стаць манапалістамі ў замежным гандлі.

Юрыдычныя помнікі XIII ст., якія сведчылі аб зараджэнні на Беларусі міжнароднага камерцыйнага права, уключалі ў сябе шэраг мер па рэгуляванні гандлёвых аперацый. Гэта і правілы ўплаты розных падаткаў, ад якіх

мясцовыя купцы былі або ўвогуле вызвалены, або плацілі іх у значна меншых памерах, і правілы правядзення гандлёвых аперацый. Іншаземным купцам забаранялася гандляваць адзін з другім, весці рознічны гандаль, ім забаранялася купляць тавары ў мясцовых сялян. Замежныя гандляры павінны былі карыстацца грамадскімі вагамі, весці гандаль цераз пасрэднікаў з мясцовых купцоў.

Найбольш важнай крыніцай для гісторыі камерцыйнага права Беларусі з'яўляецца дагавор 1229 г., які быў заключаны смаленскім, полацкім і віцебскім князямі з Рыгай і гоцкім берагам.

Дагавор пачынаецца з артыкулаў, якія ўтрымліваюць меры пакарання за розныя злачынствы супраць замежных купцоў — забойствы, пабоі, калецтвы, насілле, гвалт і г.д. (арт. 1—5, 9—13).

У адрозненне ад дагавора ганзейскіх купцоў з Ноўгарадам, які быў заключаны паміж 1189 і 1199 гг., дагавор 1229 г. у артыкулах 9—11 забараняе прымушаць замежнага купца пры вырашэнні спрэчнага пытання выпрабаваннем на сумленнасць гарачым жалезам або вызываць яго на паядынак. Гэта было даволі істотнае адступленне ад старажытнага права ўсходніх славян, якое дазваляла такія выпрабаванні пры падазрэнні ў крадзяжы, махлярстве, падмане і г.д. Права вызваць купца пры спрэчных пытаннях на дуэль было нямецкім звычаем. Аднак і нямецкія, і купцы Старажытнай Беларусі настойвалі на адмене гэтых звычаяў, на тым, каб пры разглядзе крымінальных спраў іх нельга было испытваць на сумленне гарачым жалезам або паядынкам.

У галіне прыватнаправавых пытанняў істотнае значэнне для развіцця гандлю мелі тыя артыкулы дагавора 1229 г., якія прадастаўлялі замежнаму крэдытору асаблівыя перавагі. Гэтаму прысвечаны артыкулы 7—8, якія замацоўваюць юрыдычнае правіла: пры наяўнасці некалькіх крэдытараў першым задавальняецца "госць".

У дагаворы змешчаны артыкулы, якія рэгулявалі правілы карыстання грамадскімі вагамі, волакамі, уплаты мыты. Артыкул 30 падкрэсліваў, што і нямецкія купцы, і купцы Старажытнай Беларусі вызваліліся ад уплаты мыта ад Рыгі да Смаленска. Дагавор 1229 г. заканчваўся словамі: "Таже правда буди русину в Рызе и на Готскому березе, а немчию в Смоленской волости, и в Полоцкой, и в Витебской".

Былі і іншыя артыкулы. Так, наконт вяртання самой пазыкі дагавор Смаленска, Полацка і Віцебска ў арты-

куле 22 замацоўвае недатыкальнасць асобы іншаземца, якога як даўжніка нельга заключыць у турму ("а рубежа им не деяти"). Гэтаму нямецкія купцы надавалі вялікае значэнне. Але ў адрозненне ад дагавора ганзейскіх купцоў з Ноўгарадам 1195 г. дагавор са Смаленскам, Полацкам і Віцебскам ідзе значна далей. Калі мясцовы гандляр не аддае немцу пазыку, апошні звяртаецца да цівуна, які даручае службовым асобам спагнаць пазыку за тавар. Калі на працягу 8 дзён пазыка не аддаецца, то ў такім выпадку неабходна паручыцельства, калі і яго няма, то толькі тады замежнага купца "лзе его всадити в железа".

У гэтым дагаворы мы знаходзім звесткі аб нямецкіх факторыях у Смаленску і Полацку. У артыкуле 29 гаворка ідзе пра грамадскія вагі, адны з якіх знаходзяцца ў праваслаўнай царкве, другія — у "Немецкой Богородици", або "Немецкой Божнице".

Калі ў мясцовага купца ёсць падставы скардзіцца на замежнага гасця, то ён павінен спачатку звярнуцца са сваёй скаргай наперад да нямецкага ольдэрмана і толькі тады, калі купец не падпарадкоўваецца яго рашэнню, мясцовы купец падае скаргу ў суд.

Значную ўвагу дагавор 1229 г. надае правілам праезду замежных купцоў праз волакi, якія злучалі Заходнюю Дзвіну з Дняпром. Як толькі нямецкія купцы пад'язджалі да волака, волацкі цівун павінен быў паслаць свайго чалавека, і пры гэтым вельмі хутка — "вборзе". За тавар, які перавозіўся валачанамі, яны сумесна неслі поўную адказнасць: "а што погынецъ того товару... всим Волочанам платети. Таже правда буди Русину и на Готском береze". У тым выпадку, калі нямецкіх купцоў прыбывала шмат, яны цягнулі жэрабя, каго абслугоўваць перш за ўсё. Мясцовыя купцы на волаках абслугоўваліся пазней.

Мыта за праезд ні нямецкія купцы, ні купцы Смаленска, Полацка і Віцебска не плацілі. Гэта быў агульны прынцып. Але за права карыстацца волакам іншаземныя "госці" павінны былі заплаціць пэўную суму.

Акрамя таго, яны павінны былі зрабіць волацкаму цівуну падарунак, а па прыездзе ў горад падараваць княгіні кавалак сукна. Да правілаў арганізацыі гандлю адносяцца артыкулы 17—19, якія замацоўваюць права на свабодны гандаль, свабодны праезд за межы Рыгі, Смаленска, Полацка і Віцебска. Падкрэсліваецца пры гэтым, што куплены тавар назад не варочаецца.

Аднак дасягнутыя дамоўленасці выконваліся не заўсёды. Як з нямецкага боку, так і з боку мясцовых улад дапускаліся парушэнні. У скарзе Рыжскага магістрата віцебскаму князю Міхаілу Канстанцінавічу, якая была напісана паміж 1271 і 1289 гг., прыводзяцца шматлікія прыклады насілля і прымусаў з боку мясцовых улад да нямецкіх купцоў. Гэта і падман замежных купцоў пры ўзважванні тавараў, і завышанае вагавае мыта ("аже ты княже лишнее емлешь"), і рабаванні нямецкіх купцоў ("аже ты его товар со разбойниковым узял"), і інш. Але і нямецкі бок таксама вельмі часта парушаў дасягнутыя дамоўленасці, аб чым сведчылі скаргі віцебскіх купцоў Рыжскаму архіепіскапу.

Важнай абставінай таго часу, якая садзейнічала росту розных насілляў над замежнымі купцамі, была вайна. Пры гэтым было не абавязкова, каб вайна была з радзімай таго ці іншага замежнага купца, дастаткова было любых ваенных дзеянняў. У любым выпадку замежным купцам пагражалі затрыманне і канфіскацыя яго тавараў, прыпыненне яго дзейнасці, выгнанне або прымусовы ўдзел у ваенным паходзе.

Неабходна было засцерагчы гандляра ад усіх гэтых выпадкаў, у чым былі зацікаўлены як нямецкія, так і мясцовыя купцы. Асабліва гэта было важна для рыжскіх купцоў, бо ў XII—XIII стст. на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала некалькі самастойных княстваў, якія пастаянна вялі паміж сабой войны. Таму адным з патрабаванняў замежных купцоў было не перашкаджаць гандлю ў выпадку вайны. У артыкуле 31 дагавора 1229 г. падкрэсліваецца: "аще Княжо пойдеть на войну, не надобе Немчичю ехати".

У другіх краінах Заходняй Еўропы гэта палажэнне замацавалася значна пазней. У Фландрыі права ганзейцам заставацца і працягваць сваю гандлёвую дзейнасць у выпадку вайны было даравана ў 1360 г., у Бургундыі — у 1393 г., у Швецыі — у 1349 г.

У канцы XIII ст. купцы з Полацка і Віцебска адпраўляліся ў Рыгу і ўздоўж узбярэжжа Балтыйскага мора на сваіх судах, што значна пашырала іх магчымасці ў развіцці гандлю. Безумоўна, гэта былі хоць і не марскія, але адносна буйныя рачныя судны, якія дазвалялі рабіць невялікія марскія пераходы. Нагадаем, што ў IX—X стст. вырабленыя крывічамі чоўны-аднадрэўкі дазвалялі купцам Кіева, Ноўгарада, Полацка і другіх гарадоў Кіеўскай Русі даходзіць да Візантыі. Дагавор 1229 г. гарантаваў свабодны праход суднаў праз Рыгу і далей у Балтыйскае мора.

Дагавор 1229 г. Смаленска, Полацка і Віцебска з Рыгай быў легітымным з пункту гледжання сучаснага міжнароднага права юрыдычным дакументам. У адрозненне ад дагавора Ноўгарада з Ганзай ад 1195 г. дагавор 1229 г. быў падпісаны прадстаўнікамі абодвух бакоў і меў пячаткі гарадоў Вісбі, Любека, Данцыга, Мюнхена, Грэнінгема, Дортмунда, Брэмена, Смаленска, Полацка і Віцебска.

У перыяд утварэння Вялікага княства Літоўскага гандаль паміж замежнымі краінамі і беларускімі землямі пачаў развівацца больш актыўна. У 1253 г. вялікі князь літоўскі Міндоўг пацвердзіў рыжскім і ўсім замежным купцам права свабоднага праезду па рэках і сухапутных дарогах і вызваліў іх ад падаткаў. З другой паловы XIII ст. гандаль Старажытнай Беларусі пачаў весціся ўжо ад імя Літвы.

У 1264 г. вялікі князь літоўскі Гердзень ад імя полацкага і віцебскага князёў заключыў дагавор аб міры і развіцці гандлю з Рыгай, востравам Готланд і г. Любекам. У наступныя гады гэтыя дагаворы аднаўляліся і папаўняліся новымі нормаў і палажэннямі.

Падагульняючы сказанае, трэба адзначыць, што знешні гандаль Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст. атрымаў значнае для свайго часу развіццё. Вываз з Беларусі не абмяжоўваўся толькі прадукцыяй сельскай гаспадаркі і промыслаў, вывозіліся і вырабы рамеснікаў-кавалёў, ганчароў, бондараў, гарбароў, ювеліраў. Ювелірныя вырабы, якія знойдзены археолагамі ў Прыбалтыцы, Польшчы, Чэхіі, Маравіі, па тэхналогіі і тэхніцы выканання вельмі падобныя да вырабаў полацкіх і друкіх майстроў. Медныя вісячыя замкі знойдзены ў Чэхіі і мелі назву "рускія". Беларускія рамеснікі былі вядомымі майстрамі ў вытворчасці вісячых замкоў, якія былі шырока распаўсюджаны далёка за межамі Старажытнай Беларусі.

Па складзе ўвозімых тавараў знешні гандаль Беларусі ў IX—XIII стст. не быў выключэннем сярод іншых дзяржаў сярэднявечча. Увозіліся тавары раскошы, садавіна, віно, пранасці, фарбы, каляровыя металы, каштоўныя камяні, шаўковыя тканіны, шкло, ювелірныя ўпрыжжэнні, царкоўныя прылады, соль. Прадметы мастацкага рамяства з сярэдзіны XI ст. ужо не ўвозіліся, бо попыт на іх задавальняўся вырабамі сваіх мясцовых рамеснікаў.

Найбольш хадавым таварам былі ў той час дарагія шаўковыя тканіны і сукно. Тэкстыльныя майстэрні Арабскага Усходу, Візантыі, Фландрыі, Генуі і Венецыі вырацоўвалі шмат розных тканін.

Важным артыкулам імпарту былі мячы, якія вырабляліся на Рэйне і Дунаі і праз Чэхію, Польшчу і Прыбалтыку пападалі ў Беларусь. Яны выкоўваліся са сталёных жгутоў, мелі своеасаблівы арнамент і мелі назву "франкскія". Прывозіліся толькі клінкі, бо рукаяткі мячоў вырабляліся ўжо мясцовымі майстрамі і пасля гэтага зброя паступала на рынак. У XII ст. масавы імпорт гэтага віду зброі спыніўся. Верагодна, што к гэтаму часу беларускія рамеснікі ўжо самі набылі значны вопыт у гэтай справе.

Пастаянным імпортным таварам былі каляровыя металы. Да першай паловы XI ст. серабро ў манетах паступала з краін Арабскага халіфата, з другой паловы XI ст. — з Заходняй Еўропы. Медзь, волава і свінец пастаўляліся з Венгрыі, Чэхіі і Германіі.

Шырокім попытам карысталіся на Беларусі розныя вострыя прыправы — гваздзіка, перац, карыцца. Іх імпорт быў выкліканы імкненнем зрабіць больш разнастайнай даволі простую ежу таго часу, таму гэтыя вострыя прыправы былі важнай часткай міжнароднага гандлю на Беларусі. Да харчовых тавараў трэба аднесці соль, селядцы, віно, садавіну.

Безумоўна, што ўсе даходы ад знешняга гандлю назапашваліся ў руках феодалаў і купцоў. Знешні гандаль значна павялічваў даходы князёў, іх дружыннікаў, царквы, манастыроў, купцоў, гараджан, што ў сваю чаргу павялічвала іх палітычны і эканамічны ўплыў.

Супастаўляючы вываз і ўвоз з пунктаў гледжання ўзроўню развіцця гаспадаркі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст., не будзе памылкай выказаць меркаванне аб тым, што рамяство Беларусі саступала толькі буйным тэкстыльным майстэрням Бліжняга Усходу, Візантыі, Фландрыі, гарадоў-рэспублік Паўночнай Італіі і франкскім рамеснікам па вытворчасці зброі. У гэтым сэнсе Беларусь не была выключэннем, бо і іншыя дзяржавы Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ў перыяд ранняга сярэднявечча таксама куплялі каштоўныя тканіны, каляровыя металы, зброю. Аднак у параўнанні з імі яна была ў лепшым становішчы, бо ў яе руках знаходзіўся транзітны гандаль гэтымі таварамі. Беларусь знаходзілася на перакрываванні гандлёвых шляхоў паміж Поўначчу і Поўднем, Захадам і Усходам. Разам з тым знешні гандаль пачынае саступаць унутранаму. Калі ў IX—XI стст. знешні гандаль значна пераўзыходзіў унутраны, то ў XII—XIII стст. перавага ўжо на баку апошняга.

Пытанні для праверкі

1. Выдзеліце асноўныя перыяды ў развіцці знешняга гандлю Беларусі ў IX—XIII стст. і вызначце іх адметныя рысы.
2. Па якіх напрамках адбываўся знешні гандаль Старажытнай Беларусі? Апішыце іх.
3. Якія віды тавараў пастаўляліся з тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў краіны Арабскага халіфата, Візантыю, Цэнтральнай і Заходняй Еўропы? Дайце іх класіфікацыю.
4. Дайце характарыстыку таварам, якія ўвозіліся на тэрыторыю Беларусі ў IX—XIII стст.
5. Ці аказваў становаўчы ўплыў знешні гандаль на развіццё асветы? Калі так, то апішыце шляхі гэтага ўплыву.
6. У чым заключаліся цяжкасці ў развіцці знешняга гандлю таго часу? Што ляжыць у іх аснове?
7. Чым выклікалася неабходнасць заключэння міжнародных гандлёвых пагадненняў?
8. Ахарактарызуйце гандлёвы дагавор 1229 г. Смаленска, Полацка і Віцебска з Рыгай.
9. Выявіце адметныя асаблівасці дагавора 1229 г. і гандлёвых пагадненняў Ноўгарада таго часу.
10. Супастаўце вываз і ўвоз з пункту гледжання ўзроўню эканамічнага развіцця Беларусі ў IX—XIII стст.

Кантрольныя заданні

1. Распрацуйце схему і складзіце табліцу тавараў, якія вывозіліся і ўвозіліся на тэрыторыю Беларусі ў IX—XIII стст.
2. Параўнайце і прааналізуйце перыяды развіцця знешняга гандлю Беларусі ў IX—XIII стст. і яго асноўныя напрамкі. Выявіце ролю і месца кожнага напрамку.
3. Паспрабуйце, выкарыстоўваючы пісьмовыя крыніцы таго часу, апісаць прыёмы працы замежных купцоў і купцоў Старажытнай Беларусі.
4. Вызначце і зрабіце апісанне механізму ўплыву знешняга гандлю на развіццё гаспадаркі, асветы і культуры Старажытнай Беларусі.

Літаратура

1. *Алексеев Л.В.* Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.
2. *Беляев И.* История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. М., 1872.
3. *Бережков М.* О торговле Руси с Ганзой до конца XV в. СПб., 1879.
4. *Бэр А.* История всемирной торговли: В 3 т. / Пер. с нем. М., 1876.
5. *Латвийский Генрих.* Хроника Ливонии. М.; Л., 1938.
6. *Голубовский П.В.* История Смоленской земли. Киев, 1895.
7. *Данилевич В.Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.
8. *Даркевич В.П.* Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X—XIV вв.). М., 1966.

9. *Довнар-Запольский М.В.* История русского народного хозяйства. Киев, 1911.
10. *Довнар-Запольский М.В.* Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия. Киев, 1891.
11. *Загоруйский Э.М.* Древний Минск. Мн., 1963.
12. *Катаев И.М.* Промышленность и торговля Древней Руси // *Русская история в очерках и статьях.* М., 1909. Т. 1.
13. *Багрянородный К.* Об управлении империей. М., 1989.
14. *Кулишер И.М.* История русской торговли. Пг., 1923.
15. *Левко О.Н.* Торговые связи Витебска в X—XVIII вв. Мн., 1979.
16. *Мельгунов П.П.* Очерки по истории русской торговли IX—XVIII вв. М., 1905.
17. *Муравская Е.* Организация торговли Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII—XIV вв. Вып. 3. // *Учен. записки Латв. ун-та.* Рига, 1961. Т. 40. Вып. 3.
18. *Муравская Е.* Торговые связи Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII—XIV вв. // *Изв. АН Латв. ССР № 2.* Рига, 1961.
19. Очерк истории Турово-Пинского княжества в X—XIII вв. Киев, 1901.
20. *Половников А.П.* Торговля в старой России. М., 1958.
21. *Рыбаков Б.А.* Торговля и торговые пути // *История культуры Древней Руси. Домонгольский период.* Т. 1. Материальная культура. М.; Л., 1948.
22. *Сапунов А.П.* Витебская старина. Документы и материалы. Витебск, 1883. Т. 1.
23. *Сапунов А.П.* Река Западная Двина. Историко-географ. обзор. Витебск, 1893.
24. *Фехнер М.В.* Изделия шелкоткацких мастеров Византии в Древней Руси // *Сов. археология.* М., 1977. № 3.
25. *Хорошкевич Л.* Полоцкие грамоты XIII — начала XVI в. М., 1977.
26. *Штыхов Г.В.* Древний Полоцк. IX—XIII вв. Мн., 1975.
27. *Штыхов Г.В.* Города Полоцкой земли (IX—XIII вв.). Мн., 1978.

2.3. ГАНДЛЁВЫЯ ШЛЯХІ І СРОДКІ ЗНОСІН

Адной з важных умоў адносна ранняга ўзнікнення і даволі хуткага развіцця гаспадаркі Старажытнай Беларусі ў IX—XIII стст. было выгаднае геаграфічнае становішча. Праз яе тэрыторыю праходзілі водныя і сухапутныя гандлёвыя шляхі, якія звязвалі Візантыю, краіны Арабскага халіфата, Паўднёвую і Паўночную Русь са Скандынавіяй, Заходняй і Цэнтральнай Еўропай.

Тэрыторыя Беларусі была звязана з чатырма асноўнымі воднымі сістэмамі Усходняй Еўропы: Волжскай, Дняпроўскай, Заходнедзвінскай і Волхава-Ільменскай. Праз мноства рэк гэтых сістэм насельніцтва Старажытнай Беларусі мела сувязі з Каспійскім, Чорным і Балтыйскім марамі. Раўнінныя водападзелы значна палягчалі сувязь паміж асноўнымі воднымі магістралямі. Усе

гэтыя ўмовы высоўвалі рацныя гандлёвыя шляхі на першае месца ў параўнанні з сухапутнымі, якія ў IX—XIII стст. адыгрывалі другараднае значэнне. Тое, што водныя шляхі ў Старажытнай Беларусі пераважалі над сухапутнымі, было характэрна і для Заходняй Еўропы таго часу.

Даныя археалагічных даследаванняў сведчаць аб тым, што большая частка паселішчаў на Беларусі ў IX—XIII стст. размяшчалася па дыяганалі з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход, гэта значыць па рэках Днепр і Заходняя Дзвіна і іх прытоках — Бярэзіне, Свіслачы, Пцічы, Усвячы, Уле. Значна менш было паселішчаў у той час у басейнах Віліі і Нёмана, за выключэннем вярхоўяў гэтых рэк, якія бліжэй за ўсё падыходзяць да басейна Дняпра. У вярхоўях іншых рэк паселішчаў у IX—XIII стст. амаль не было.

Гэта і нядзіўна, бо ў IX—XIII стст. большая частка тэрыторыі Беларусі была пакрыта глухімі і дрымучымі лясамі. Яны акружалі Полацк і Віцебск, Тураў і Мінск, Навагарадок і Бярэсце, іншыя гарады і паселішчы Старажытнай Беларусі. Гэтыя суцэльныя лясныя масівы прарэзваліся рэкамі, на берагах якіх сяліліся людзі. Рэкі ў той час былі больш поўнаводнымі, чым зараз, служылі ў якасці асноўных шляхоў зносін. Сярод рэк Беларусі менавіта Днепр і Заходняя Дзвіна былі найбольш старажытнымі воднымі гандлёвымі шляхамі. Цікава, што летапісны тэрмін "шлях" звычайна азначаў напрамак.

Сярод водных гандлёвых шляхоў таго часу найбольшае значэнне для насельніцтва Беларусі меў старажытны гандлёвы шлях з вараг у грэкі. Яго агульная схема выглядала прыкладна так: ад сталіцы Візантыі Царграда шлях ішоў уздоўж заходніх берагоў Чорнага мора да вусця Дняпра, дзе купцы адпачывалі на востраве св.Евферыі. Затым шлях ішоў уверх па Дняпры да вадападзелу Дняпра і Заходняй Дзвіны. Тут па сістэме волакаў судны перацягваліся да Заходняй Дзвіны. Адным з найбольш ажыўленых волакаў лічыўся волак ля Смаленска з прытока Дняпра — ракі Хмосць да прытока Заходняй Дзвіны — ракі Каспля. Далей шлях ішоў уверх па Заходняй Дзвіне, а з яе альбо ў прыток ракі Ловаць Кунню, альбо яшчэ ў адзін прыток Ловаці раку Усвячу. Нарэшце, па рацэ Ловаць шлях ішоў да возера Ільмень, потым па рацэ Волхаў, Ладажскаму возеру, рацэ Няве і Балтыйскім моры.

З Полацка ў Кіеў водны шлях пралягаў па Заходняй Дзвіне і яе прытоках Ула і Эса. З апошняй судны волакам

перацягваліся да возера Плаўе, якое давала пачатак рацэ Сергуды — прытоку Бярэзіны, якая ў сваю чаргу была прытокам Дняпра. Увесь шлях ад Полацка да Канстанцінопаля займаў 40 — 45 дзён.

Трэба, аднак, зазначыць, што для міжнароднага гандлю шлях з Дняпра па Заходняй Дзвіне і далей у Балтыйскае мора меў значна большае значэнне, чым шлях па Ловаці, возеры Ільмень і далей на поўнач. Водны шлях па Заходняй Дзвіне выкарыстоўваўся значна часцей, ён быў больш зручным і больш лёгкай, чым шлях па Ловаці. Пацвярджэнне таму мы знаходзім у скандынаўскіх сагах, да гэтай думкі схіляецца шэраг даследчыкаў. Акрамя таго, тапаграфія скарабаў таксама сведчыць аб тым, што асноўны шлях з Дняпра ў Балтыйскае мора праходзіў па Заходняй Дзвіне, а не па Ловаці, возеры Ільмень, Волхаву, Ладажскаму возеры, Няве. На востраве Готланд, які быў цэнтрам гандлю Скандынавіі з Усходам і Поўднем, археолагамі была знойдзена вялікая колькасць старажытных манет — каля 67 тыс., якія адносяцца да VIII—X стст. Сярод іх візантыйскіх манет было ўсяго каля 180, у той час як арабскіх — 23 тыс., англійскіх — 14 тыс., германскіх, галандскіх і польскіх — больш 27 тыс. Лічбы гавораць аб тым, што гандаль з Візантыяй займаў у скандынаваў вельмі сціплае месца.

Абмежаваны характар насіў гандаль і Ноўгарада з Візантыяй. Так, летапіс паведамляе, што ў дагаворы кіеўскага князя Алега з грэкамі ў 911 г. гаворыцца: "Запаведа Олег грекам... даючы ўклады (г.зн. даніну) на Русская грады: першо на Киев, тоже Чернигов, Переяславле, на Полтэк, на Любеч и на прочие грады..." Бачна, што сярод гарадоў, якім Візантыя павінна была плаціць даніну быў Полацк, а такога вядомага і багатага гандлёвага горада, як Ноўгарад, не было. Гэта яшчэ адзін доказ на карысць таго, што шлях у Балтыйскае мора па Заходняй Дзвіне выкарыстоўваўся значна часцей, чым шлях па Ловаці.

Акрамя галоўных водных гандлёвых шляхоў па Дняпры і Заходняй Дзвіне з Дняпра па яго прытоках Бярэзіне і Прыпяці адыходзілі яшчэ адны бакавыя адгалінаванні на захад — да Нёмана і Буга, а таксама на Усход — да Акі і Волгі. На берагах поўнаводнай Бярэзіны знойдзена шмат курганоў, якія сведчаць аб заселенасці гэтай зямлі ўжо ў X—XII стст. Гандлёвы шлях, які ішоў па Бярэзіне і яе прытоку Гайне, звязваў басейн Дняпра з басейнам Нёмана і ракой Свіслач, на берагах якой знаходзіліся Мінск і

Ізяслаўль. Гэты шлях звязваў галоўны гандлёвы горад Беларусі таго часу Полацк з Мінскам і Ізяслаўлем. Відавочна, што гандлёвыя водныя шляхі Старажытнай Беларусі былі часткай вялікай і даволі разгалінаванай іх сеткі.

Суднаходства па рэках Беларусі ў той час ускладнялі парогі, мелі, быстрыні. Так, на Дняпры, у 9 км вышэй Оршы, былі Кабеляжскія парогі, на Заходняй Дзвіне меліся парогі каля в. Руба, Вярхоўе і Копачы даўжынёй больш 40 км. Нават у пачатку XIX ст. на дзвінскіх парогам гінула 25 з 1—1,6 тыс. суднаў, якія праходзілі па гэтай рацэ за час навігацыі. Але асабліваю небяспеку ўяўлялі сабой Дняпроўскія парогі каля сучаснага ўкраінскага горада Запарожжа, даўжыня якіх была больш 70 км. Каля некаторых з іх існавалі волакі, бо нават для невялікіх рачных суднаў таго часу некаторыя з парогаў былі непраходныя. Нягледзячы на тое, што Дняпроўскія парогі знаходзіліся за межамі Старажытнай Беларусі, яны значна ўскладнялі магчымасці гандлёвага шляху з вараг у грэкі. Таму адразу, як толькі сыходзіў лёд і пачыналася веснавая паводка, купцы імкнуліся па высокай вадзе прайсці ўсе мелкія месцы і парогі. Акрамя парогаў, меляў і быстрыняў перашкодамі на водных гандлёвых шляхах былі таксама заторы з дрэў, бабровыя плаціны, забалочаныя вадаёмы.

Асаблівасці рэк Беларусі ў IX—XIII стст. з іх шматлікімі парогамі, мелямі, быстрынямі, што значна ўскладняла рух па іх, патрабавалі пэўнага клопату аб гэтых асноўных у той час гандлёвых шляхах. У IX—XI стст. справа абмяжоўвалася аховай гандлёвых караванаў ад нападаў рабаўнікоў, якія, як правіла, адбываліся каля самых цяжкапраходных месцаў водных шляхоў. Ніякіх іншых мер па паляпшэнні суднаходства ў той час не прымалася.

Аднак справа мяняецца ў XII ст. Раней за ўсіх княстваў былой Кіеўскай Русі Полацкае стала першым на шлях самастойнага палітычнага і эканамічнага развіцця. Існаванне першай раннефеадальнай дзяржавы на тэрыторыі Беларусі, яе фарміраванне і развіццё, перавага мясцовых інтарэсаў, наданне большай увагі развіццю ўласнай гаспадаркі абумовілі пэўны інтарэс да водных гандлёвых шляхоў. Па гэтай прычыне ў XII ст. на берагах рэк каля самых небяспечных месцаў пачалі ўзводзіць спецыяльныя назіральныя пункты, так званыя "глядзенні". "Глядзенні" выкарыстоўваліся для таго, каб назіраць за мясцовасцю і папярэджаць купцоў аб небяспечных месцах на рацэ і

нападах ворагаў. Такія назіральныя пункты ўладкоўваліся на высокіх берагах рэк, узгорках і каля лукавінаў рэк.

Абсталёўваліся і знакі-арыенціры тыпу лоцманскіх, асабліва пры зліцці рэк, каля меляў і быстрынь. Шэраг навукоўцаў лічыць, што менавіта гэтым мэтам адпавядаюць старажытныя Барысавы камяні на Заходняй Дзвіне. Яны былі ўстаноўлены ніжэй Віцебска ўніз па цячэнні Заходняй Дзвіны. Гэта вялізныя валуны, адны з якіх выступаюць над вадой на водмелях, другія з'яўляюцца на паверхні толькі тады, калі спадае вада. Аднак усе яны паказваюць на найбольш небяспечныя месцы для суднаходства па рацэ, якія перыядычна ўтвараліся на ёй. Асобныя камяні размешчаны на быстрынях, каля вусця рэчак, якія ўпадалі ў Заходнюю Дзвіну і дзе ствараліся пясчаныя намывы.

На гэтых камянях высечана імя полацкага князя Барыса Усяслававіча, сына знакамітага полацкага князя Усяслава Полацкага. Ён памёр у 1128 г., і аб яго дзейнасці амаль нічога невядома са старажытных пісьмовых крыніц. Надпісы, якія былі зроблены на валунах з просьбай да Бога дапамагчы князю Барысу, могуць сведчыць і аб дзейнасці полацкага князя па ўдасканаленні рачных гандлёвых шляхоў. Верагодна, што князь Барыс загадаў ачысціць фарватэр Заходняй Дзвіны ад вялікіх валуноў. А ў памяць аб гэтым на тых валунах, з якімі было цяжка справіцца пры дапамозе простых інжынерных прыстасаванняў таго часу, ён загадаў зрабіць падпісы. Рачныя судны, якія плылі па Заходняй Дзвіне, заўсёды арыентаваліся на гэтыя далёкія бачныя валуны. У якасці знакаў-арыенціраў лоцманскага характару выкарыстоўваліся таксама вогнішчы, ссечаныя дрэвы, зарубкі і г.д.

Відавочна, што роля і значэнне водных гандлёвых шляхоў знаходзіліся ў цеснай узаемасувязі са зменамі ў палітычным і эканамічным жыцці. Так, з узмацненнем працэсу распаду Кіеўскай Русі, захопам полаўцамі стэпавых прастораў па ніжнім цячэнні Дняпра, татара-мангольскім нашэсцем на Усходнюю Русь і падзеннем сталіцы Візантыі Канстанцінопаля паўднёвая частка воднага гандлёвага шляху з вараг у грэкі страціла сваё значэнне. З утварэннем Вялікага княства Літоўскага значна ўзраслі роля і значэнне водных гандлёвых шляхоў па Заходняй Дзвіне, Нёмане і Бугу.

Такім чынам, водныя гандлёвыя шляхі Беларусі ў IX—XIII стст. уяўлялі сабой рэкі і азёры, якія ў месцах

водападзелаў былі злучаны волакамі. Менавіта волакі і былі найважнейшай часткай водных гандлёвых шляхоў і паклалі пачатак існаванню сухапутных гандлёвых шляхоў. Даныя археалагічных даследаванняў, старажытных пісьмовых крыніц, а таксама марфалогіі, тапаграфіі і тапанімікі даюць падставы меркаваць, што на тэрыторыі Старажытнай Беларусі існавала каля 20 волакаў, якія звязвалі водападзелы Дняпра і Заходняй Дзвіны, Дняпра і Нёмана, Дняпра і Буга.

Волакі, як правіла, былі даволі густа для свайго часу заселены, на іх склаўся асаблівы від гаспадарчай дзейнасці. Насельніцтва волакаў, ці валачане, зарабляла на жыццё перавозкай грузаў і іх абслугоўваннем. Валачане валодалі інвентаром для перавозкі рачных суднаў па зямлі, якога купцы не мелі. Акрамя таго, для гэтага патрабаваліся шматлікія прыстасаванні — каткі для выцягвання суднаў на бераг, канаты, валакушы, колы для перавозкі невялікіх суднаў і тавараў, цяглавая жывёла. Гэта рабіла валачан незалежнымі і прыносіла ім значны прыбытак. Кіраваў волакам волацкі цівун. Гэта была афіцыйная асоба, якая па даручэнні князя збірала за праезд праз волак спецыяльны грашовы падатак. Развіццё водных гандлёвых шляхоў і волакаў патрабавала новых рамесных спецыяльнасцяў. Да ліку самых распаўсюджаных спецыяльнасцяў у X—XIII стст. адносіліся перавозчыкі, якія перавозілі грузы і людзей не толькі ад аднаго берага ракі да другога, але і па рацэ ад аднаго паселішча да другога. Сярод рамеснікаў, якія абслугоўвалі рачныя судны і волакі, былі грузчыкі, рулявыя, весельнікі і г.д. Шмат з'явілася новых спецыяльнасцяў і ў суднабудаванні.

Усе водныя гандлёвыя шляхі, іх асноўныя напрамкі і адгалінаванні, а таксама волакі выкарыстоўваліся перш за ўсё для перавозкі грузаў. Выкарыстоўваліся яны і ў якасці ваенных дарог. У пасажырскіх перавозках старажытныя водныя шляхі Беларусі адыгрывалі нязначную ролю.

Не ўсе волакі на Беларусі мелі аднолькавае значэнне, большая частка іх мела мясцовае значэнне. Адным з галоўных волакаў на тэрыторыі Полацкага княства быў волак каля Лукомля, які знаходзіўся ля возера Лукомль. У гэтым месцы сходзіліся рэкі Друць, Бобр і Усіца, прыток Улы. Непадалёку працякае рака Обаль, якая ўпадае ў Лучосу, прыток Заходняй Дзвіны. Праз гэты волак купцы з Ноўгарада па Заходняй Дзвіне пападалі ў Балтыйскае мора.

Важным па значэнні быў Усвяцкі волак. Горад Усвят быў адным з самых старажытных гарадоў Беларусі. Упершыню ён упамянуты ў летапісе пад 1021 г. у сувязі з барацьбой полацкага князя Брачыслава з кіеўскім князем Яраславам Мудрым. У выніку ваеннага канфлікту Усвят разам з Віцебскам увайшоў у склад Полацкага княства. Менавіта Усвят і Віцебск, якія займалі ключавое становішча на адрэзку ад Дняпра да Ловаці старажытнага воднага гандлёвага шляху з вараг у грэкі, і сталі прычынай барацьбы Брачыслава з Яраславам Мудрым. Узросшая палітычная і эканамічная моц Полацкага княства прымусіла кіеўскага князя саступіць, і барацьба за вельмі даходныя месцы — Усвят і Віцебск — закончылася перамогай полацкага князя Брачыслава. У выніку першага падзелу Рэчы Паспалітай г. Усвят у 1772 г. адышоў да Расіі і зараз гэта в. Усвят Пскоўскай вобласці Расійскай Федэрацыі.

Каля г. Усвят існаваў волак, які пачаў дзейнічаць у першай палове X ст. Да волака шлях ішоў так: вярхоўе Дняпра — рака Каспля — рака Заходняя Дзвіна — возера Усвят — возера Узьмень — волак у 7 вёрстаў — рака Ловаць — возера Ільмень і далей на поўнач. У гэтых месцах людзі пасяліліся ўжо ў IX ст.

Каля гэтага горада на захад ад возера Ужанскае знаходзіцца і зараз балоцістая мясцовасць, якая і ў тых часы была даволі лёгка праходнай. Яна мела назву Валочынскі мох. У гэтым імху часта знаходзілі рэшткі старадаўніх рачных суднаў і прыстасаванняў для іх перавозкі. Ад Валочанскага мху амаль на 2 км цягнуўся канал шырынёй 6—8 м пад назвай "Капанка". Гэты канал злучаў Валочынскі мох і ручай пад назвай "Чырвоны Валочынскі", які ўпадаў у раку Ловаць. Агульная працягласць Усвяцкага волака складала 7,7 км. Кантроль за ім ажыццяўляў г. Усвят (рыс. 50).

У Валочынскім імху для перавозкі суднаў колы былі не патрэбны. Па мяккім імху тэхналогія валачэння заключалася ў тым, каб набіць на плоскае дно судна падбойныя брусy або полазы, а потым з дапамогай канатаў і цяглавай жывёлы перацягнуць судны. Перад тым як спусціць судны на ваду, валачане займаліся іх рамонтам, аглядалі і рамантавалі ветразі, замянялі канаты і г.д.

Акрамя водных гандлёвых шляхоў існавалі і сухапутныя. Аднак сухапутныя гандлёвыя шляхі Беларусі IX—XIII стст. даследаваны значна горш водных. У Полацкім, Тураўскім і іншых княствах Беларусі сухапутныя дарогі, асабліва на вялікія адлегласці, як правіла, не пракладвалі-

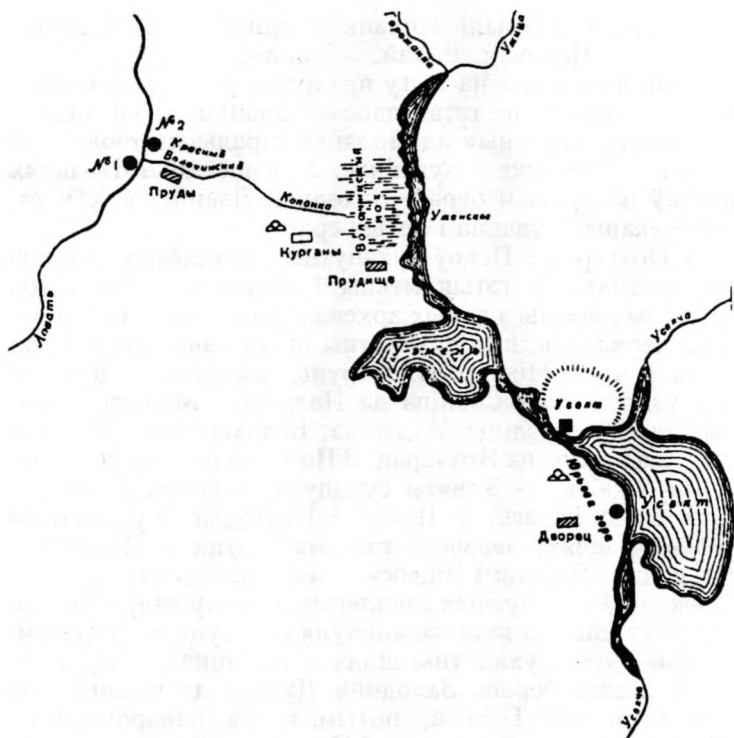

Рис. 50. Усвяцкі волак

ся. Разгалінаванасць рэк, вялікая колькасць азёр і балот, невялікіх рэчак і ручаёў, веснавыя паводкі, якія амаль да сярэдзіны лета затаплялі поймы рэк, ускладнялі стварэнне ўстойлівай сеткі сухапутных гандлёвых шляхоў. Толькі ўзімку, калі мороз скоўваў рэкі льдом, сухапутнымі шляхамі становіліся самі рэкі.

Аднак і ў IX—XIII стст. праз лясы, балоты і ўзгоркі пракладваліся сухапутныя шляхі зносін па склаўшыхся раней гандлёвых шляхах. Такія дарогі звязвалі гарады і паселішчы, праходзілі ў асноўным па рачных далінах і іншых найбольш зручных месцах у абход вялікіх магутных лясоў. Ваенныя дарогі пачалі пракладвацца на Беларусі ў XIV ст.

У IX—XIII стст. толькі праз тэрыторыю Полацкага княства праходзіла 7 асноўных сухапутных гандлёвых

шляхоў, якія звязвалі Полацк з Віцебскам, Мінскам, Ноўгарадам, Псковам, Рыгай, Лівоніяй.

Сушапутны шлях на Рыгу праходзіў ўздоўж Заходняй Дзвіны. Менавіта па гэтай дарозе полацкія князі хадзілі за данінай у залежныя ад Полацка гарады на тэрыторыі Латгаліі — Герцыке і Кукейнас. У асноўным гэты шлях пралягаў па правым беразе Заходняй Дзвіны, у XIV ст. пачаў выкарыстоўвацца і левы бераг.

На Ноўгарад і Пскоў сушапутных гандлёвых шляхоў было няшмат, бо гэтыя месцы і сёння густа пакрыты лясамі. Зыходзячы з даных археалагічных даследаванняў, можна меркаваць, што сушапутны шлях пачынаўся з ракі Ловаць і праз Мінтурава, Струнь, Смарычы, Домнікі, далей уздоўж ракі Сосніца да Палучча і Малога Сітна, потым праз Страсліцы, Аўдзеева, Белыхвостава, Буцнева да Еменца і далей на Ноўгарад. З Полацка цераз Дуброўна, а з Віцебска цераз Усвяты сушапутным шляхам таксама можна было папасці ў Пскоў і Ноўгарад. Сушапутныя гандлёвыя шляхі звязвалі таксама Друцк з Псковам і Ноўгарадам, Полацк і Віцебск — са Смаленскам.

Некалькі сушапутных гандлёвых шляхоў вялі з Полацка на поўдзень, па якіх ажыццяўлялася сувязь з гарадамі Кіеўскай Русі. Сушапутны шлях з Полацка ў Кіеў ішоў уздоўж левага берага Заходняй Дзвіны да водападзела паміж Сергутаў і Эсай, потым крута паварочваў на поўдзень, перасякаў Бярэзіну і Прыпяць і ўздоўж правага берага Дняпра прыводзіў ў Кіеў.

У Мінску зыходзіліся некалькі сушапутных гандлёвых шляхоў. Сушапутны шлях, які праходзіў праз Мінск з захаду на ўсход, звязваў буйныя гарады Беларусі таго часу — Ізяслаўль, Мінск, Лагойск, Барысаў, Друцк, Оршу і па правым беразе Дняпра выводзіў да Смаленска. Асабліва інтэнсіўна гэты сушапутны шлях пачаў выкарыстоўвацца ў XIII ст. пасля ўтварэння Вялікага княства Літоўскага.

З Мінска на Тураў сушапутны шлях вёў старажытных гандляроў праз Ізяслаўль, Ракаў, Койданава, Грозава, Слуцк, Старобін, Жыткавічы. Гэтым шляхам Мінск быў звязаны і з Гародняй. З Клецкам Мінск і Ізяслаўль звязвалі сушапутныя шляхі цераз Ракаў, Волму, Рубяжэвічы, Стаўбцы, Нясвіж. У гэтым напрамку ішла дарога ва Уладзімір-Валынскі.

Сушапутныя гандлёвыя шляхі існавалі паміж Мінскам і Кіевам. Адзін з іх вёў уздоўж Пцічы, потым левага берага Прыпяці і па правым беразе Дняпра прыводзіў ў Кіеў.

Добра вядомымі ў XI—XIII стст. былі шляхі з Мінска на Слуцк, Клецк і Друцк.

Друцк звязвалі з Чарнігавам два шляхі — водны і сухапутны. Водны ішоў па рацэ Друць, потым каля Рагачова пераходзіў ў Днепр і каля таго месца, дзе ў Днепр упадала Дзясна, зварочваў у яе. Сухапутны шлях з Друцка ў Чарнігаў трымаўся спачатку берага Дняпра, але ў Рагачове зварочваў на паўночны захад і ішоў паралельна рацэ Друць. Акрамя таго, Друцк меў некалькі водных і сухапутных гандлёвых шляхоў з Пераяслаўлем.

Шмат водных і сухапутных гандлёвых шляхоў звязвала гарады Старажытнай Беларусі з Масквой, Уладзімірам на Клязьме. Паміж Оршай і Лукомлем, напэўна, была прамая дарога, па якой у 1078 г. праімчаўся Усяслаў Полацкі, калі ратаваўся ад кіеўскага князя Манамаха пасля падзення Смаленска.

У IX—XIII стст. існавала шмат унутраных сухапутных гандлёвых шляхоў, якія звязвалі паміж сабой гарады і населеныя пункты асобных княстваў і зямель Беларусі. Так, з Віцебска ў Полацк купцы ехалі як па Заходняй Дзвіне, так і па сухапутнай дарозе, якая вяла ўздоўж правага берага ракі. З Полацка на Друцк вялі некалькі сухапутных шляхоў, адзін з якіх ішоў праз Чашнікі, Лукомль, Талачын.

З Полацка на Мінск таксама існавала некалькі шляхоў, але часцей за ўсё выкарыстоўваліся два: адзін праз Ушачы, Лепель, Барысаў і Смалявічы, а другі — праз Камень, Лепель і далей на Барысаў. Але шмат хто з гандляроў выкарыстоўваў і больш доўгі шлях на Мінск цераз Ізяслаўль.

Сухапутныя гандлёвыя шляхі звязвалі Ізяслаўль, Мінск, Лагойск, Лукомль, Друцк. Так, з Ізяслаўля ў Лагойск веў сухапутны шлях цераз Загор'е, Осава, Паперню, Бараўцы і Астрашыцкі гарадок. З Лагойска ў Друцк гандлёвы шлях веў праз Талачаны, Бобр, Крупкі і Лошніцу.

Аднак у IX—XIII стст. не ўсе населеныя пункты Беларусі былі звязаны паміж сабой сухапутнымі шляхамі, хоць гандлёвыя шляхі ў той ці іншай форме існавалі. Менавіта старажытныя водныя і сухапутныя гандлёвыя шляхі сталі правобразам шляхоў зносін на Беларусі. Той факт, што на тэрыторыі Беларусі ў IX—XIII стст. была даволі разгалінаваная для свайго часу сетка шляхоў зносін, пацвярджаеца шматлікімі ваеннымі паходамі, бо, каб прайсці цяжка

ўзброенаму войску, неабходны былі хоць якія-небудзь дарогі. Улічваючы, што большая частка тэрыторыі Беларусі была ў той час пакрыта вялікімі і магутнымі лясамі, па ёй працякала мноства паўнаводных рэк, мелася шмат балот, азёр, рэчак і ручаёў, войска не магло траціць шмат часу на пракладванне дарог там, дзе іх увогуле не было. Калі было магчыма, дарогі напярэдадні прыводзіліся ў парадак, узводзіліся масты, масціліся гаці, праз невялікія лясы пракладваліся дарогі, па якіх у хуткім часе павінны былі прайсці вайсковыя атрады. Характэрна, што тэрмінам "дарога", які з'явіўся ў XII ст., называлі шлях, па якім толькі што прайшло войска.

У зімовы час снежныя заносы значна абцяжарвалі рух па сухапутных гандлёвых шляхах. Але яшчэ горш справа выглядала ўвосень і ўвесну, калі ішлі шматлікія дажджы. Калі Напалеон у 1812 г. казаў, што ў Літве і Беларусі гразь — гэта пятая стыхія, то можна сабе ўявіць стан сухапутных гандлёвых шляхоў на Беларусі ў IX—XIII стст. увосень і ўвесну.

У IX—XIII стст. геаграфія сухапутных гандлёвых шляхоў на Беларусі вызначалася перш за ўсё размяшчэннем на яе тэрыторыі населеных пунктаў, паміж якімі існавалі часовыя прасёлачныя грунтовыя тракты. Акрамя таго, некаторыя дарогі пракладваліся ўздоўж рэк, бо было неабходна абслугоўваць водны транспарт і волакi цяглавай сілай і рознымі прыстасаваннямі. Аднак дарогі ўсіх выгібаў ракі не паўтаралі, а ішлі ўздоўж яе берагоў. Дарогі ў той час пракладваліся даволі прымітыўна і дастаткова было 30—40 гадоў, каб яны страцілі нават самыя маленькія прыкметы. Па такіх шляхах грузы перавозілі часцей за ўсё на конях, запрэжаных па два або чатыры ў падводу. Радзей грузы перавозілі на адным кані. Узімку ў сухапутныя гандлёвыя шляхі ператвараліся пакрытыя льдом рэкі. Пры гэтым зімовым дарогам, як правіла, аддавалася перавага ў параўнанні з летнімі.

Развіццю сухапутных гандлёвых шляхоў у многім садзейнічала зараджэнне на Беларусі паштовай сувязі. Як рэгулярная служба паштовая сувязь на Беларусі з'явілася толькі ў XIV ст., а да гэтага ўсе важныя паведамленні перасылаліся з дапамогай княжацкіх ганцоў. Таму яшчэ ў X—XII стст. была ўведзена спецыяльная павіннасць для сялян — пастаўляць коней для княжацкіх ганцоў. У XIII ст. пасля ўтварэння Вялікага княства Літоўскага ўзнікае спецыяльная служба па перавозцы пісьмовых паведамлен-

няў, якая ў XIV—XV стст. ператвараецца ў рэгулярную паштовую сувязь.

Некаторыя навукоўцы лічаць, што нават у той час насельніцтва Старажытнай Беларусі праяўляла пэўны клопат аб стане сухапутных гандлёвых шляхоў. Пры іх месцамі будаўнікі пакінулі велізарныя камяні з апрацаванай гладкай паверхняй, якія называліся "сталамі". Можна меркаваць, што яны выкарыстоўваліся як у час адпачынку, так і для ахвярапрынашэнняў. Акрамя таго, старажытныя сухапутныя гандлёвыя шляхі адзначаліся курганамі, насыпамі, камянямі з вобразам крыжоў, кругоў, падкоў і г.д.

Водныя і сухапутныя гандлёвыя шляхі Старажытнай Беларусі былі даволі небяспечнымі. Вялікая колькасць лясоў, балот, слабая заселенасць тэрыторыі, простыя, але і суровыя звычаі і норавы таго часу стваралі ўмовы для існавання рабаўнікоў і разбойнікаў. Пры гэтым рабавалі як заможных купцоў, так і мясцовых. Рабаванні нямецкіх купцоў набылі такі характар, што віцэ-магістр Лівонскага ордэна Андрэй 21 красавіка 1270 г. выдаў грамату, у якой аб'явіў шлях па Заходняй Дзвіне закрытым да наступнага распараджэння. У адказ на просьбы спыніць пастаянныя рабаванні купцоў з Рыгі, аплаціць іх убыткі і страты мясцовае насельніцтва адказала адмовай. У 1277 г. кіраўніцтва Лівонскага ордэна аддало распараджэнне аб пераносе ўсіх кірмашоў з Полацкай зямлі ў Лівонію, бо на Заходняй Дзвіне на нямецкіх купцоў пастаянна нападалі, рабавалі іх і ўвогуле "чынілі немчючам усялякія крыўды і насілли".

Але і жыхары Прыбалтыкі таксама не вызначаліся ў той час добрапрыстойнасцю. Каля самой Рыгі аднойчы напалі на віцебскіх купцоў, забілі аднаго з іх і адабралі 10 беркаўцоў воску. У канцы XIII ст. полацкі пасол у Рыге скардзіўся рыжскаму архіепіскапу, што рыжскі магістрат не дазваляе полацкім купцам вывозіць соль на рачных суднах, не грэбуе рабаваннем тавараў і суднаў палачан, таму некаторыя з полацкіх купцоў вымушаны вяртацца ў Полацк без тавараў, без суднаў і да таго ж яшчэ і пешшу.

Небяспечнымі былі шляхі зносін і з-за пастаянных міжфеадальных усобиц з частымі войнамі супраць сваіх суседзяў за пераразмеркаванне феадальнай рэнты. На кожныя 7,5 гада мірнага жыцця толькі ў Полацкім княстве прыходзіўся адзін напад знешняга ворагу.

У часы войнаў гандаль быў вельмі небяспечным заняткам, таму ў шэрагу міжнародных гандлёвых дагавораў таго

часу абумоўліваўся свабодны праезд для купцоў. Аднак гэтыя дамоўленасці выконваліся не заўсёды, бо па звычаях таго часу маёмасць рабавалася ва ўсіх, нягледзячы на тое, купец ён, рамеснік ці замежны дыпламат.

Такім чынам, адносна шырокая для свайго часу сетка водных і сухапутных гандлёвых шляхоў Старажытнай Беларусі адыграла ў IX—XIII стст. пазітыўную ролю ў развіцці народнай гаспадаркі, іх стан так ці інакш уплываў на развіццё такой важнай галіны эканомікі, як гандаль. Водныя і сухапутныя гандлёвыя шляхі ў многім садзейнічалі ператварэнню тэрыторыі Беларусі ў транзітны цэнтр, які звязваў басейны Волхава, Волгі, Дняпра, Заходняй Дзвіны, Нёмана і Буга. Гэта забяспечыла трывалыя эканамічныя сувязі Старажытнай Беларусі з краінамі Арабскага халіфата, Візантыяй, Прыбалтыкай, Рыгай, Масквой, Кіевам, Чарнігавам, Ноўгарадам, Псковам і іншымі старажытнымі краінамі, землямі і гарадамі.

Аднак цесная сувязь, якая заўсёды існавала і існуе паміж палітычным, эканамічным і культурным развіццём, узаемаўплыў гэтых бакоў жыцця беларускага народа не маглі не адбіцца на далейшым развіцці водных і сухапутных гандлёвых шляхоў. Рост сельскагаспадарчай вытворчасці, станаўленне цэхавай сістэмы арганізацыі рамеснай дзейнасці, пашырэнне ўнутраных і знешніх гандлёвых сувязяў, павелічэнне ваенных дзеянняў і з'яўленне артылерыі патрабавалі ад дзяржаўнай улады Вялікага княства Літоўскага надаваць больш увагі шляхам зносін, бо некаторыя водныя і асабліва сухапутныя шляхі, якія складваліся ў асноўным стыхійна, перасталі адпавядаць патрабаванням часу. У XIV ст. на тэрыторыі Беларусі пачынаюць будавацца новыя і ўдасканальвацца старыя сухапутныя шляхі.

У IX—XIII стст. для водных гандлёвых шляхоў будаваліся разнастайныя тыпы рачных суднаў. Будаўніцтва сродкаў воднага транспарту адбывалася ў месцах, якія былі багатыя лесам і знаходзіліся паблізу водных шляхоў. Характар рэк Беларусі, шматлікія парогі на Дняпры і Заходняй Дзвіне, наяўнасць волакаў на водападзелах аказалі істотны ўплыў на характар рачных суднаў, абумовілі іх параўнальна невялікія памеры, неглыбокую асадку, адносную лёгкасць і разам з тым дастатковую трываласць.

Найбольш старажытным відам воднага транспарту былі плыты. Гэта быў найбольш просты і жывучы від водных сродкаў зносін.

Але самими распаўсюджанымі і зручнымі сродкамі перавозкі тавараў, асабліва невялікіх грузаў, лічыліся ў IX—XIII стст. чоўны, якія тады вырабляліся з аднаго ствала дрэва і мелі назву "чоўны-аднадрэўкі". Чоўны ў той час будавалі больш за ўсё з асіны. Такія чоўны дзе-нідзе на Палессі захаваліся амаль да пачатку XX ст.

Працэс вытворчасці такога рачнога судна быў даволі складаны. Спачатку кавалку тоўстага дрэва ў некалькі метраў у абхваце трэба было сякерай надаць рысы чоўна, потым высечы сярэдзіну сякерай і апрацаваць човен знутры цяплом. Пасля гэтага калода размочвалася ў вадзе, бакі чоўна з дапамогай перагародак і распорак разводзіліся да патрэбнай шырыні. Каб нос і карма не трэснулі, іх звязвалі моцнымі канатамі з канпель, лазы або камышоў. Такі човен-аднадрэўка мог быць з тупым або заостраным носам і кармой.

Памеры такіх чоўнаў маглі быць рознымі — ад маленькіх да даволі вялікіх. Ва ўспамінах аднаго гоцскага гандляра апісваецца пераправа праз Днепр у 60-я гг. X ст. Асобныя чоўны перавозілі не больш трох чалавек, але былі і чоўны, якія таксама былі выраблены з аднаго дрэва, але дасягалі ў даўжыню 20 м і ў шырыню 3 м. Такія чоўны перавозілі людзей у некалькі разоў больш.

Выключны інтарэс для характарыстыкі старажытных рачных сродкаў зносін мае сведчанне візантыйскага імператара Канстанціна Пурпурароднага, які жыў у X ст., аб тым, што чоўны-аднадрэўкі розных памераў вырабляліся крывічамі, а ўвесну сплаўляліся па Дняпры ў Ноўгарад, Кіеў, Любеч, Чарнігаў, Вышгарад і г.д. Асабліва шмат сплаўлялася іх у Кіеў, дзе на новыя чоўны пераносіліся са старых суднаў уключыны, вёслы, ветразі і іншая аснастка.

Больш вялікімі рачнымі суднамі былі ладдзі. Яны мелі вышыню за 3,5 м і даўжыню 15—20 м. Шырыня такіх суднаў 3 і больш метраў. Гэта дасягалася шляхам нарошчвання бартоў чоўна-аднадрэўкі з дапамогай тоўстых дошак. З кожнага боку такія судны мелі па 10—15 вёслаў, выкарыстоўваліся мачта і ветразі. Кіраванне ім ажыццяўлялася пры дапамозе двух рулёў і ветразяў. Каб пазбегнуць затаплення, такія судны абвязваліся тоўстымі канатамі з камыша. Рачныя судны такога тыпу маглі ўжо плаваць па моры, перавозіць да 200 т розных грузаў, 30—40 чалавек свабодна памяшчалася ў ім разам са зброяй. Такое судна, па звестках "Рускай праўды", каштавала даволі дорага — 3 грыўні серабра. Тая ж "Руская

праўда" ацэньвала чоўны-аднадрэўкі танней іншых рачных суднаў, у прыватнасці ў 15—20 разоў танней ладдзі. Безумоўна, што такая розніца залежала ад памераў гэтых суднаў.

У XI ст. на рэках Старажытнай Беларусі з'явіліся новыя тыпы рачных суднаў — стругі. Гэта былі драўляныя пласкадонныя рачныя судны з адвеснымі бартамі, нос і карма ў іх былі заостранай формы. Даўжыня стругаў дасягала 40—45 м. Зверху гэтыя судны мелі дах у выглядзе купала з жордак, якія пакрываліся лучынай і рагожай. Мачтаў і ветразяў стругі не мелі, а прыводзіліся ў дзеянне пры дапамозе вёслаў.

Стругі вырабляліся са струганых дошак, ад чаго яны і атрымалі сваю назву. Яны сталі даволі распаўсюджаным рачным транспартам. Ацэньваліся стругі ў 3 разы танней, чым ладдзі, бо струг быў у цэлым нічым іншым, як плытом з драўлянымі невысокімі бартамі. Дзякуючы сваім адносна вялікім памерам і неглыбокай асадцы стругі выкарыстоўваліся ў асноўным для перавозкі грузаў.

У сярэдзіне XII ст. на рэках Беларусі з'яўляецца яшчэ адзін тып рачнога судна — насад. Старажытныя пісьмовыя крыніцы ўспамінаюць яго даволі часта, разам з чоўнамі і ладдзямі. Насад — гэта тая ж самая ладдзя, але з больш высокімі бартамі і палубай. Над палубай быў дах, які захоўваў гандляроў, ахову і весляроў ад нечаканых абстрэлаў з берагоў. Дах над палубай спачатку вырабляўся з лубу, што і дало назву гэтай частцы судна.

У XII—XIII стст. рачны транспарт Старажытнай Беларусі папоўніўся яшчэ адным тыпам рачных суднаў — учанамі. Учан — гэта пераважна грузавое судна, адносна вялікіх памераў, больш умяшчальнае, чым струг, таксама з плоскім дном, з дашчатымі высокімі бартамі.

У старажытных пісьмовых крыніцах таго часу ёсць звесткі і аб такіх рачных суднах, як ушкуі. Ушкуй — гэта даволі вялікае для тых часоў дашчатае пласкадоннае рачное судна тыпу ўчана, але з рознымі ўпрыгажэннямі. Так, нос і карма ўшкуя вельмі часта вырабляліся ў выглядзе галавы птушкі, звера, упрыгожваліся арнамантам або размаляўваліся ў розны колер. У суднах такога тыпу, як учаны і ўшкуі, былі і вёслы і ветразі.

Марское суднаходства было менш характэрным для Беларусі ў IX—XIII стст., чым рачное. Тым не менш полацкія купцы добра ведалі нямецкія марскія караблі таго часу, на якіх яны дабіраліся да вострава Готланд. Акрамя

таго, на чоўнах і ладдзях уласнай вытворчасці старажытныя купцы Беларусі дабіраліся па Чорным моры да сталіцы Візантыі Канстанцінопаля.

Такія асноўныя звесткі пра сродкі зносін на водных гандлёвых шляхах Беларусі ў IX—XIII стст. Высечаныя з аднаго вялікага дрэва човен і ладдзя з нарошчанымі з дошак бартамі былі ў той час асноўнымі і ўніверсальнымі рачнымі сродкамі зносін Беларусі. Далейшае развіццё гэтых відаў рачнога транспарту адбывалася шляхам удасканалення ладдзі, з'яўлення насадаў і новых тыпаў суднаў — стругаў, учанаў і ўшкуяў. Зразумела, што галоўныя рысы гэтых суднаў у значнай ступені былі абумоўлены характарам і асаблівасцямі водных гандлёвых шляхоў Старажытнай Беларусі. Яны пераважна былі рачнымі, але былі здольныя ажыццяўляць і невялікія марскія падарожжы. У XIV—XV стст. ад суднаў з высечанай з аднаго дрэва цэльнай асновай перайшлі да будаўніцтва дашчатых суднаў новых тыпаў з больш складанай канструкцыяй, больш вялікай умяшчальнасці і грузападымальнасці.

У адрозненне ад сродкаў зносін на рачных гандлёвых шляхах сродкі зносін на сухапутных шляхах развіваліся больш марудна. Асноўнай цяглавай сілай быў конь. Можна выказаць меркаванне, што вол выкарыстоўваўся не толькі ў сельскай гаспадарцы, але і пры перавозцы грузаў. "Руская праўда" ацэньвала княжацкага каня ў 3 грыўні серабра, каня простых людзей — у 2 грыўні, вол і жарабец ацэньваліся ў 1 грыўню.

Тавары на конях перавозіліся ўючным спосабам, бо ў гэтым выпадку коні лёгка маглі пераадолець тыя ці іншыя перашкоды. У асноўным свае тавары купцы перавозілі на колах і падводах. Балоцістыя месцы, якіх шмат сустракалася на сухапутных шляхах, пераадольваліся з дапамогай гаці — насцілаў з броўнаў, сучча і ветак. Часта пад гэтыя насцілы падсыпалі зямлю. Будавалі ў той час і масты. Яны былі недаўгавечнымі, лёгкімі па канструкцыі, каб у зручны момант іх можна было хутчэй падсячы, калі пагражаў вораг.

Падагульняючы сказанае, неабходна адзначыць, што старажытныя княствы і землі, якія існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст., мелі даволі разгалінаваную для свайго часу сетку водных і сухапутных гандлёвых шляхоў. Удасканальваліся рачныя сродкі зносін, з'яўляліся новыя тыпы рачных суднаў. Пэўная ўвага пачала надавацца ўдасканаленню сухапутных дарог. Усё гэта аказвала

станоўчы ўплыў на пераадоленне феадальнай раздробленасці на Беларусі, паскарэнне працэсу стварэння адзінай беларуска-літоўскай дзяржавы — Вялікага княства Літоўскага, фарміраванне ўнутранага рынку, узмацненне знешніх эканамічных сувязяў Старажытнай Беларусі.

Пытанні для праверкі

1. Апішыце старажытны водны гандлёвы шлях з варэг у грэкі і вызначце яго характэрныя асаблівасці на Беларусі.
2. Дайце характарыстыку іншых водных гандлёвых шляхоў на Беларусі ў IX—XIII стст.
3. Якая роля належала волакам на водных гандлёвых шляхах?
4. Назавіце новыя віды рамеснай дзейнасці, якія з'явіліся на волаках.
5. Выдзеліце асноўныя сухапутныя гандлёвыя шляхі Старажытнай Беларусі ў IX—XI і XII—XIII стст.
6. Што ўскладняла рух па водных і сухапутных гандлёвых шляхах Беларусі таго часу?
7. Ахарактарызуйце тыпы рачных суднаў Беларусі ў IX—XIII стст. Чым адрозніваліся яны адзін ад другога?
8. Якім патрабаванням павінны былі адказваць рачныя сродкі зносін таго часу?
9. Абмяркуйце сродкі зносін на сухапутных гандлёвых шляхах.
10. Ці аказвалі станоўчы ўплыў на развіццё народнай гаспадаркі Беларусі водныя і сухапутныя шляхі зносін? Калі так, то апішыце механізм гэтага ўздзеяння.

Кантрольныя заданні

1. Распрацуйце схему старажытнага воднага гандлёвага шляху з варэг у грэкі.
2. Выявіце ролю мясцовых водных гандлёвых шляхоў Беларусі ў IX—XIII стст.
3. Складзіце схему сухапутных гандлёвых шляхоў на Беларусі.
4. Паспрабуйце, выкарыстоўваючы тыпы рачных суднаў Беларусі IX—XIII стст., прааналізаваць тэхналогію і прыёмы працы суднабудаўнікоў.

Літаратура

1. *Алексеев Л. В.* Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.
2. *Бернштейн-Коган С. В.* Путь из варяг в греки // *Вопр. географии.* М., 1950. Вып. 20.
3. *Брим В. А.* Путь из варяг в греки // *Изв. АН СССР. Сер. обществ. наук.* Л., 1931.
4. *Буров В. А.* Усвятский волок по археологическим данным // *Вестн. Моск. ун-та.* 1975. № 4. Сер. 9.
5. *Воронин Н. Н.* Средства и пути сообщения // *История культуры*

Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.:Л., 1948.

6. Горбачевский И.О. О волоках великого водного пути из варяг в греки // Витебские губерн. ведомости. 1894. № 72 — 73.

7. Данилевич В.Е. Пути сообщений Полоцкой земли до конца XIV в. Юрьев, 1898.

8. Жучкевич В.А. Дороги и водные пути Белоруссии. Географ. очерки. Мн., 1977.

9. Загоруйский Э.М. Древний Минск. Мн., 1963.

10. Ляўданскі А.М., Палікарповіч К.М. Археалагічныя доследы ў БССР у 1933 — 1934 гг. // Зап. Беларус. акадэміі навук. Мн., 1936. Вып. 5.

11. Муравская Е. Торговые связи Риги с Полоцком, Витебском и Смоленском в XIII — XIV вв. // Изв. АН Латв.ССР. 1961. № 2.

12. Насонов А.Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. М., 1951.

13. Романов Е.Р. Очерки Витебской губернии. Витебск, 1898.

14. Романов Е.Р. Материалы по исторической топографии Витебской губернии. Уезд Велижский. Могилев, 1898.

15. Рыдзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия в IX — XIV вв. М., 1978.

16. Сапунов А.П. Река Западная Двина. Историко-географ. обзор. Витебск, 1893.

17. Сапунов А.П. О Борисовых камнях. Витебск, 1893.

18. Сементовский А.М. Обзор сухопутных сообщений Витебской губернии // Сб. в память первого стат. съезда 1870 г. СПб., 1872.

19. Середин С.М. Историческая география. СПб., 1916.

20. Спицын А.А. Торговые пути Киевской Руси // Сб. ст., посвящ. С.Ф.Платонову. СПб., 1911.

21. Татур Г.Х. Очерк археологических памятников на пространстве Минской губернии и ее археологическое значение. Мн., 1892.

22. Штыхов Г.В. Города Полоцкой земли (IX — XIII вв.). Мн., 1978.

23. Штыхов Г.В. Древний Полоцк IX — XIII вв. Мн., 1975.

2.4. ГРОШЫ І ГРАШОВАЕ АБАРАЧЭННЕ НА БЕЛАРУСІ Ў IX—XIII стст.

Грошы і грашовае абарачэнне на тэрыторыі сучаснай Беларусі зарадзіліся ў канцы II — пачатку III ст. н.э. У перыяд разлажэння першабытнаабшчыннага ладу і зараджэння феадальных адносін у якасці грошай як сродка абмену ў асноўным выкарыстоўваліся хатняя жывёла і футры. У IX—XIII стст. гэтыя тэрміны з'яўляліся ўжо анахранізмамі і выходзілі з ужывання. Аднак для абазначэння тэрміна "грошы" ў некаторых пісьмовых крыніцах таго часу тэрмін "куны" сустракаецца яшчэ даволі часта.

Для насельніцтва сучаснай Беларусі самымі старажытнымі манетамі былі рымскія сярэбраныя дынарыі, якія атрымалі распаўсюджванне задоўга да ўзнікнення на яе тэрыторыі першай раннефеадальнай дзяржавы — Полац-

Рыс. 51. Рымскія манеты

кага княства. Аб гэтым сведчаць знаходкі больш 2 тыс. антычных манет, галоўным чынам рымскіх сярэбраных дынарыяў I—III стст. н.э. Невялікія, але тоўстыя сярэбраныя манеты з вобразамі рымскага імператара або імператрыцы і даволі выразнымі лацінскімі надпісамі былі першымі манетамі, з якімі пазнаёмілася старажытнае насельніцтва Беларусі (рыс. 51).

Знаходкі скарбаў і асобных рымскіх дынарыяў — даволі частая з'ява на тэрыторыі Беларусі. Па сваёй масе ў 3,41 г, памерах і якасці серабра старажытныя рымскія дынарыі былі манетамі аднастайнымі. Гэта дазваляе меркаваць аб зараджэнні грашова-вагавай сістэмы, пэўных уяўленняў насельніцтва аб якасці серабра, памерах і вазе манеты, іх падліку і г.д. Усё гэта сведчыць на карысць таго, што рымскія сярэбраныя дынарыі ў пэўнай ступені, хоць і вельмі абмежаванай існуючым узроўнем эканамічнага развіцця тагачаснай Беларусі, ужо адыгрывалі ролю ўсеагульнага абмену, з'яўляліся грашыма.

Рэзкае падзенне якасці серабра ў манетах Рымскай імперыі пад час эканамічнага і палітычнага крызісу III ст. абумовілі амаль поўнае прыпыненне прытоку рымскіх дынарыяў на тэрыторыю Беларусі. Нягледзячы на тое, што ў невялікай колькасці яшчэ сустракаліся рымскія манеты IV і нават V ст., прыток рымскіх сярэбраных дынарыяў на тэрыторыю сучаснай Беларусі спыніўся ў сярэдзіне III ст. З гэтага часу і да канца VIII — пачатку IX ст. існаваў пэўны перапынак у паступленні сярэбраных манет на тэрыторыю Старажытнай Беларусі. Аднак менавіта стандартнае рымскае манетнае серабро паклала пачатак будучага грашовага абарачэння на тэрыторыі не толькі Беларусі, але і ўсёй Усходняй Еўропы.

Неабходна заўважыць, што ў той час манета знаходзіла вельмі абмежаванае прымяненне, бо выкарыстоўвалася толькі пры гандлёвых здзелках паміж племянной верхушкай і замежнымі гандлярамі.

У IX — X стст. на землях сучаснай Беларусі складваецца развітая для таго часу сістэма грашовага абарачэння, якая была абумоўлена перавагай усходняга напрамку знешняга гандлю. У аснове гэтай сістэмы грашовага абарачэння знаходзіўся куфічны дырхем¹. У той час гэта была асноўная манета, якая абслугоўвала ўсходнееўрапейскія рынкі.

Першыя ўсходнія манеты пачалі пападаць на тэрыторыю Беларусі яшчэ ў VIII ст., аднак асноўная хваля гэтых манет з розных мусульманскіх дзяржаў, якія ўтварыліся ў Азіі і Афрыцы на захопленай арабамі тэрыторыі, пачалася ў IX ст.

На працягу двух стагоддзяў — IX і X — беларускія і ўсходнія купцы дастаўлялі на тэрыторыю старажытных княстваў і зямель Беларусі арабскія дырхемы і вывозілі ў Азію прадметы рамеснай вытворчасці, сельскагаспадарчую прадукцыю і тавары лясных промыслаў. Праз тэрыторыю Беларусі арабскія дырхемы пастаўляліся далей на Захад. Па Заходняй Дзвіне, праз Рыжскі заліў і Балтыйскае мора сярэбраныя арабскія манеты пападалі ў Польшчу, Германію, Данію, Нарвегію, Швецыю і нават у Англію. Амаль два стагоддзі арабскія дырхемы ўяўлялі сабой адзіную металічную валюту ў гэтых краінах. Мяркуючы па колькасці знойдзеных манет на востраве Готланд, ён быў важным транзітным пунктам на шляху грашовай плыні з краін Арабскага халіфата да заходніх славян, шведаў і датчан. А некаторыя Прыбалтыйскія краіны, як, напрыклад, Фінляндыя, атрымлівалі манеты менавіта з гэтага вострава, куды яны дастаўляліся пераважна полацкімі купцамі, бо іншых шляхоў атрымання сярэбраных дырхемаў гэта краіна ў той час не мела.

Аб колькасці арабскіх дырхемаў, якія завозіліся на тэрыторыю сучаснай Беларусі ў IX — X стст., можна меркаваць па памерах знойдзеных на яе тэрыторыі скарбаў, якія ўтрымлівалі больш 16 тыс. манет. Большасць з гэтых скарбаў сканцэнтравана па цячэнні Дняпра і Заходняй Дзвіны, што яшчэ раз падкрэслівае важнае значэнне заходняга адгалінавання старажытнага воднага гандлёвага шляху з вараг у грэкі. Трэба, аднак, мець на ўвазе, што колькасць знойдзеных скарбаў безумоўна значна менш,

¹Дырхем — арабская назва грэчаскай грашовай адзінкі "драхма". Тэрмін "куфічны" паходзіць ад назвы пісьма "Куфі", якое складалася ў іракскім горадзе аль-Куфі ў канцы VII ст. і прымянялася для надпісу на манетах у краінах Арабскага халіфата.

Рыс. 52. Куфічныя дырхемы

чым колькасць схаваных. Акрамя таго, значная колькасць арабскіх манет пераплаўлялася ў зліткі, ішла на выраб розных ўпрыгажэнняў і рэчаў.

Неабходна адзначыць, што гэты паток сярэбраных арабскіх дырхемаў быў розным як па шляхах свайго пранікнення на тэрыторыю Старажытнай Беларусі, так і па складзе манет. Разам з арабскімі сярэбранымі манетамі сустракаліся і ўсходнееўрапейскія дырхемы, але гэта былі падробкі сапраўдных куфічных дырхемаў, якія вырабляліся ў той час у многіх месцах.

Сярэбраныя куфічныя дырхемы краін Арабскага халіфата ўяўлялі сабой тонкія і даволі шырокія, дыяметрам 20—25 мм манеты, на якіх, у адпаведнасці з патрабаваннямі іслама, адсутнічаюць якія-небудзь вобразы людзей. Абодва бакі манет былі пакрыты арабскімі надпісамі рэлігійнага зместу, імёнамі правіцеляў, датамі выпуску і г.д. (рыс. 52). Куфічны дырхем склаўся на Усходзе ў канцы VII ст. і на працягу чатырох стагоддзяў быў адным тыпаў мусульманскай сярэбранай манеты. Галоўным цэнтрам, з якога паток арабскага серабра разыходзіўся па ўсіх напрамках, у тым ліку і да Старажытнай Беларусі, была Волжская Булгарыя. Значная колькасць сярэбраных манет паступала і з краін Арабскага халіфата.

Арабскія дырхемы, якія паступалі на тэрыторыю старажытных княстваў і зямель Беларусі ў IX—X стст., чаканіліся на вялізнай тэрыторыі, у мностве гарадоў Сярэдняй Азіі, Ірана, Закаўказзя, Месапатаміі, Малой Азіі, на афрыканскіх берагах Міжземнага мора і арабскай часткі Іспаніі. Па назвах правячых у гэтых краінах дынастый адрозніваюць умайядскія, саманідскія і некаторыя іншыя дырхемы, але найбольш распаўсюджанымі былі дзве групы дырхемаў — аббасідскія і саманідскія. Маса арабскіх дырхемаў была 2,7—2,9 г, але сустракаліся як меншай, так і большай масы.

У абарачэнні арабскіх сярэбраных дырхемаў на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў IX—X стст. можна вылучыць чатыры асноўныя перыяды:

1) пачатак IX ст. — 833 г., пераважаюць дырхемы, якія былі чаканены ў паўночных афрыканскіх гарадах Арабскага халіфата дынастыямі Умайядаў і Аббасідаў. Акрамя гэтых манет абарочваліся, але не ў вялікай колькасці, сярэбраныя дырхемы іранскіх цароў з дынастыі Сасанідаў V—VII стст. Гэтыя манеты атрымалі раней шырокае распаўсюджванне ў басейне ракі Камы, адкуль і пападалі на тэрыторыю Полацкага, Тураўскага і іншых старажытных княстваў Беларусі;

2) 833—900 гг. Па-ранейшаму пераважаюць арабскія сярэбраныя дырхемы, у асноўным умайядскай і аббасідскай чаканкі, але афрыканскія манеты страчваюць сваю вядучую ролю і саступаюць яе манетам азіяцкай чаканкі. У выніку таго, што ў Волжскай Булгарыі ў гэты час патрэбнасць у сярэбранай арабскай манеце значна ўзрасла, на тэрыторыю сучаснай Беларусі яе паступала менш, чым у папярэдні перыяд;

3) 900—938 гг., рэзка скарачаюцца сярэбраныя дырхемы Умайядаў і Аббасідаў, галоўнае месца займаюць манеты сярэднеазіяцкіх эміраў Саманідаў. У гэтыя гады прыток дырхемаў на тэрыторыю Беларусі ўзмацняецца;

4) 938 — другая палова 80-х гг. X ст., пераважаюць саманідскія сярэбраныя манеты. Прыток быў асабліва значным у сярэдзіне X ст., пасля чаго рэзка пайшоў на спад.

У гісторыка-эканамічнай літаратуры сустракаюцца меркаванні аб тым, што грашовыя разлікі арабскімі сярэбранымі манетамі адбываліся толькі на вагу. Пры гэтым спасылаюцца на шэраг выпадкаў, калі разам з манетамі ў скарбах знаходзілі мініяцюрныя вагі, падобныя на сучас-

ныя аптэкарскія, з маленькімі гіркамі. Безумоўна, маленькія вагі былі неабходнай прыладай кожнага гандляра, імі карысталіся пры ўзважванні манеты для праверкі, бо вага і якасць арабскіх дырхемаў не заставаліся нязменнымі ні ў IX, ні ў X ст.

Акрамя таго, прыхільнікі меркаванняў аб тым, што арабскія сярэбраныя манеты прымаліся на вагу, спасылаюцца на шматлікія факты знаходак у скарбах абломкаў і абрэзкаў манет, якія маюць розную вагу. Сапраўды, адной з асаблівасцяў грашовага абарачэння на тэрыторыі старажытных княстваў і зямель Беларусі ў IX—X стст. была наяўнасць значнай колькасці рэзаных манет і іх абломкаў. У асобных скарбах арабскіх дырхемаў яны складалі ад 15 да 50 %. Пры гэтым неабходна заўважыць, што на тэрыторыі суседніх рускіх княстваў рэзаныя манеты і іх абломкі ў гэты час ужо не знаходзіліся ў абарачэнні, што дае падставы меркаваць аб вядомай самастойнасці эканамічнага развіцця Полацкага, Тураўскага і іншых старажытных княстваў Беларусі. Здаецца, што значэнне абрэзкаў як даважкаў да манет бясспрэчнае.

Але сам па сабе факт знаходжання абломкаў манет яшчэ не можа служыць безумоўным доказам прыняцця манет на вагу. Вядомы шматлікія сведкі арабскіх пісьмовых крыніц аб тым, што ва ўмовах адсутнасці больш дробнай манеты, чым дырхем, і недахопу меднай манеты шырока прымяняўся звычай дзяліць манеты на дробныя часткі, каб атрымаць меншыя грашовыя адзінкі. Гэта было абумоўлена патрэбамі грашовага абарачэння пры дробных разліках. Пры гэтым сведкаў аб прыняцці абломкаў і абрэзкаў манет на лік настолькі многа і яны настолькі пастаянныя, што ў выпадку адхілення ад гэтага звычай старажытных арабскіх пісьмовых крыніцы павінны былі б гэта агаварыць. Аднак гэтага няма.

На карысць прыёму манет на лік гаворыць таксама і той факт, што ў грашовым абарачэнні на тэрыторыі Старажытнай Беларусі існавалі перыяды, калі абрэзкі манет увогуле не прымяняліся.

У X ст. упершыню на Беларусі з'яўляюцца візантыйскія манеты, якія потым распаўсюджваюцца з поўдня па Дняпры на тэрыторыі Полацкага, Тураўскага, Навагародскага і іншых княстваў Старажытнай Беларусі. Але нягледзячы на трывалыя гандлёвыя сувязі з Візантыяй, візантыйскіх манет у грашовым абарачэнні было вельмі мала. Абарочваліся візантыйскія сярэбраныя манеты — міліярысіі і вельмі рэдка

Рыс. 53. Візантыйскія манеты:

1 — сярэбраны міліярысій; 2, 3 — залатыя соліды

залатыя манеты — соліды (рыс. 53). Клад залатых візантыйскіх манет быў знойдзены ў 1804 г. у Пінску.

Той факт, што візантыйскіх манет у грашовым абарачэнні на Беларусі ў IX—X стст. было мала, здзіўляе. Здавалася б, што шлях з вараг у грэкі павінен быць важнай крыніцай паступлення візантыйскіх сярэбраных міліярысіяў і залатых солідаў на тэрыторыю Беларусі, але гэтага не было. Верагодна, грашовая эмісія Візантыйскай імперыі была недастатковай, каб разам з краінамі Арабскага халіфата стаць пастаўшчыком манет на міжнародных рынках.

У пачатку XI ст. чаканка сярэбраных манет у краінах Арабскага халіфата была спынена, пачаўся крызіс усходняга грашовага абарачэння. Адною з прычын гэтай з'явы былі безупынныя войны і феадальныя міжусобіцы. Між тым далейшае развіццё сельскай гаспадаркі, рост рамеснай вытворчасці, пашырэнне ўнутраных і знешніх гандлёвых сувязяў патрабавалі новых крыніц паступлення грошай. У апошнія дзесяцігоддзі прытоку арабскіх дырхемаў на тэрыторыю Беларусі асобныя князі распачынаюць выпуск сваіх уласных грошай. Ад тых спроб да нашага часу дайшлі сярэбраныя манеты тураўскага князя Святаполка Уладзіміравіча. Такія ж сярэбраныя, а таксама і залатыя манеты чаканілі кіеўскія, чарнігаўскія і пераяслаўскія князі. Сярэбраных манет такога тыпу да нашага часу дайшло каля 300. Пры ўсёй мізэрнасці звестак аб чаканцы мясцовых грашовых знакаў на тэрыторыі Беларусі ў канцы X — пачатку XI ст. трэба адзначыць, што гэтыя спробы ўвесці ўласную сярэбраную манету былі адлюстраваннем характэрнай для таго часу палітычнай тэндэнцыі

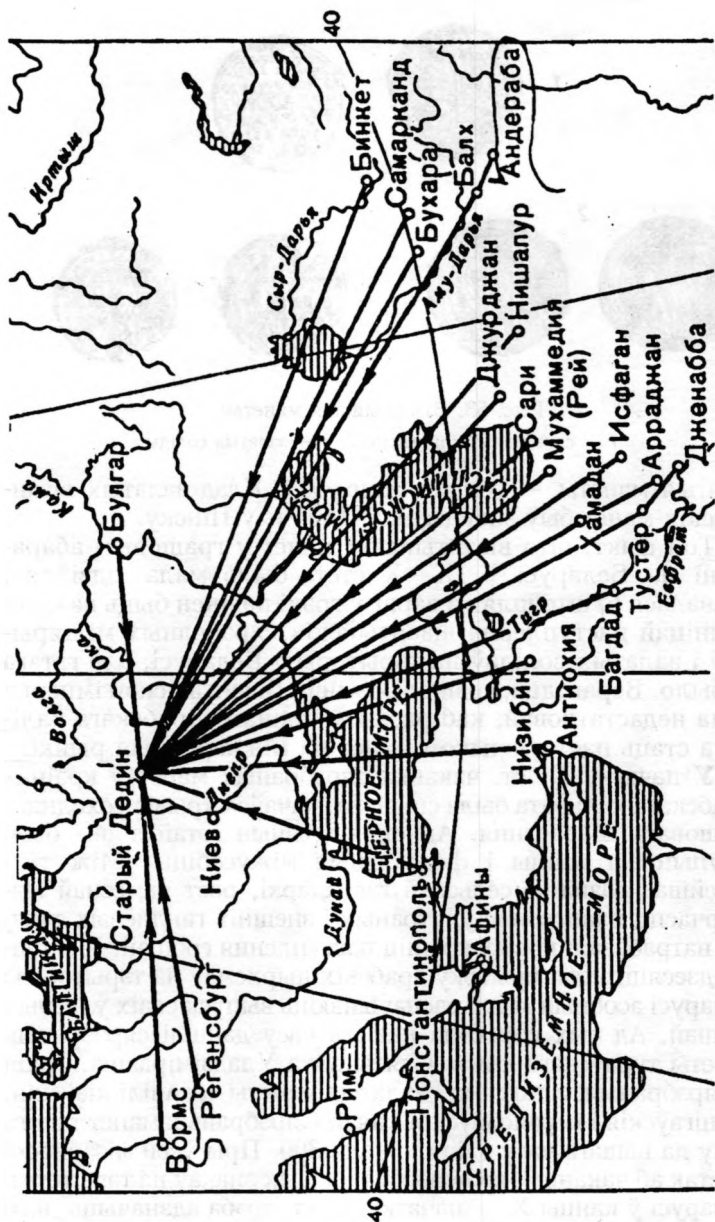

Рис. 54. Месца чаканкі західних, заходнеєвропейських і візантійських манет са скарбу ў в. Стары Дзедзін

Рыс. 55. Заходнееўрапейскія дынарыі

— умацаваць у перыяд феадальнай раздробленасці сваё ўласнае княства і яго гаспадарку шляхам увядзення ўласнай грашовай сістэмы.

Але гэтыя спробы поспеху не мелі. Пачынаючы з 30-х гг. XI ст. купцы Старажытнай Беларусі пераарыентаваліся на імпорт сярэбраных манет з Заходняй Еўропы. У другой палове XI ст. у грашовым абарачэнні на тэрыторыі княстваў і зямель, размешчаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, пераважаюць ужо заходнееўрапейскія дынарыі. Яны вядомы нам па вялікай колькасці скарбаў, якія знойдзены на Беларусі. Самы старэйшы з гэтых скарбаў, пры тым не толькі на Беларусі, а і ва ўсёй Усходняй Еўропе, быў знойдзены ў 1926 г. каля в. Стары Дзедзін Мсціслаўскага раёна Магілёўскай вобласці. Гэты скарб быў захаваны паміж 980 і 985 гг. і стаў своеасаблівай мяжой, якая адзначыла завяршэнне перыяду арабскага сярэбранага дырхема ў грашовым абарачэнні Старажытнай Беларусі і пачатак эпохі заходнееўрапейскага сярэбранага дынарыя (рыс. 54). Перыяд, на працягу якога асновай грашовага абарачэння былі сярэбраныя дынарыі шматлікіх свецкіх і духоўных правіцеляў феадальнай Заходняй Еўропы, у асноўным германскіх і англасаксонскіх, працягваўся на Беларусі да паловы XII ст.

Сярэбраныя дынарыі Заходняй Еўропы ўяўлялі сабой невялікія манеты, на якіх змяшчаліся разнастайныя, але даволі груба выкананыя вобразы людзей, будынкаў, крыжоў, розных прадметаў. Лацінскія надпісы з імёнамі правіцеляў чытаюцца з вялікай цяжкасцю (рыс. 55).

У першай палове XI ст. у грашовым абарачэнні Старажытнай Беларусі пераважалі пфенігі, якія былі адчаканены ў Кёльне, Майнцы, у Баварыі і іншых гарадах і абласцях Паўднёвай Германіі. Акрамя германскіх манет абарочваліся

сярэбраныя дынарыі Чэхіі, Венгрыі, Англіі, Францыі, Паўночнай Італіі і Скандынавіі. У сярэдзіне XI ст. — першай палове XII ст. грашовае абарачэнне на тэрыторыі Беларусі характарызуецца адноснай аднолькавасцю, бо на першае месца выходзяць пфенігі манетных двароў, якія знаходзіліся ў гарадах на тэрыторыі сучасных Галандыі і Бельгіі — Бруге, Бруселі, Утрэхце, Гронінгеме і інш. Іншых відаў заходнееўрапейскіх манет ужо амаль не было.

Заходнееўрапейскія сярэбраныя дынарыі не былі аднолькавых памераў і вагі. Германскія пфенігі ў большасці выпадкаў важылі 1,2 г, але было шмат манет масай ў 1 г. Англіійскія пеніі былі больш цяжкімі, іх маса хісталася ў межах 1,3—1,5 г.

На мяжы XI—XII стст. прыток заходнееўрапейскіх сярэбраных дынарыяў на тэрыторыю Беларусі спыняецца. Асноўнымі прычынамі спынення прытоку сярэбраных манет з Заходняй Еўропы сталі, па-першае, шматлікія крыжацкія паходы, якія патрабавалі вялікай колькасці грошай; па-другое, значны рост гарадоў у Заходняй Еўропе, што абумовіла рэзкае павелічэнне попыту мясцовага гарадскога насельніцтва на грошы як сродак усеагульнага абмену; па-трэцяе, рэзка павялічылася колькасць новых манетных двароў, бо ўсё больш і больш гарадоў пачало змагацца за правы грашовай эмісіі і атрымлівалі іх. Гэта абумовіла хуткае распаўсюджванне ў першай палове XII ст. замест больш-менш тоўстых манет шырокіх, але вельмі тонкіх, якія былі прыгодныя толькі для аднабаковай штампоўкі. Такія манеты былі вельмі нетрывалымі і непрыгоднымі для працяглага выкарыстання. Адмоўна сказвалася таксама і частае абнаўленне манеты, калі прымусова перараблялася ўсё манетнае серабро з утрыманнем платы за паслугі; па-чацвёртае, паскорылася развіццё адной з функцый грошай — функцыі назапашвання і манета са сродку абарачэння пачала пераўтварацца ў сродак накаплення, што таксама садзейнічала выключэнню з грашовага абарачэння значнай колькасці серабра.

XII—XIII стст. увайшлі ў гісторыю грошай і грашовага абарачэння старажытных княстваў і зямель, размешчаных на тэрыторыі сучаснай Беларусі, як безманетны перыяд. Гэтыя часы ўяўляюць сабой вельмі дзіўную, незвычайную з'яву ў гісторыі грашовага абарачэння Усходняй Еўропы, у тым ліку і Беларусі.

Пасля спынення прытоку сярэбраных манет з Заходняй Еўропы асноўнай формай металічных грошай сталі неразменныя зліткі серабра. Іх адлівалі ў адкрытых формах,

таму толькі верхняя паверхня гэтых зліткаў была больш-менш гладкай, а бакі, якія ўтвараліся ў земляных формах, былі порыстымі. У земляныя формы вылівалася толькі неабходная колькасць расплаўленага серабра для дасягнення неабходнай масы злітка. Нарэзкі на злітках адзначалі страты серабра пры плаўцы ад угару. Зліткі мелі выгляд стандартных прадаўгаватых брускоў серабра з трохвугольным або блізкім да яго папярэчным сячэннем.

Зліткі серабра не адразу выцяснілі з грашовага абарачэння сярэбраную манету. На працягу XI ст. гэтыя новыя грашовыя адзінкі паступова ўзнікаюць, узмацняюцца і атрымліваюць шырокае распаўсюджванне. На тэрыторыі Беларусі часта знаходзяць скарбы, дзе разам са зліткамі серабра знаходзяцца і сярэбраныя манеты. Аднак зліткі серабра разменнай манеты не мелі. У летапісных крыніцах таго часу зліткі серабра ўспамінаюцца пад назвай "грыўня серабра".

Паняцце "грыўня серабра" ўзнікла спачатку як вызначэнне шыйнага абруча. Шыйныя абручы як упрыгажэнні з серабра былі добра вядомымі насельніцтву Старажытнай Беларусі. Сваю назву шыйныя абручы атрымалі ад слова "грыўня", паменшанае ад слова "грыва", якім у народнай мове называлі тую частку кашулі, што непасрэдна прылягае да каўняра. У прафесіянальнай тэрміналогіі краўцоў край гэтай часткі кашулі так і называецца "грывенка".

З цягам часу грыўняй пачалі называць і іншыя шыйныя ўпрыгажэнні, напрыклад каралі з сярэбраных манет. Затым слова "грыўня" набывае новае вагавае значэнне і з'яўляецца тэрмін "грыўня серабра". А паколькі гэту вызначаную вагу серабра можна было скласці з пэўнай колькасці сярэбраных манет, то разам з вагавай "грыўняй серабра" ўзнікае лікавая "грыўня кун", якая складалася з манет. Пад "грыўняй кун" спачатку разумелі манеты, якія былі злучаны ў каралі, а потым проста жменю манет пэўнай колькасці. Што тычыцца суадносін паміж грыўняй серабра і грыўняй кун, то ў XII—XIII стст. яны былі 1:4.

"Грыўня серабра" і "грыўня кун" ужо ў XI ст. становяцца грашоваплацежнымі паняццямі, якім адпавядалі стандартныя форма, вага і лік. У грашовым абарачэнні Старажытнай Беларусі знаходзіліся сярэбраныя зліткі трох асноўных відаў: 1) кіеўскія грыўні, якія адліваліся ў форме шасцівугольнага ромба з усечанымі вострымі вугламі памерамі 9—10 см на 4—5 см і масай 163—165 г; 2) наўгародскія грыўні, якія адліваліся ў форме палачак даўжынёй 14—20 см і масай 200 г; 3) літоўскія грыўні, таксама палачкападоб-

ныя, з адной ці некалькімі ўвагнутасцямі на паверхні, даўжынёй 10 — 17 см і вагой 100 — 105 г.

Трэба адзначыць, што ў XII ст. на тэрыторыі Старажытнай Беларусі пачала складацца свая асабістая сістэма грашовага абарачэння, якая істотна адрознівалася ад грашовых сістэм суседніх рускіх зямель. Калі на тэрыторыі паўднёвых княстваў былой Кіеўскай Русі ў грашовым абарачэнні пераважала кіеўская грыўня, у паўночных княствах — наўгародская грыўня, то на тэрыторыі старажытных княстваў Беларусі разам з гэтымі грашовымі адзінкамі абарочвалася і свая мясцовая грашовая адзінка — літоўская грыўня (рыс. 56, а, б, в). Пасля таго як у першай чверці XII ст. абарачэнне іншаземных манет спынілася, сярэбраныя зліткі гэтых трох відаў застаюцца адзінымі знакамі грашовага абарачэння на тэрыторыі Беларусі да другой паловы XIV ст. Усімі міжнароднымі гандлёвымі дагаворамі, якія заключаліся ў той час паміж купцамі Беларусі і замежных краін, аплата за тавары і разлікі прадугледжваліся за серабро. І ў безманетны перыяд серабро заставалася галоўным плацёжным сродкам і асновай грашовых разлікаў.

Сярод асноўных прычын, якія абумовілі існаванне на тэрыторыі Старажытнай Беларусі ў XII — XIII стст. безманетнага грашовага абарачэння, можна вызначыць:

спыненне паступлення ўсходняй сярэбранай манеты на тэрыторыю Беларусі ў выніку мацнейшага палітычнага і эканамічнага крызісу, які амаль на тры стагоддзі паралізаваў вытворчасць сярэбранай манеты ў саміх краінах Арабскага халіфата;

заходнееўрапейская сярэбраная манета ўжо к пачатку XII ст. па сутнасці перастала быць сярэбранай, значна страціла сваю якасць і здольнасць быць сродкам абмену ў міжнародным гандлі;

вымушаная адмова ад манетнага грашовага абарачэння, паколькі Беларусь не мела сваіх радовішчаў каштоўных металаў.

Адмоўна паўплывалі таксама безупынныя феадальныя ўсобицы князёў і, як следства, адсутнасць неабходных эканамічных і палітычных умоў для арганізацыі ўласнага манетнага абарачэння. Невыпадкова, што феадальная раздробленасць на Беларусі дасягнула найбольшага развіцця менавіта ў безманетны перыяды. Пасля ўтварэння адзінай беларуска-літоўскай дзяржавы ў асобе Вялікага княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага і іншых зямель, калі ўмовы для мірнага эканамічнага жыцця былі ў асноўным

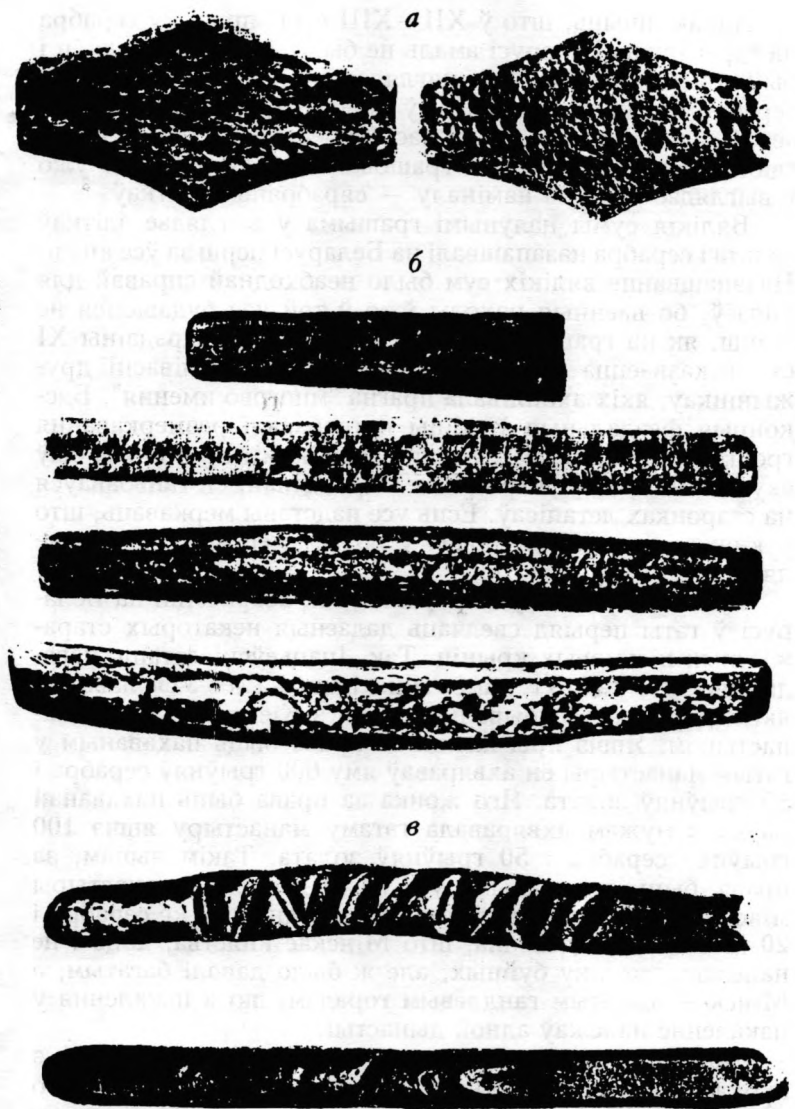

Рис. 56. Кієвські (а), наўгародскія (б) і літоўскія (в) грыўні

адноўлены, прыток серабра зноў дасягнуў станоўчага балансу, што ў значнай ступені садзейнічала чаканцы ўласнай сярэбранай манеты ў другой палове XIV ст.

Аднак лічыць, што ў XII—XIII стст. прытоку серабра на тэрыторыю Беларусі амаль не было, нельга, а калі ён і быў, то мінімальны. Але нягледзячы на тое, што прыток серабра на доўгі перыяд быў спынены, наяўныя запасы серабра на Беларусі ў той час былі вялікімі. Яно працягвала заставацца асновай грашовага абарачэння, але ўжо ў выглядзе буйнога наміналу — сярэбраных зліткаў.

Вялікія сумы наяўнымі грашымі ў выглядзе зліткаў золата і серабра назапашвалі на Беларусі перш за ўсё князі. Назапашванне вялікіх сум было неабходнай справай для князеў, бо ваенныя паходы ўжо ў той час будаваліся не інакш, як на грашовай аснове. У летапісах сярэдзіны XI ст. выказваецца смутак па былой бескарыслівасці дружыннікаў, якіх ахоплівала прагна "многово имения". Бясконцыя феадальныя ўсобицы патрабавалі размеркавання грошай паміж князем і яго дружыннікамі. Калі князь быў скупы і не дзяліўся грашымі з дружнай, ён ганьбаваўся на старонках летапісаў. Ёсць усе падставы меркаваць, што ў княжацкім скарбе грошы ў цэлым мёртвым грузам не ляжалі.

Аб колькасці наяўных грошай і іх абарачэнні на Беларусі ў гэты перыяд сведчаць дадзеныя некаторых старажытных пісьмовых крыніц. Так, Іпацьеўскі летапіс паведамляе, што ў 1119 г. памёр мінскі князь Глеб Усяслававіч, які падтрымліваў трывалыя сувязі з Кіева-Пячорскім манастыром. Яшчэ пры жыцці за права быць пахаваным у гэтым манастыры ён ахвяраваў яму 600 грыўняў серабра і 50 грыўняў золата. Яго жонка за права быць пахаванай разам з мужам ахвяравала гэтаму манастыру яшчэ 100 грыўняў серабра і 50 грыўняў золата. Такім чынам, за права быць пахаванымі ў Кіева-Пячорскім манастыры мінскія князі ахвяравалі яму прыкладна 140 кг серабра і 20 кг золата. Відавочна, што Мінскае княства, хоць і не належала да ліку буйных, але ж было даволі багатым, а Мінск — багатым гандлёвым горадам, які з пакалення ў пакаленне належаў адной дынастыі.

Падобныя на гэтыя прыклады можна прывесці і з акружэння мясцовым князеў. У пісьмовых крыніцах таго часу нагадваюцца імёны дружыннікаў і купцоў, якія ахвяравалі царкве і манастырам вялікія сумы грошай у сярэбраных злітках — грыўнях.

У 1910 г. у Полацку быў знойдзены скарб, які археолагі аднеслі да XII ст. У ім знаходзілася 140 заходнееўрапейскіх манет XI ст. з Даніі, Англіі, Германіі, Бельгіі,

Венгрыі, Чэхіі, некалькі абрэзкаў арабскіх манет, 3 сярэбраныя грыўні і некалькі абрубкаў такіх грыўняў. Акрамя таго, у знойдзеным скарбе меліся сярэбраныя пласціны, якія былі вырублены з ліставога серабра таўшчынёй у 3 мм, некалькі невялікіх плоскіх зліткаў серабра, кавалкі сярэбранага кручанага дроту, часткі пласцінчатых бронзалетаў і шыйнай грыўні. Хутчэй за ўсё гэты скарб з'яўляўся запасам серабра аднаго з полацкіх ювеліраў, які вырабляў розныя ўпрыгажэнні.

Гэты скарб сведчыць не толькі аб тым, што ў XI ст. серабро на Беларусь паступала ў асноўным з Заходняй Еўропы. Тэхналогія плаўкі серабра мае шмат агульнага з аналагічнымі знаходкамі ў Германіі, Польшчы і Скандынавіі. Безумоўна, што полацкі скарб 1910 г. з'яўляецца важнай крыніцай для вывучэння гандлёвых адносін і рамеснай вытворчасці на Беларусі ў XI—XIII стст.

Нягледзячы на беднасць сродкаў грашовага абарачэння і плацяжу, у безманетны перыяд была даволі складаная грашова-вагавая сістэма. У пісьмовых крыніцах XII—XIII стст. упамінаюць назвы грашовых адзінак, большасць якіх узнікла ў X—XI стст. для абазначэння дырхемаў, дынарыяў і іх частак: нагата, куна, рэзана і векша, або веверыца. Цяжка сказаць, што ў XII—XIII стст. утойвалася за гэтымі тэрмінамі. Верагодна, што нагата, куна, рэзана і векша, або веверыца, ўяўлялі сабой дробныя ў адносінах да грыўні вагавыя і лікавыя паняцці. Менавіта гэтымі дробнымі грашовымі адзінкамі разлічваліся пакупнікі пры дробным рознічным гандлі. Але да канца пытанне так і не высветлена. Гарадскія рамеснікі, дружыннікі, гандляры, замежныя дыпламаты, ваяры-наёмнікі, запрошаныя з-за мяжы рамеснікі, аптэкары, лекары і члены іх сямей стваралі пастаянны попыт на прадукты харчавання, які не мог быць задаволены інакш як пасрэдствам дробнага рознічнага гандлю.

Дробны рознічны гандаль пашыраўся за кошт не толькі прадуктаў харчавання, але і вырабаў рамеснікаў. Навукоўцы прыйшлі да высновы, што на тэрыторыі былой Кіеўскай Русі існавала каля 70 відаў рамяства. Аднак спіс гэтых відаў рамяства, на іх думку, з'яўляецца няпоўным.

Аб формах разліку пры дробным рознічным гандлі навукоўцы так і не прыйшлі да адной думкі. Так, В.Р.Янін лічыць, што пад такой грашовай адзінкай, як куна, трэба мець на ўвазе сярэбраны арабскі дырхем афрыканскай чаканкі масай 2,7—2,9 г, які пераважаў у грашовым

абарачэнні на тэрыторыі Беларусі ў пачатку IX ст.; пад нагатай — аббасідскі і саманідскі дырхемы азіяцкай чаканкі масай 3,41 г серабра, якія пераважалі ў грашовым абарачэнні з 30-х гг. IX ст. і да 30-х гг. X ст.; пад рэзанай — абрэзаны арабскі дырхем масай у 1,2 г або германскі пфеніг; пад векшай, або веверыцай, — маленькія абрэзаныя манеты масай 0,34 г серабра.

І.Г.Спаскі пагаджаецца з ім у тым, што куны, нагаты, рэзаны і веверыцы — гэта манеты. Але куна магла азначаць і арабскі сярэбраны дырхем, і заходнееўрапейскі сярэбраны дынары, і сярэбраныя манеты, якія чаканілі тураўскія, кіеўскія і пераяслаўскія князі. Нагату ён разглядае як адборную паўнацэнную манету, бо нагата — гэта назва, якая ўтварылася ад арабскага слова "нагд", што азначала адборны, паўнацэнны дырхем. Рэзану і веверыцу І.Г.Спаскі разглядае як абрэзкі дырхема.

Б.А.Раманаў выказвае меркаванне аб тым, што з'яўленне на тэрыторыі ўсходніх славян сярэбраных арабскіх дырхемаў істотна паўплывала на мясцовыя грошы, у якасці якіх выкарыстоўвалася футра куніцы. Складаючы пастаянны эквівалент футру куніцы, арабскі дырхем як асноўная грашовая адзінка таго часу атрымаў яе назву, гэта значыць стаў называцца кунай. Палову дырхема пачалі называць рэзанай, а чацвёртую яго частку — веверыцай. Пры гэтым падзел манеты на часткі адбываўся не толькі пры куплі-продажу, але і ў Азіі, дзе гэтыя манеты вырабляліся. Калі з цягам часу разам з паўнацэннымі арабскімі дырхемамі ўсё часцей пры разліках пачалі выкарыстоўваць абрэзаныя па кругу манеты з меншым утрыманнем серабра, то паўнацэнны дырхем пачалі называць нагата. Адначасова слова "куны" атрымала значэнне грошай увогуле. Такія прыклады, калі назва адной грашовай адзінкі дае ўсеагульную назву грошай, характэрны для гісторыі грашовых сістэм і іншых краін Еўропы.

Некаторыя навукоўцы лічаць, што такія дробныя грашовыя адзінкі, як куна, нагата, рэзана і веверыца, прымяняліся для абазначэння тавара-грошай. Так, нагата — гэта цэлая футра куніцы без ног, рэзана — верхняя частка футра куніцы, векша, або веверыца, — гэта дробныя часткі футра куніцы або вавёркі, напрыклад вушы, лапкі, мордачка і г.д.

Тэорыя, заснаваная на тым, што ў безманетны перыяд у якасці тавара-грошай выкарыстоўвалася футра дзікіх звяроў, у асноўным куніц і вавёрак, атрымала найбольшае

распаўсюджванне. Здаецца, што сапраўды каштоўнае футра і яго асобныя часткі маглі выконваць часовыя функцыі дробных разменных грошай на шляху ад вытворцы да спажыўца. Таму невыпадкова, што ў старажытных пісьмовых крыніцах утрымліваецца шмат успамінаў замежных купцоў аб выкарыстанні ў гэты час футравых грошай.

Разам з тым памеры выкарыстання футравых грошай, калі гэта з'ява і мела месца, былі вельмі абмежаванымі і не выходзілі за межы асобных унутраных рынкаў. Прымяненне футра і яго частак у якасці сродка абарачэння магло быць часовым па прычыне нетрываласці, хуткага зносу, цяжкасці стандартызацыі і ацэнкі каштоўнасці таго ці іншага футра або яго часткі. Таму магчымае выкарыстанне футра і яго асобных частак у якасці грошай непазбежна абмяжоўвалася вузкімі тэрытарыяльнымі і часовымі рамкамі абарачэння.

Трэба, аднак, адзначыць, што пры археалагічных раскопках навукоўцы знайшлі шмат рэчаў і іх рэшткаў са скуры, але не знайшлі нічога, што хоць бы крыху нагадвала футравыя грошы. Нават знойдзеныя археолагамі кашалькі, якія датуюцца XII—XIII стст., гэта значыць імі карысталіся ў безманетны перыяд, нічым не адрозніваюцца ад кашалькоў больш ранняга або больш позняга перыяду, калі існавала манетнае грашовае абарачэнне.

Відавочна, што вывучэнне грашовага абарачэння Старажытнай Беларусі ў XII—XIII стст., у перыяд безманетнага абарачэння, выклікае вялікія цяжкасці. Куны, нагаты, рэзаны і веверыцы як дробныя плацёжныя адзінкі, фракцыі або часткі грыўні застаюцца для нас загадкай. Старажытныя пісьмовыя крыніцы не даюць поўных уяўленняў, бо захоўваюць тэрміналогію, якая склалася раней, калі асновай грашовага абарачэння былі іншаземныя манеты — сярэбраныя арабскія дырхемы або заходнеўрапейскія дынарыі.

На нашу думку, куны, нагаты, рэзаны і веверыцы, хоць і лічыліся фракцыямі грыўні і прыраўноўваліся па вазе да той ці іншай манеты, былі ўсё ж такі ўмоўнымі грашовымі адзінкамі, свайго роду ўмоўнымі арыфметычнымі велічынямі.

Аб гэтым ускосна сведчаць даныя некаторых пісьмовых крыніц XI ст., якія ўспамінаюць грашовае лік таго часу на чале з сярэбранай грыўняй наўтародскага тыпу:

1 грыўня серабра = 4 грыўням кун, гэта значыць грыўням грошай;

1 грыўня кун = 49,25 г серабра = 20 нагатам = 25 кунам = 50 рэзанам = 100 веверыцам;

1 нагата = 2,46 г серабра = 1,25 куны = 2,5 рэзаны = 5 веверыцам;

1 куна = 1,97 г серабра = 2 рэзанам = 4 веверыцам;

1 рэзана = 0,93 г серабра = 2 веверыцам; 1 веверыца = 0,49 г серабра.

3 гэтага грашовага ліку, які склаўся яшчэ ў XI ст., бачна, што нагата прыраўніваецца да аднаго арабскага сярэбранага дырхема масай у 2,46 г серабра. Самая маленькая грашовая адзінка — веверыца менш за астатнія ўспамінаецца ў пісьмовых крыніцах, таму яе суадносіны з іншымі грашовымі адзінкамі могуць быць і іншымі. Калі ў далейшым у грашовым абарачэнні на тэрыторыі Беларусі з'явіўся заходнееўрапейскі дынары, які ўтрымліваў ад 1 да 1,5 г серабра, ён даволі ўдала ўключыўся ў гэты грашовы лік.

Масавы прыток заходнееўрапейскай манеты, якая змяніла сабой арабскі дырхем, не мог не паўплываць на грашовы лік. Грашовы лік XII ст. ужо не ведае той куны, якая ў адрозненне ад нагаты азначала нізкапробны арабскі дырхем і была роўнай 0,25 грыўні грошай. У XII ст. куна азначала цэлы заходнееўрапейскі дынары, які быў блізкі да 0,5 грыўні. Змяніўся таксама і курс рэзаны, нагата свайго значэння не страціла.

У агульным выглядзе грашовы лік у XII ст. быў прыблізна такім:

1 грыўня серабра наўгародскага тыпу = 4 грыўням грошай ці кун;

1 грыўня кун = 49,25 г серабра = 20 нагатам = 50 кунам = 100 веверыцам;

1 нагата = 2,46 г серабра = 2,5 куны = 5 веверыцам;

1 куна = 0,98 г серабра = 1 рэзана = 2 веверыцам;

1 веверыца = 0,49 г серабра.

Такім чынам, грыўня серабра была асновай грашовай сістэмы, якая існавала на тэрыторыі старажытных княстваў і зямель Беларусі ў XII—XIII стст., у перыяд безманетнага грашовага абарачэння. Разлікі паміж купцамі, выплаты падаткаў, мыта і штрафаў, дробны рознічны гандаль арыентаваліся на грыўні грошай і яе звычайны часткі — нагату, куну, рэзану або веверыцу. Па дагаворы Смаленска, Полацка і Віцебска з Рыгай 1229 г. за забойства чалавека накладваўся штраф у 10 грыўняў серабра, за забойства халопа — у 1 грыўню. Другая пісьмовая

крыніца XIII ст. "Мітрапалічае правасуддзе" вызначае памеры штрафаў за крадзеж хатняй жывёлы і птушкі: голуба — 9 кун, гуся — 30 кун, кошкі — 3 грыўні, сабакі — 3 грыўні, кабылы — 60 кун, вала — 3 грыўні, каровы — 40 кун, барана — 1 нагата, парася — 1 нагата, авечкі — 5 кун, жэрабя — 1 грыўні. Звяртае на сябе ўвагу вельмі высокая каштоўнасць кошкі і сабакі, толькі вол можа сапернічаць з імі ў цане.

Гэта арыентацыя на грыўню і яе звычайныя для насельніцтва больш дробныя часткі — нагату, куну, рэзану і веверыцу — працягвалася незалежна ад таго, якімі грашыма разлічваліся ў рэальнасці — дырхемамі, дынарыямі або іх часткамі. Пры гэтым грыўні серабра выкарыстоўваліся толькі пры буйных разліках, пры правядзенні буйных гандлёвых аперацый, бо былі для свайго часу вялікай грашовай адзінкай. Менавіта гэтым зліткам серабра было прадназначана ў будучым ператварыцца ў рублі.

Такім чынам, грашовае абарачэнне і грашовыя сістэмы старажытных княстваў і зямель, якія існавалі на тэрыторыі сучаснай Беларусі ў IX—XIII стст., былі вынікам працяглага гістарычнага развіцця. Гэта была тая старонка эканамічнай дзейнасці насельніцтва, якая склалася ўжо даўно. Для грашовага абарачэння Старажытнай Беларусі адметнай рысай з'яўляецца цесная сувязь унутранага абмену са знешнім гандлем. Гэтая сувязь была абумоўлена тым, што менавіта знешні гандаль быў адзінай крыніцай паступлення на Беларусь арабскага і заходнееўрапейскага серабра — асноўнага сродку грашовага абарачэння. Грашовае абарачэнне ў IX—XI стст. складваецца пад уплывам знешняга гандлю, у XII—XIII стст. набывае свае асаблівыя рысы, калі пачынаецца рэдкае ў эканамічнай гісторыі абарачэнне зліткаў каштоўных металаў, у асноўным з серабра і радзей з золата.

Пытанні для праверкі

1. Калі ўпершыню на тэрыторыі Беларусі з'явіліся першыя манеты? Апішыце іх.
2. Выдзяліце перыяды ў абарачэнні арабскіх сярэбраных дырхемаў на тэрыторыі Старажытнай Беларусі і вызначце характэрныя асаблівасці кожнага з іх.
3. Назавіце і растлумачце сутнасць меркаванняў аб разліку арабскімі манетами на вагу.
4. Апішыце заходнееўрапейскія дынарыі. Параўнайце іх з арабскімі дырхемамі.
5. У чым заключаюцца галоўныя прычыны спынення прытоку заходнееўрапейскіх сярэбраных дынарыяў на Беларусь? Растлумачце іх.

6. Якія віды грашовых адзінак перыяду безманетнага грашовага абарачэння ведаеце Вы? Дайце іх класіфікацыю.

7. Абмяркуйце думкі навукоўцаў аб формах разліку пры дробным рознічным гандлі ў безманетны перыяд грашовага абарачэння на Беларусі.

8. Раскрыйце сутнасць грашовага ліку ў XI і XII стст.

9. Выявіце адметныя рысы грашовага абарачэння на Беларусі ў IX—XIII стст.

10. Як узаемаўплывалі знешні гандаль і грашовае абарачэнне Старажытнай Беларусі?

Кантрольныя заданні

1. Распрацуйце схему шляхоў паступлення арабскіх дырхемаў на Беларусь.

2. Параўнайце розныя перыяды ў грашовым абарачэнні Старажытнай Беларусі і выявіце адметныя рысы кожнага з іх.

3. Паспрабуйце прааналізаваць і зразумець механізм грашовага абарачэння ў безманетны перыяд.

Літаратура

1. Алексеев Л.В. Полоцкая земля (Очерки истории Северной Белоруссии в IX—XIII вв.). М., 1966.

2. Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. Киев, 1896.

3. Довнар-Запольский М.В. Очерки истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в. Киев, 1911.

4. Корзухина Г.Ф. Русские клады. М.; Л., 1954.

5. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. М., 1962.

6. Потин В.М. Экономические связи Древней Руси по материалам кладов западноевропейских монет. Автореф. дис. ... канд. ист. наук Л., 1961.

7. Романов Б.А. Деньги и денежное обращение // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. Т. 1. Материальная культура. М.; Л., 1948.

8. Рябцевич В.Н. О чем рассказывают монеты: 2-е изд. Мн., 1977.

9. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. 4-е изд. Л., 1970.

10. Старажытныя скарбы Беларусі. Мн., 1972.

11. Федоров Г.Б. Топография кладов с литовскими слитками. М.; Л., 1949.

12. Штыхаў Г.В. Полацкі скарб 1910 г. // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. 1926. № 3.

13. Янин В.Л. Денежно-вещевые системы русского средневековья. М., 1956.

ЗМЕСТ

Ад аўтара.....	3
Г л а в а 1. ЭКАНАМІЧНЫ СТАН І ПЕРАДУМОВЫ РАЗВІЦЦЯ ГАНДЛЮ НА БЕЛАРУСІ ў IX—XIII стст.....	5
1.1. Рост сельскагаспадарчай вытворчасці.....	5
1.2. Развіццё рамяства ў IX—XIII стст.	35
1.3. Промыслы насельніцтва Беларусі	71
Г л а в а 2. РАЗВІЦЦЁ ГАНДЛЮ НА БЕЛАРУСІ ў IX— XIII стст.	94
2.1. Стан унутранага гандлю.....	94
2.2. Знешні гандаль	109
2.3. Гандлёвыя шляхі і сродкі зносін.....	138
2.4. Грошы і грашовае абарачэнне на Беларусі ў IX— XIII стст.	155

Вучэбнае выданне

Галубовіч Валерый Іванавіч

Эканамічны стан, побыт і гандаль
Старажытнай Беларусі
(IX – XIII стст.)

Рэдактары *Р.В. Міхнавец, Н.Б. Гуліш*
Мастак *Р.У. Кондрад*
Тэхнічны рэдактар *В.П. Безбародава*

Падпісана ў друк 28.01.97. Фармат 84x108/32. Гарнітура
Кудрашоўская. Друк афсетны. Папера друкарская № 2.
Ум. друк. арк. 9,24. Ум. фарба-адб. 9,45. Ул.-выд. арк. 10,74.
Тыраж 1000 экз. Заказ № 5059

Тэкст набраны і апрацаваны на ПК тыпу IBM PC
у тэкставым рэдактары LEXICON.
Вёрстка ажыццёўлена ў праграме COREL VENTURA PUBLISHER.

Выдавецкае прадпрыемства "Экаперспектыва". Ліцэнзія № 509.

220070, Мінск-72, пр. Партызанскі, 12а, к. 76.

Надрукавана з арыгінал-макета ВП "Экаперспектыва"
ў друкарні "Перамога".

222310, г. Маладзечна, вул. Таўлая, 11.

